

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

12'91

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Худ
Техн
Корп

Здаг
Фор
дру
арк.

Київ
25200

УКР
Февр
тут

исследований. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская книжно-журнальная типография научной книги. 252004, Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 50 00

КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 12 (369)

ГРУДЕНЬ 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Про створення праці «Історія України. Короткий нарис»

Григор'євський С. В. Новітня історія України (Закінчення) 3
Личинський погляд на проблему

Курносць Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму 16

Маловідомі сторінки історії

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (Продовження) 28

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ганжуров Ю. С. Преса України другої половини 50-х — початку 60-х рр.
як об'єкт кліометричних досліджень у сучасному джерелознавстві 39

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Пиріг П. В. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. 49

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.) (Закінчення) 53
Поранення і смерть М. Ф. Ватутіна (Закінчення) 66

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Банеєв Г. І. (Севастополь). Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр.
(Продовження) 74

Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X—XIX ст. 83

СПОГАДИ

Коваленко Ю. П. Я був солдатом у сорок першому 97

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Субтельний Орест (Торонто, Канада). Україна. Історія (Закінчення)

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Федорова Л. Д. З історії створення Музею Києва (1837—1936) 134

НАШ КАЛЕНДАР

Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н. 150-річчя з дня народження
В. С. Іконникова . . . . . : : : : : 141

ОГЛЯДИ

Ричка В. М. Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хри-
щення Руси-України . . . . . : : : 149

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Єкельчик С. О. Зустріч з канадським істориком Джоном-Полем Химкою 152

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1991 р. 153

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

С. В. Кульчицький (Київ)

Новітня історія України*

У цьому, заключному розділі одностомника автор розповідає про післявоєнну і сучасну історію України: відбудовні процеси в умовах сталінського тоталітарного режиму, здійснення у республіці хрущовських реформ під час короткотривалої «відлиги», події двох довгих десятиріч брежнєвського застою і, нарешті, успіхи й провали перебудовних часів.

Два десятиріччя застою.

Термін «застій», який вживається для означення двох десятиріч, що передували перебудові, не визначає всієї суті цього періоду. Насправді тиша, що спостерігалася, так би мовити, на поверхні суспільства, співіснувала з інтенсивними глибинними соціально-економічними процесами негативного, нерідко деструктивного характеру. Це — період розпаду та гниття створеної Сталіним тоталітарної системи. До влади прийшов партапарат.

Народжений в обстановці терору, тоталітаризм тепер підтримував себе за допомогою ідеологічного впливу на людей, позбавлених здатності критично мислити. Ті ж, хто такого впливу уникав, і чинив активний опір встановленим порядкам, позбавлялися засобів до існування, ув'язнювалися в психіатричних лікарнях і лише в крайньому випадку діставали тюремний строк за політичними звинуваченнями. Брежнєв, як і Хрущов, боявся слова «політв'язень». Надто вже воно не гармоніювало з поняттям про суспільство, що просувалося до комунізму.

Третя партійна програма використовувалася у повсякденній ідеологічній роботі лише кілька років. Коли ж означені в ній цифри прийшли у невідповідність з дійсністю, про неї забули. Натомість ідеологи дістали нову зброю: почали щороку з'являтися збірки промов, виступів і статей Генерального секретаря ЦК КПРС (цей пост було відновлено на найближчому після зняття Хрущова партійному з'їзді). Брежнєв залишив лозунг комуністичного будівництва, але відсунув комунізм у віддалене майбутнє. Щоправда, не для всіх. Система різноманітних привілеїв, яка виникла після перетворення партії в державну, постійно вдосконалювалася й розбудовувалася. Обсяг благ, якими на законних підставах користувалися номенклатурні працівники, залежав від досягнутого ними щабля в номенклатурі. У вищих ешелонах влади існував повний комунізм.

З інтелектуальною допомогою наближених до нього суспільствознавців Брежнєв запровадив новий категоріальний термін — «розвинутий соціалізм». Активно пропагувалася думка про те, що суспільство, яке вступило у смугу розвинутого або зрілого соціалізму, прогресує

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 10.

таким чином, що зникають майже всі відмінності між людьми (в усякому разі — класові, майнові, національні, освітні).

Сталіністи, які прийшли до влади, не наважилися відкрито відцуратися від спадщини ХХ з'їзду КПРС. Вони обрали тактику боягузливого замовчування навіть тих злочинів, які стали надбанням гласності при Хрущові. Знову було заблоковано доступ до архівів, а найважливіші фонди — взагалі закрито. Сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», який вилучили з обігу 1956 р., визнали за доцільне більше не друкувати, але всі оцінки й положення з цього катехізису сталінізму сумлінно відтворювалися в офіційних документах, численних «творах» нового генсека, які готувалися апаратом, у посібниках і підручниках з різних галузей суспільствознавства. Коли ж генсеком став зовсім малоосвічений, інтелектуально обмежений канцелярист К. У. Черненко, почалася підготовка до повної реабілітації Сталіна. До чергового ювілею перемоги у Великій Вітчизняній війні (в 1985 р.) передбачалося повернути Волгограду його попередню назву.

Л. І. Брежнев починав свою партійну кар'єру на Україні. Терор 1937—1938 рр. відкрив багато вакансій, і одну з них — заступника голови Дніпродзержинського міськвиконкому — зайняв у травні 1937 р. місцевий уродженець, 30-річний інженер з металургійного заводу Брежнев. Тоді, заповнюючи анкети, він ще називав себе українцем. Через рік Брежнев перейшов в апарат Дніпропетровського обласного комітету партії і майже відразу став секретарем обкому. Під час війни служив у політорганах, а в повоєнну п'ятирічку працював першим секретарем обкому, спочатку — в Запоріжжі, а потім — у Дніпропетровську.

Українське походження не завадило Брежневу, коли він став генсеком, проводити на Україні, як і в інших національних республіках, відкрито русифікаторську лінію. Генсек не був войовничим шовіністом, але інтереси зміцнення централізованої тоталітарної держави вимагали здійснення курсу на «зближення націй», тобто нівелювання національних відмінностей. У серпні — вересні 1965 р. органи держбезпеки заарештували понад два десятки представників української інтелігенції, звинувачених в антирадянській діяльності. Причиною арешту цих людей був їхній протест проти припинення десталінізації, відстоювання громадянських, у тому числі національних прав. Однак репресивні заходи тільки прискорили оформлення дисидентського руху.

У цьому русі дедалі виразніше заявляла про себе його національна (за інтерпретацією властей — буржуазно-націоналістична) складова. У січні 1972 р. в різних містах України знову пройшла серія арештів «українських буржуазних націоналістів». В цих умовах правлячу верхівку СРСР перестав влаштовувати перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест, який користувався українською мовою в офіційному спілкуванні і виявляв піклування про розвиток національної культури. У травні 1972 р. його замінили В. В. Щербицьким, який належав до так званої «дніпропетровської групи» клієнтів генсека. Незабаром книгу Шелеста «Україно наша радянська», що з'явилася в 1970 р. і тоді практично не привертала уваги, було вилучено з бібліотек. Шелесту інкримінувалося «надмірна» пропаганда славного історичного минулого українського народу. А це, на думку русифікаторів з верхівки партійного апарату, межувало з націоналізмом. Підібраний Щербицьким і Грушецьким новий секретар ЦК Компартії України з ідеології В. Ю. Маланчук розпочав широкомасштабну кампанію цькування наукової і творчої інтелігенції.

Після провалу семирічки було зроблено спробу здійснити економічну реформу. В основу її заклали принципи розширення самостійності підприємств, переведення їх на госпрозрахунок, використання економічних важелів стимулювання праці. Розробкою основних положень реформи та її впровадженням керував О. М. Косигін, призначе-

ний після усунення Хрущова Головою Ради Міністрів СРСР. На Україні в 1966 р. на нові методи планування та економічного стимулювання перейшло 1,5% підприємств, в 1970 р. — 85%.

Спочатку реформа сприяла поліпшенню показників виробництва. За весь період директивного планування восьма п'ятирічка (1966—1970 рр). виявилася єдиною, завдання якої були в основному виконані. Але економіка не позбулася відомчого і партійного диктату. Економічні методи управління народним господарством розчинилися у звичних командно-адміністративних методах. Економіка й надалі залишалася екстенсивною, витратною, ірраціональною. Реформа, як почали висловлюватися публіцисти, «пішла в пісок». А на плакатах під портретами Брежнєва друкували загадковий вислів її головного могильщика: «Економіка повинна бути економною».

Екстенсивний шлях розвитку народного господарства республіки призводив до залучення в обіг зайвої кількості матеріальних ресурсів та робочої сили. Оскільки командна економіка не могла повноцінно використовувати досягнення науково-технічного прогресу, на нових підприємствах використовувалися застарілі, екологічно небезпечні технології. Період застою характеризувався бурхливим зростанням видобувних галузей, розтринькуванням природних багатств, перетворенням багатьох місцевостей на зони екологічної небезпеки. Започаткована ще з дореволюційних часів однобічна орієнтація промисловості України на так звані «базові галузі» важкої промисловості призвела врешті-решт до того, що територія республіки забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж країна в цілому. Щорічне вилучення з надр більш як одного мільярда тонн корисних копалин супроводжувалося винесенням на поверхню 2,5 млрд. т гірничих порід.

Інтенсивна експлуатація корисних копалин вичерпала найбільш багаті родовища. Особливо ускладнилися гірничо-геологічні умови видобутку у вугільній промисловості. Це не могло не позначитися на обсягах видобутку. У дев'ятій п'ятирічці Донбас давав щороку до 200 млн. т вугілля, в десятій — 190, в одинадцятій — менше 180 млн. т. З кожною п'ятирічкою собівартість вуглевидобутку зростала, бо, щоб дістати вугілля, доводилося вводити в експлуатацію крутоспадні тонкі шари, йти все глибше під землю. Погана технічна оснащеність позначалася не тільки на продуктивності, а й на умовах праці шахтарів, створювала загрозу їх життю.

У сільському господарстві електрифікація, хімізація, меліорація та механізація були оголошені магістральними напрямками розвитку. Але бездумне слідування цим лозунгам, безвідповідальність партійних та відомчих інстанцій, які приймали директиви й рішення, та економічна незацікавленість відчужених від засобів виробництва безпосередніх виробників призводили до тяжких наслідків. Найродючіша в світі смуга придніпровських заплавних чорноземів перетворилася на дно штучних морів, меліоровані ґрунти засолонювалися, насичені хімікатами сільськогосподарські продукти стали небезпечними для здоров'я. Низька якість виготовлення та обслуговування техніки призводила до того, що частка важкої ручної праці в сільському господарстві залишалася, як і раніше, винятково високою.

Основним гальмом у сільському господарстві були і є не нестача машин, а встановлені під час примусової колективізації виробничі відносини. Адже, займаючи лише 5—6% сільськогосподарських угідь, присадибні ділянки селян дають третину всього обсягу виробленого м'яса, чверть — молока, майже 40% — картоплі. І така продуктивність забезпечується тут тільки вилами, лопатою, сапкою.

Не маючи змоги забезпечити високопродуктивну працю в колгоспах і радгоспах, власті йшли по шляху розширення посівних площ, особливо в головних хлібовиробних регіонах, у тому числі на Україні.

Ступінь розораності території республіки дійшов 57%, в тому числі у степовій зоні — 73% проти 10% по Союзу в цілому. Розораність сільськогосподарських угідь досягла 80% (у США — 25%, Франції — 48%, СРСР в цілому — 37%). Це активізує ерозійні процеси, і республіка щороку втрачає до 600 млн. т родючого ґрунту. Ґрунти, якими завжди славилася Україна, опинилися в жахливому стані.

Екологічна обстановка в республіці різко погіршилася після вибуху у квітні 1986 р. четвертого енергоблоку на Чорнобильській АЕС. Найголовнішими причинами цієї найбільшої в історії людства атомної катастрофи були низька якість проектування, виготовлення та обслуговування техніки. У 1990 р. Верховна Рада УРСР оголосила Україну зоною екологічного лиха.

В міру того, як погіршувалося економічне становище, держава все активніше використовувала «ножиці цін», вистригаючи в централізовані фонди більшу частину доходів колгоспів і радгоспів. Це не дало можливості поліпшувати умови праці й культурно-побутове обслуговування трудівників села, підвищувати їх заробітки, нарощувати виробничий потенціал сільського господарства. Тому кількість бажаних займатися сільськогосподарською працею зменшувалася. Протягом 1966—1985 рр. з українського села виїхало 4,6 млн. чоловік, переважно молодь. У результаті вікова структура самодіяльного сільського населення різко погіршилася. Якщо в 1960 р. сільські жителі України становили половину всього її населення, то в 1985 р. — тільки третину. Оскільки продуктивність праці в сільському господарстві не збільшилася, проблема постачання міських жителів продовольством стала ще гострішою.

Традиційна неухважність до проблем розвитку легкої та харчової промисловості при обмеженості їх сировинної бази зумовила постійний дефіцит товарів народного споживання. При цьому зростала мережа закритих магазинів, у яких за помірними цінами номенклатурні працівники одержували продукти харчування, виготовлені в спеццехах, а також овочі і фрукти, вирощені у спецгосподарствах без застосування хімічних добрив. Поширилася практика закупівлі за рубезем дрібних партій високоякісних товарів, призначених виключно для керівної еліти.

Зовнішня торгівля почала використовуватися як важіль для ліквідації бюджетного дефіциту і підтримання певного рівня постачання населення товарами широкого споживання. Десятки мільярдів «нафтодоларів», які країна додатково заробила під час енергетичної кризи 70-х років, було використано не на технічне переобладнання галузей легкої і харчової промисловості, а на масову закупівлю найдешевших товарів (серед яких неухильно зростала питома вага продовольства) з метою перепродажу їх вже за значно вищими цінами на внутрішньому ринку.

Щоб створити видимість бюджетного благополуччя, у промислових підприємств вилучалася не тільки основна частка їх прибутку, а й частина амортизаційних відрахувань, призначених на повне відтворення устаткування. В результаті рівень технічної озброєності підприємств порівняно із світовим невпинно знижувався. Найбільше відставали в цьому плані цукрові заводи України. Тут нерідко використовувалося устаткування, виготовлене ще у XIX ст.

Починаючи з 1923 р., коли було встановлено державну монополію на продаж спиртних напоїв, ця стаття доходу відігравала істотну роль у бюджеті. Виходячи з фінансових міркувань, держава у 70-х роках особливо широко заохочувала продаж найбільш рентабельних міцних напоїв. Застій ішов у парі із застіллям. Суспільство дедалі більше відчувало на собі негативні наслідки поширення алкоголізму. Споживання алкоголю набрало таких масштабів, що почало загрожувати генфонду народу. Однак медичні й моральні наслідки неконтрольованого

поширення алкоголю в мережі державної торгівлі злочинно замовчувалися.

У пропагандистських виданнях підкреслювалося, що за кількістю медичного персоналу і лікарняних ліжок у розрахунку на душу населення радянські республіки займають перші місця у світі. Не згадувалося, однак, що охорона здоров'я фінансується за залишковим принципом і невігдно відрізняється від інших країн слабкою технічною оснащеністю. Нестача матеріальних ресурсів у цій сфері призводила до того, що держава «розвинутого соціалізму» витрачала на підготовку лікаря вдсятеро менше коштів, ніж високорозвинуті країни Заходу. Вважалося за допустиме ставити ліжка для хворих навіть у коридорах непристосованих до лікарняних вимог приміщень. Одночасно медустанови, які обслуговували відповідальних працівників партійно-державного апарату і членів їх сімей, розміщувалися у нових, спеціально спроектованих для цієї мети будівлях, оснащувалися найновішим імпортним устаткуванням, комплектувалися висококваліфікованим і високооплачуваним персоналом.

Якщо Міністерство оборони одержувало фінансові ресурси з бюджету за потребами, які саме й визначало, то асигнування на культуру ставали чимраз меншими. Тому в культурній сфері криза спалахнула найшвидше. Особливо постраждала загальноосвітня школа. Незважаючи на всі заклики до охорони пам'яток історії й культури, з кожним роком втрачалося дедалі більше безцінних реліквій минулого.

Без кінця декларований лозунг про розквіт національних за формою культур на практиці замінювався заходами щодо «зближення націй», спрямованими на нівелювання національних особливостей. Найбільш яскраво це виявилось у мовній сфері. Документація установ, починаючи від ЦК Компартії України, поступово переводилася на російську. Незважаючи на протести окремих письменників (наприклад, О. Т. Гончара), у республіці невпинно підвищувалася питома вага російськомовних видань на шкоду україномовним. Якщо в середині 60-х років школи з українською мовою навчання охоплювали 62% дітей, то в 1987 р. — тільки 50,5%. У столиці республіки в 1987 р. тільки 23% дітей навчалися в українських школах. Темпи цілеспрямованої русифікації прискорювалися.

Важливу складову частину соціально-економічного розвитку становлять демографічні процеси. Переписи населення 1959, 1970, 1979 і 1989 років дають відповідь на основні питання, пов'язані з особливостями демографічного розвитку республіки. Динаміку приросту населення, зокрема по найчисленніших її національностях, видно з таблиці (в тис. чол.)

Період	Усе населення	В тому числі			
		українці	росіяни	євреї	інші
1959-1969 рр.	5258	3128	2035	-63	160
1970-1976 рр.	2482	1205	1346	-143	74
1979-1988 рр.	1862	930	884	-147	195
Всього	9602	5261	4265	-353	429

Протягом 1959—1988 рр. населення України зросло на 9,6 млн. чол. і за переписом 12 січня 1989 р. становило 51,7 млн. чол. За кількістю жителів Україна перебувала на п'ятому місці в Європі після Німеччини, Італії, Великобританії і Франції.

Але з наведеної таблиці видно, як різко зменшується приріст населення у кожному новому десятиріччі. Це насамперед пояснюється

зниженням народжуваності. Вже давно природний приріст не забезпечує простого відтворення поколінь. Тому демографи прогнозують, що після 2000 р. почнеться процес депопуляції. Навіть тепер зафіксовано зменшення населення у семи областях, що зумовлюється головним чином міграційним відтоком. Але в двох областях (Чернігівській та Сумській) вже припинився природний приріст населення. Кількість померлих тут перевищує кількість народжених.

Національний склад населення України за тридцять років досить істотно змінився в результаті дії трьох факторів: низького природного приросту місцевих жителів, тобто переважно українців; інтенсивних міграційних процесів, коли за межі республіки відбувають головним чином українці, а приїзять переважно росіяни; постійного відпливу єврейського населення за кордон. Міграційні процеси досягли свого максимуму в 70-х роках. Вони стали основною причиною неймовірного факту: протягом цілого десятиріччя приріст людей корінної національності був менший, ніж приріст людей усіх інших національностей. Хіба можна знайти такий факт у демографічній історії будь-якої великої країни? У 80-х роках, коли за рахунок природного приросту, хоч і низького, було забезпечено 92% зростання населення, чисельність росіян на Україні збільшилася майже так само, як і українців. Оскільки немає причин вважати, що природний приріст серед росіян на Україні істотно вищий, ніж серед українців, залишається зробити єдиний висновок: прискорився процес русифікації корінного населення. А в цілому за тридцять років питома вага українців у республіці зменшилася з 76,8% до 72,7%, тимчасом як частка росіян збільшилася з 16,7 до 22,1%.

Наступ консервативних сил тяжко позначився на культурному житті України. Всюди торжествувала ідеологізована сірість. Яскраві досягнення талановитих митців зазнавали, як правило, утисків і переслідувань. Зокрема, трагічно склалася доля кінорежисера С. Параджанова, який зажив світової слави фільмом «Тіні забутих предків». У 1968 р. почалося цькування О. Гончара, який насмівся надрукувати «роман-набат» (вислів Г. Тютюнника) «Собор».

Починаючи з 1972 р., коли секретарем ЦК Компартії України з ідеології став В. Маланчук, «полювання на відьом» набуло широких масштабів. Із Спілки письменників були виключені О. Бердник, Г. Кочур, М. Лукаш, Б. Чичибабін, з роботи звільнений І. Білик. За градами опинилися І. Дзюба, В. Лісовий, І. Калинець, Ір. Калинець, Л. Плющ, І. Світличний, Н. Світлична, Г. Снегірьов, В. Стус, В. Чорновіл та інші представники української інтелігенції.

Отже, з усього видно, що десятиріччя партапаратної диктатури характеризувалися не стагнацією, або застоєм, а досить інтенсивними процесами в усіх сферах суспільного життя. Інша річ, що ці процеси аж ніяк не назвеш позитивними. Причина тут одна: політичні, економічні й культурні проблеми життя суспільства, які вимагали негайного розв'язання, замовчувалися й заганялися в глибину. Керуючись гаслом «після нас хоч потоп», партійно-державна верхівка штучними заходами підтримувала видимість зовнішнього благополуччя. Така егоїстична політика — загрожувала соціальним вибухом величезної сили.

Перебудова.

Ініціатива перебудови належить невеликій групі керівних діячів КПРС, які об'єдналися навколо нового Генерального секретаря ЦК М. С. Горбачова, обраного на цю посаду у березні 1985 р. після смерті Черненко. Поки що немає достовірної відповіді на питання про те, чи ставили вони з самого початку своїм завданням знищити тоталітаризм сталінського гатунку, чи прагнули обмежитися меншим. Не підлягає

сумніву, однак, що на квітневому (1985 р.) Пленумі Центрального Комітету партії, який проголосив курс на перебудову, можна було висувати тільки обмежені завдання. Інакше політичне керівництво КПРС негайно витіснило б новаторів із свого середовища. Адже навіть через п'ять років серед делегатів ХХVIII з'їзду КПРС виявилось немало переконаних захисників тоталітаризму.

Покоління радянських людей, які пережили сталінську диктатуру та її наступні модифікації, не були готові негайно відмовитися від ідеологічних догм. Хоч реформи назріли й перезріли, кожен член суспільства, не виключаючи вчених-суспільствознавців вищої кваліфікації або представників партійно-державного керівництва, повинен був особисто вистраждати перебудову. Не всі змогли чи захотіли зробити це, і рівень конфліктності в суспільних відносинах невпинно зростав. Як і будь-яка революційна дія, перебудова розмежовувала людей. На одному полюсі сформувалися екстремістські сили, які вбачали свою мету тільки в руйнуванні старого, віджилого, причому — в найкоротші строки. Це загрожувало суспільству хаосом й анархією. На другому полюсі опинилися войовничі консерватори. Вони міцно трималися за старе, не бажаючи «поступитися принципами», негативно ставилися до всіх змін, прагнули «косметичної перебудови». Новаторське крило у політичному керівництві КПРС проклало курс перебудови між Сцілою екстремізму й Харибдою консерватизму.

Найбільшу небезпеку становили консерватори, в чиїх руках спочатку залишалася вся влада на місцях. На Україні їх очолював перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький, який, повторюючи день у день ритуальні перебудовні гасла, насправді чинив лютий опір радикальним змінам у республіці. Коли ж він, зрештою, став зовсім одіозною фігурою, вересневий Пленум ЦК Компартії України 1989 р. відправив його на пенсію. Першим секретарем Центрального Комітету обрали В. А. Івашка.

Перебудова починалася із сфери ідеології. Виник суто радянський термін «гласність», який увійшов в іноземні мови без перекладу. Він означає проміжний етап на шляху до свободи слова. В державі, де виробництво й поширення інформації перебувало під найсуворішим контролем, такий проміжний етап необхідний. Завдяки гласності радянські люди долали стереотипи й догми старого мислення, діставали можливість реально оцінювати ситуацію в країні, республіці, регіоні, вчилися позбавлятися сліпої довіри або недовіри до друкованого чи вимовленого слова, користуватися інформацією для вироблення власних суджень. Суспільство стрімко політизувалося.

Засвоївши уроки непу і косигінської реформи, М. С. Горбачов поставив на перший план не економічну, а політичну реформу. Суть її була у передачі реальної влади від партапарату до державних органів, які обиралися парламентським шляхом. Навесні 1989 р. відбулися перші після Жовтневої революції вільні вибори до Верховної Ради СРСР, а в 1990 р. — до Верховних Рад союзних республік та місцевих Рад. Відмова від маніпулювання виборами (далеко не завжди підтримана партапаратом на місцях), повна свобода обговорення виборчих програм, висування будь-якої кількості кандидатів у депутати на одне місце, можливість справжнього контролю з боку громадськості за ходом виборів і підрахунком голосів — усе це було незвично для населення. Тому далеко не завжди надані можливості використовувалися. В цілому ж вільні вибори виявили немало нових політичних лідерів — комуністів та безпартійних. Одночасно виборці забалотували багатьох представників консервативної частини партапарату.

Зростаюча політизація суспільства дістала свій вияв у діяльності так званих «неформальних» груп і об'єднань. Серед них одним з перших, у серпні 1987 р., у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). До нього належало немало дисидентів та колишніх по-

літв'язнів. Активістів УКК піддавали гострій критиці у пресі, аж доки політична обстановка в республіці не радикалізувалася.

13 листопада 1988 р. у Києві відбувся перший у новітній історії України масовий мітинг (близько 20 тис. учасників), присвячений екологічним проблемам. На ньому гостро ставилося питання про відповідальність конкретних службових осіб, починаючи від першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербинського і Голови Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко, за приховування негативних наслідків чорнобильської катастрофи на людей і невжиття оперативних заходів щодо охорони їх здоров'я відразу після вибуху четвертого енергоблоку.

Влітку 1988 р. у Львові на базі Української Гельсінської групи сформувалася неформальна політична організація республіканського масштабу — Українська Гельсінська Спілка (УГС). Її лідером став політв'язень Л. Лук'яненко, звільнений в грудні того ж року.

1989 рік відзначався дальшим поглибленням соціальної напруженості. Влітку країна була поставлена перед фактом масового шахтарського страйку — вперше за багато десятиріч. Уряд визнав справедливість економічних вимог страйкарів і розробив систему заходів, щоб задовольнити їх. Після відновлення роботи шахт страйкові комітети Донбасу не було розпущено. Вони стали однією з нових форм суспільно-політичної активності робітничого класу. У вересні з ініціативи Київської організації Спілки письменників України та колективу Інституту літератури АН УРСР виникла найбільш масова організація — Рух (Народний рух України за перебудову). Її очолив відомий поет І. Драч.

1990 рік показав, що громадяни Радянського Союзу мають різні думки щодо темпу й характеру політичних реформ, запропонованих у рамках перебудови. Дедалі більше людей як на мітингах, так і в Радах нового складу вимагало переходу до багатопартійної політичної системи. Хоч і не відразу, політичне керівництво під тиском цих вимог відмовилося від зафіксованого в шостій статті Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі.

Істотною рисою політичної реформи було запровадження в країні президентської форми правління. Колегіальна відповідальність у Політбюро ЦК КПРС і Верховній Раді СРСР уповільнювала вжиття заходів і призводила до фактичної безвідповідальності виконавчої влади. Президентом СРСР було обрано М. С. Горбачова. Розв'язання оперативних питань перебудови після касування шостої статті конституції перейшло від Політбюро ЦК КПРС до Президента.

Активізація політичного життя викликала стрімке зростання національної самосвідомості населення. Тема міжнаціональних відносин вперше за багато десятиріч стала предметом обговорення на ХІХ конференції КПРС (1988 р.). Однак керівництво правлячої партії критично не осмислило негативного досвіду минулого, не визнало своєчасно унітарного характеру побудованої у 1922 р. держави, а тому не змігło розробити життєвої концепції перебудови Радянського Союзу. Прагнучи зберегти максимум влади за центром в умовах, які вже змінилися, Верховна Рада СРСР прийняла Закон про вихід з Радянського Союзу, який у республіках назвали «законом про невихід». Лише влітку 1990 р. М. С. Горбачов запропонував якісно новий підхід до реформування СРСР: йшлося про Союз суверенних держав. Це було зроблено під тиском парламентів союзних республік, які один за одним проголошували декларації про державний суверенітет.

Вранці 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Обговорення її тривало три дні. Враховуючи величезну, справді історичну значущість невеликого за обсягом документа, депутати багатократно зважували кожне формулювання, кожне слово. За їх дискусією по телебаченню стежи-

ла вся республіка. Остаточний текст Декларації схвалили 355 депутатів.

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені народу України могла виступати виключно Верховна Рада УРСР. На це не вправі були розраховувати політичні партії, громадські організації, інші угруповання чи окремі особи. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

У розділі «Державна влада» говорилося, що Українська РСР забезпечує верховенство Конституції і законів республіки на своїй території. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів мав здійснювати не прокурор, призначений з Москви (як це вже встановлювалося Верховною Радою СРСР), а Генеральний прокурор УРСР, відповідальний перед Верховною Радою УРСР і тільки їй підзвітний.

У частині Декларації, де характеризувалася економічна самостійність України, підкреслювався намір створити власні банки, включаючи зовнішньоекономічний, а також цінову, фінансову, митну й податкову системи. Українська РСР мала самостійно формувати державний бюджет, а при необхідності — впровадити власну грошову одиницю.

У Декларації проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Підкреслювалася необхідність задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки. Всім національностям, що проживають на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

Парламент не відмовився від такої важливої ознаки державності, як власна армія. У розділі «Зовнішня і внутрішня безпека» вказано, що Україна має право на власні Збройні Сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді УРСР, що вона самостійно визначає порядок проходження військової служби громадянами республіки. Останні повинні проходити дійсну військову службу, як правило, на території республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради УРСР. Проголошено намір України стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Найменшими за роки перебудови були зрушення в економіці. Власне кажучи, шість років перебудови не дали в цій сфері жодного конкретного результату. На це є свої причини.

В перші роки після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС господарська влада цілком зосереджувалася в партійних органах. Політбюро і Секретаріат ЦК КПРС були кінцевими інстанціями, які затверджували напрями господарської політики, більш-менш важливі деталі оперативного управління економікою, ідеї та зміст можливих тут реформ. Квітневий Пленум ЦК висунув ідею прискорення народногосподарського розвитку, яке повинно було вивести країну з економічної стагнації, але не знайшов ефективних методів її реалізації. Власне, пошуки тих чи інших елементів економічної реформи відбувалися на звичних шляхах адміністративного управління народним господарством. Не було використано навіть дуже скромного теоретичного потенціалу проваленої косигінської реформи, не кажучи вже про ідеї нової економічної політики В. І. Леніна.

Через два роки стало ясно, що політика прискорення провалилася. Червневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС розпочав усе заново. Він схвалив ключовий закон про державне підприємство, який сам по собі

свідчив, що ініціаторам нової спроби зламати сталінський господарський механізм навіть не спала на думку ідея плюралізму форм власності. Було схвалено також ряд партійно-державних постанов до цього закону: про перебудову планування, матеріально-технічного постачання, ціноутворення тощо. Саме формулювання порядку денного цього пленуму ЦК КПРС — «Про докорінну перебудову управління економікою» — замикало питання на проблемі управління при наявних виробничих відносинах, а зовсім не на спробі змінити самі відносини. Вважалося, що основна ідея такої реформи — поєднати директивне централізоване планування з наданням підприємствам певної свободи (самостійність, самоуправління, самофінансування) є цілком життєздатною.

Економічна реформа 1987 р. розхитала засади адміністративного впливу на підприємства, які справді стали більш самостійними, але не замінила їх економічними важелями. Господарський механізм, у тому числі методи ціноутворення, залишався недоторканим, а більша самостійність підприємств призвела тільки до того, що вони почали ухилятися від невивідної (при даному рівні цін) продукції і, навпаки, форсувати виробництво такої, що була вигідна їм, але непотрібна суспільству. З 1988 р., коли закон про державне підприємство вступив у силу, реформа стимулювала процеси розбалансування народного господарства, поглиблення дефіциту державного бюджету, неконтрольованого зростання не забезпеченої товарами та послугами заробітної плати. Ринок товарів народного споживання почав розвалюватися на очах.

Влітку 1989 р., коли стало очевидним, що схвалена червневим пленумом ЦК КПРС реформа є каталізатором економічної кризи, і не більше, уряд М. І. Рижкова розпочав усе заново. У складі уряду було утворено спеціальну комісію, яку очолив акад. Л. І. Абалкін. Саме нею було вперше зроблено замах на воєнно-комуністичний за основними своїми рисами господарський механізм, що склався в роки перших п'ятирічок. Комісія висунула ідеї роздержавлення економіки, плюралізму форм власності, переходу до ринку.

Та всі ці теоретичні новації уряд знову приніс у жертву новому п'ятирічному плану, який почав розроблятися старими випробуваними методами. Коли ж виявилось, що контроль над ринком втрачається, Рижков дав директиву терміново розробити програму оздоровлення економіки на засадах переходу до ринку. Однак конкретні кроки прем'єра у цьому напрямі були знову боязкими й непевними.

Восени 1990 р. з'явилася програма акад. С. С. Шаталіна, яка конкурувала з урядовою. Верховна Рада СРСР затвердила Основні напрями стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки. В них було взято за основу радикальні ідеї шаталінської програми у скороченому вигляді з таким розрахунком, щоб забезпечити свободу маневру всім союзним республікам. На цей час стало зрозумілим, що економічна реформа не могла здійснюватися в межах усєї країни без взаємозв'язку із законодавством республік, які проголосили державний суверенітет.

Революція «знизу».

На перший погляд, поглиблення політичної та економічної кризи свідчило про те, що здійснювана «зверху» перебудова виявилася неспроможною. Саме так заявив М. І. Рижков, коли безславно залишав посаду Голови Ради Міністрів СРСР.

Проте це не відповідало дійсності. Вироблений у 1985 р. політичний курс все-таки розхитав підвалини тоталітарного ладу. Суспільство стало іншим. Та й консервативні сили, які відчайдушно протистояли процесу демократизації, не могли запропонувати позитивної програми, здатної забезпечити нормальну життєдіяльність держави.

Не могли вони й спинити зростаючої хвилі національно-визвольного руху, спрямованого проти тоталітарної держави і диктату всесильних союзних відомств. Ця боротьба не являла собою протистояння пануючих і пригноблених націй. Навпаки, провідну роль у ній відіграла якраз Росія, де стрімко зростає політичний вплив висунутого перебудовою нового лідера — Б. М. Єльцина. Суть цієї боротьби полягала у відмові республік, що оголошували свій суверенітет, підпорядковуватися союзному диктату. І, навпаки, центр, який уособлював, перш за все, Президент СРСР, прагнув зберегти якомога більше влади над республіками, щоб «не розвалити державу». Двоїсте становище, в якому опинився реформатор М. С. Горбачов, склалося не випадково. Іншого розкладу сил просто не могло бути в умовах революції «зверху».

У Верховній Раді нашої республіки протистояння між більшістю депутатів, що належала до Компартії України, і організованою в Народну Раду демократичною меншістю заблокувало прийняття прогресивних законодавчих актів і навіть постанов про символіку відроджуваної держави. У тих випадках, коли нове законодавство все-таки ставало чинним, його саботували контрольовані Компартією виконавські структури влади. Спільну мову народні обранці інколи знаходили тільки в питаннях, пов'язаних з державним статусом республіки. Прикладом може бути майже одностайне прийняття Декларації про суверенітет України.

Коли ж треба було переходити від декларативних заяв до діла, Компартія України як складова і невід'ємна частина КПРС ставала дисциплінованим провідником волі всесильних союзних структур влади. Питання про її організаційне відокремлення від КПРС, яке дедалі частіше ставили рядові члени цієї партії, партпарат вважав еретичним. Але таким воно не здавалося народним масам, які бажали наповнити Декларацію про суверенітет реальним змістом. Тому Компартія України швидко втрачала підтримку мас. Співвідношення сил у парламенті республіки перестало відображати реальність.

У Верховній Раді СРСР створилася надзвичайно впливова депутатська група «Союз», що служила інтересам воєнно-промислового комплексу. Об'єднуючи навколо себе інші консервативні сили, зокрема випестовану КПРС Селянську спілку, «союзники» завзято боролися за збереження унітарної суті Радянського Союзу і погоджувалися тільки на «оновлення» або «вдосконалення» зовнішніх форм державності. Під тиском консерваторів Горбачов виніс на всенародний референдум питання про майбутню долю країни у такому формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Навмисно ускладнена формула, а також зловживання виразами («оновлена федерація», «повною мірою»), що не мали юридичного змісту, були потрібні партпарату, аби заручитися підтримкою народу, але залишити собі свободу дій. Відбувалася відверта політична спекуляція на цілком природному бажанні абсолютної більшості населення не допустити розвалу держави. Передбачаючи позитивні результати референдуму, консерватори намагалися використати їх для косметичного реформування сталінських імперських структур і стати на перепоні дійсному суверенітету республік.

В цій ситуації Голова Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчук запропонував одночасно із загальнодержавним референдумом провести на Україні опитування населення щодо суті майбутнього єдиного державного утворення. Незважаючи на негативну реакцію першого секретаря ЦК Компартії України С. І. Гуренка (який замінив на цій посаді В. А. Івашка), Верховна Рада УРСР затвердила додаткове питання в

такій постановці: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня 1991 р. народ України відповів на обидва питання. У голосуванні по першому питанню взяли участь 31 514 тис. чол., або 83,5% від кількості тих, хто одержав бюлетені. На питання союзного бюлетеня відповіли «так» 22 111 тис. чол., або 70,2%, і «ні» — 8 820 тис. чол., або 28%. Незначна кількість бюлетенів була визнана дільничними комісіями недійсними. В опитуванні по другому питанню взяли участь 31 465 тис. чол., або 83,5% від кількості громадян, які одержали бюлетені. На питання республіканського бюлетеня відповіли «так» 25 225 тис. чол., або 80,2%, і «ні» — 5 656 тис. чол., або 18%. Не вступаючи у конфронтацію з Президентом і Верховною Радою СРСР, парламентарі України заручилися майже цілковитою підтримкою народу для прийнятої ними Декларації про державний суверенітет.

Після референдуму розпочався так званий «новоогарьовський процес», тобто переговори керівників дев'яти республік, включаючи Україну, з Президентом СРСР про зміст нового Союзного договору. В останньому його варіанті передбачалося, що союзні відомства позбавляться переважної частини прерогатив. Цей варіант не влаштував «союзників» у парламенті і керівників союзних відомств, які втрачали свої посади. Вони навіть не звернули уваги на те, що Радянський Союз залишався федерацією республік, а не співдружністю суверенних держав, не оцінили зусиль Горбачова, який рятував державну цілісність країни. Попереднє підписання договору планувалося на останню декаду серпня. Було цілком ясно, що Союзний договір стане компромісом між республіками та центром, і такий компроміс не задовольнить найбільш радикальні кола. Зокрема, під впливом депутатів від Народної Ради український парламент зарезервував за собою право повернутися восени до вивчення Союзного договору під кутом зору його відповідності Декларації про суверенітет України.

В ніч на 19 серпня 1991 р. найближчі помічники Президента СРСР, які займали ключові посади у керівництві союзними структурами, ізолювали Горбачова на його кримській дачі і зробили спробу взяти всю повноту влади в свої руки. Вони не мали позитивної програми і прагнули одного: зупинити процеси демократизації в усіх ланках суспільного життя, повернути країну до становища, що існувало напередодні 1985 р.

Проте наступ неосталіністів наштовхнувся на опір народних мас. Народ підтримав Президента Росії Б. М. Єльцина, який тимчасово взяв на себе функції Президента СРСР. Одночасно виявилось небажання основної частини армії, а також військ КДБ і МВС брати участь у розв'язуваній путчистами громадянській війні. На третій день організатори перевороту визнали своє фіаско.

Центр подій на Україні зосередився у столиці. Вранці 19 серпня командуючий сухопутними військами СРСР генерал Варенников у супроводі Гуренка і місцевих генералів прибув до Голови Верховної Ради УРСР і попередив його, що спроби невиконання наказів путчистського органу влади — ДКНС (Державного комітету по надзвичайному стану) призведуть до негайного запровадження у республіці надзвичайного стану. Поставлений перед загрозою введення на Україну додаткових контингентів військ і не контролюючи розміщені в республіці величезні збройні сили, Л. М. Кравчук зайняв обережну позицію. Кількагодинне засідання Президії Верховної Ради закінчилося безрезультатно. Члени Народної Ради наполягали на заяві про невизнання ДКНС, члени президії від Компартії України відмежовувалися від цього. В результаті Україна не висловила навіть моральної підтримки керівництву Росії, яке мужньо протистояло путчу.

Цілоденне засідання президії 20 серпня закінчилося половинчастим рішенням. У ньому, однак, не визнавалася дія постанов ДКНС на території України. Контрольовані Компартією України облвиконкоми (Дніпропетровський, Житомирський, Одеський, Миколаївський та ін.) і Кримська АРСР визнали ДКНС, причому не під тиском, бо надзвичайного стану не було запроваджено, а за ідейними переконаннями.

23 серпня, тобто вже після провалу путчу, Політбюро ЦК КПУ опублікувало документ, в якому зробило марну спробу «відмитися». У ньому засуджувалася «авантюрна спроба антидержавного перевороту», критикувався ЦК КПРС, який «своєчасно не дав оцінки цим подіям, не інформував про їх суть партійні комітети на місцях». Вранці цього ж дня в опечатаному приміщенні Львівського обкому КПУ було вилучено документи протилежного змісту. Вони незаперечно свідчили про те, що дійсним натхненником і організатором путчу був партапарат. Зокрема, у шифрограмі Секретаріату ЦК Компартії України, яка була надіслана обкомам 19 серпня, вказувалося: «Заходи, що вживаються керівництвом країни по стабілізації становища і виходу з кризи, відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України».

24 серпня відбулася позачергова сесія Верховної Ради УРСР. Вона проголосила незалежність України і створення самостійної української держави під назвою «Україна». З моменту проголошення незалежності на території України ставали чинними тільки її закони. 1 грудня, тобто одночасно з виборами президента, мав відбутися референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності. Ініціати́ва України, здійснена під безпосереднім впливом путчу, який загрожував поверненням до тоталітаризму, масовими репресіями і втратою національного суверенітету, створила якісно нову ситуацію у питанні про Союзний договір. Стало зрозумілим, що компромісний проект договору безнадійно застарів і Радянський Союз як федерація існувати нездатний.

Верховна Рада прийняла також постанову про політичну обстановку на Україні і негайні дії по створенню умов для попередження нових спроб військового перевороту. Визнавалося необхідним створити Раду оборони, збройні сили України, республіканську гвардію, прискорити формування Конституційного суду. Кабінету міністрів доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

26 серпня Президія Верховної Ради України прийняла Указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень партійних комітетів з тим, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня, коли створена президією спеціальна комісія беззаперечно довела участь партапарату у підготовці і здійсненні путчу, Л. М. Кравчук підписав указ «Про заборону діяльності Компартії України». Цим закінчилася насичена історичними подіями остання серпнева декада 1991 р.

Восени 1991 р. перед Україною вперше відкрилася перспектива якнайшвидшого наповнення реальним змістом Декларації про державний суверенітет. На порядок денний ставали економічні реформи — розгортання підприємництва, демонополізація і приватизація державної власності, створення ринкової інфраструктури вільного обігу товарів, капіталів і праці.

Одержано 9.09.91

В этом, заключительном разделе однотомника автор освещает события послевоенной и современной истории Украины: восстановительные процессы в условиях сталинского тоталитарного режима, осуществление в республике хрущевских реформ при кратковременной «оттепели», события двух долгих десятилетий брежневского застоя и, наконец, успехи и провалы перестроечного времени.

Новий погляд на проблему

Ю. О. Курносів (Київ)

Насилля — головний аргумент більшовизму*

В статті розглядається марксистсько-ленінське ставлення до насильницьких дій у політиці, аналізується використання керівними колами Комуністичної партії насилля як головного аргумента своєї політики щодо існуючих верств населення, колег по революційній боротьбі, а головне — значної частини комуністів та мільйонних мас співгромадян. Акцентується увага на поступовому зростанні опору насильству, всезаборонству, обмеженню прав і свобод людини.

Сьогодні ми майже вільно гортаємо все нові й нові сторінки вітчизняної історії. Одні з них відкриваються нами самими, інші — зарубіжними авторами. А в результаті відбувається процес переосмислювання історичного минулого, в якому чільне місце посідає таке суто російське явище, що виросло із марксизму, як більшовизм з притаманними йому агресивними догматами, позбавленими норм загальноприйнятої моралі, практично повним ігноруванням законів природи і насамперед несамовитим прагненням до влади.

Більшовизм — це система поглядів і цінностей, основана на помилкових уявленнях про закони розвитку людства та абсолютизації насилля як методу здійснення суспільних перетворень. Вона знаходила вияв як у діяльності керівної верхівки Комуністичної партії, починаючи з часів Леніна і Сталіна, так і багатьох нинішніх партійних функціонерів вищої, середньої і нижчої ланок.

Спроба з позицій сучасного стану розвитку історичної науки бодай коротко окреслити насильницькі діяння більшовиків впродовж кількох десятиріч їх перебування біля керма влади становить зміст даної статті.

Протягом майже всієї історії розвитку людського суспільства докорінні зрушення і перетворення, які відбувалися в ньому, а також будь-які непорозуміння, незгоди чи спірні питання вирішувалися двома способами: насильницьким, часто із застосуванням зброї, або мирним, шляхом переговорів, пошуком взаємоприйнятних рішень, що задовольняли обидві сторони.

Марксисти вважали за доцільне використання обох способів улагодження соціальних потреб та розв'язання суспільних конфліктів, щоправда віддаючи все ж перевагу першому. Маркс і Енгельс на початковому етапі своєї теоретичної і практичної діяльності виходили з того, що для визволення пролетаріату від соціального гноблення, для перебудови суспільства на засадах справедливості необхідна насиль-

* Друкується в порядку обговорення.

ствена світова революція. Маркс був чи не єдиним філософом в історії людства, який проголошував, що зброя критики не може замінити критики зброєю, водночас заявляючи, що матеріальна сила повинна бути розбита матеріальною ж силою¹.

Марксова теорія класової боротьби на практиці означає, по суті, не що інше, як широке використання насилля. «Комуністи вважають за ганьбу приховувати свої погляди і наміри,— писали Маркс і Енгельс у «Маніфесті комуністичної партії». — Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнені тільки насильственным поваленням всього існуючого суспільного ладу. Нехай пануючі класи тремтять перед Комуністичною Революцією»².

Енгельс залишив різке визначення поняття «революція», до здійснення якої вони з Марксом закликали пролетаріат. «Революція, — писав він, — є, безперечно, найбільш авторитарна річ, яка тільки можлива. Революція є акт, в якому частина населення нав'язує свою волю другій частині за допомогою рушниць, штиків і гармат, тобто засобів надзвичайно авторитарних. І якщо перемігша партія не хоче втратити плоди своїх зусиль, вона повинна вдержувати своє панування за допомогою того страху, що його викликає у реакціонерів її зброя»³.

Ідеї насильства при розв'язанні соціальних проблем знаходили своїх прибічників і в тогочасній Росії, насамперед серед представників її радикально настроєної інтелігенції і багатьох революційних демократів. Зокрема, до сокири закликав Русь М. Г. Чернишевський. Оспіював застосування «довгих ножів» проти ляхів Т. Г. Шевченко. Земля рухається страшенно тихо, треба її підштовхувати, твердив революційний народник А. І. Желябов. І вони її підштовхували з допомогою динаміту й револьвера, здійснюючи терористичні акти проти сановних осіб. Цим самим народовольці торували криваву дорогу російському суспільству.

Розробку своїх теоретичних положень Маркс закінчив тоді, коли у суспільстві вже відбулися помітні зміни порівняно з серединою XIX ст., тому вони не повністю відповідали новим реаліям життя. Політичними угрупованнями, трудящими масами оволодівали також інші ідеї*. Так, наприкінці XIX—на початку XX ст. у робітничому русі, у програмах і діяльності соціал-демократичних партій, що виникали, став переважати парламентський шлях творення нового суспільства. До реальної оцінки цього шляха наприкінці свого життя прийшов і Енгельс, хоча ще в 1889 р. зазначав, що для нього «...як революціонера придатний всякий засіб, що веде до мети, як найбільш насильственный, так і той, що здається найбільш мирним»⁴.

У Росії марксистські розробки теорії світової революції знайшли переконаних прибічників. Один з них, говорячи про методи індивідуального терору, спочатку зазначав, що «ми підемо іншим шляхом». Але, на жаль, згодом він змінив свою позицію. І останній генеральний секретар ЦК КПРС на останньому пленумі ЦК своєї партії змушений був визнати, що у XIX і на початку XX ст. можливість перетворення суспільства на справедливих засадах пов'язувалася прихильниками соціалізму головним чином з насильственным переворотом, встановленням диктатури пролетаріату, з класовою боротьбою, що приводила до ліквідації ворожих класів⁵.

¹ Див.: Маркс К. До критики гегелівської філософії права: Вступ // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 391.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії // Там же.— Т. 4.— С. 441.

³ Енгельс Ф. Про авторитет // Там же.— Т. 18.— С. 295.

* Так, соціалістична ідея, що зародилася на Заході, почала зазнавати там «буржуазної» трансформації, плідність якої згодом підтвердила реальне життя.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 37.— С. 260.

⁵ Рад. Україна.— 1991.— 27 лип.

Всупереч позиції багатьох видатних російських соціал-демократів — Г. В. Плеханова, Ю. Й. Мартова та інших — В. І. Ленін формував партію особливого типу — з жорстокою дисципліною, по суті, воєнізовану структурою, партію, яка була б здатна революційним, насильственным, авторитарним шляхом захопити владу. У цьому питанні він був непримиренним опонентом усіх течій, що існували в російському суспільно-політичному житті. Більше того, з нечуваною для інтелігенції того часу люттю Ленін критикував тих, хто не поділяв його точку зору. Зокрема, він різко виступав проти еліти російської культури і філософії — М. О. Бердяєва, П. Б. Струве, С. М. Булгакова та інших, які заперечували класову боротьбу як головну рушійну силу прогресу, відкидали ідею соціальної революції, вважаючи її згубною для суспільства. Їх точка зору, вироблена на основі аналізу досвіду революції 1905—1907 рр., під час якої лише частково виявилися нічим не стримувани негідні пристрасті, знайшла відображення в збірнику статей про російську інтелігенцію «Вехи», виданому у Москві в 1909 р.

У відповідь на вихід у світ цієї книги Ленін написав статтю «Про «Вехи», в якій звинуватив її авторів у ренегатстві, у тому, що вони вивольний рух обливають помями тощо⁶.

Гострі суперечки з цих проблем В. І. Леніну довелося вести і з частиною своїх товаришів по партії, які пройшли через тюрми й заслання, царську каторгу. Вони навіть у переддень Жовтневого повстання висловлювали сумнів у правильності обраного Леніном насильственного шляху оволодіння владою в країні, а деякі — виступали проти. Та й делегати II Всеросійського з'їзду Рад надали владу Раднаркому тимчасово, до скликання Установчих зборів. До речі, проект постанови з'їзду про це написав сам Ленін⁷. Однак менше ніж через добу після їх відкриття, рано-вранці 6 січня 1918 р., виконуючи рішення Раднаркому, вірний йому озброєний загін розігнав обраний народом парламент країни за те, що він відмовився визнати декрети II Всеросійського з'їзду Рад. Як відомо, більшовики становили меншість в Установчих зборах*.

Марксистсько-ленінські ідеологи визнавали справедливим і доцільним використання насильницьких методів не тільки у класовій боротьбі, а й при побудові «світлого майбутнього». Таких позицій (з різними відтінками) дотримувалося чимало ревних прибічників більшовизму — в першу чергу Ленін, Сталін, Троцький та ін.** Саме за їх директивами від більшовицьких багнетів загинула перша українська держава — Українська Народна Республіка, яка проголосила загальнодемократичні гасла. Таким же шляхом було придушено визвольну боротьбу українського народу.

Соціалістичне вчення відображає віковічні прагнення людства до свободи і особистого щастя. У марксистській інтерпретації воно полони-

⁶ Див.: Ленін В. І. Про «Вехи» // Повне збір. творів.— Т. 19.— С. 161. Ті ж автори у квітні—липні 1918 р. підготували інший збірник — «Из глубины» (що-правда, заборонений), в якому по свіжих слідах жовтневого перевороту показали його наслідки і тенденції (насильницький кошмар, що охопив країну, знищення ідеї революції — інтелігенції тими, кому до впадоби були гасла — марксове «експропріація експропріаторів» та Троцького і ленінське «грабуй награбоване», економічні догми і лицемірство, демагогію і безправ'я, заперечення істини й переслідування правди).

⁷ Див.: Ленін В. І. Постанова про утворення робітничого і селянського уряду: Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 26—27.

* Протягом кількох десятиріч жодний представник партійного керівництва країни не ставив під сумнів необхідність розгону Установчих зборів. Лише М. С. Горбачов, виступаючи у лютому 1991 р. в Мінську, інтерпретував цю подію не так однозначно, як його попередники, і додав, що будь-яка спроба насильственного захоплення влади майже неминуче призводить до розв'язання громадянської війни.

** На жаль, і нині чимало причетних до вищих ешелонів влади осіб вважають за можливе вирішувати національні й соціальні проблеми, а також питання поліпшення добробуту народу з допомогою зброї, силового тиску.

ло багатьох обіцянками ліквідувати будь-яку соціальну несправедливість. Проте антигуманні ідеї насильства, проголошені повивальною бабкою історії, значно зменшують привабливість інших його складових частин, багато в чому деформують практичні кроки по його втіленню в життя. Саме про це попереджали кращі уми минулого, слушно вважаючи, що невідготовленість народу до сприйняття свободи, недостатність його виховання — в соціальному і культурному плані — може призвести до встановлення тиранії. Про це писали й сучасники більшовиків — представники інших політичних партій, ідеологи російської демократії. Вони припускали, що жовтневий переворот в умовах Росії може призвести до розв'язання взаємознищувальної громадянської війни, встановлення найжорсткішої диктатури і появи нового самодержця, деспотизм і злочинна політика якого значно перевершать діяння поваленого у лютому 1917 р. царату.

Це наочно стало помітним протягом багатьох десятиріч після здійснення жовтневого перевороту, під час якого більшовики силою захопили владу в країні. А влада, завойована силою, може утримуватися тільки насильницьким способом. Для цього вожді революції, здійсненої в Росії, що була досить демократичною державою, встановили диктатуру, яку Ленін визначав «...як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається»⁸.

У ході здійснення революції в Росії було проголошено встановлення політичного панування пролетаріату, тобто його диктатура. Зміцненню її в умовах громадянської війни сприяла політика воєнного комунізму, суть якої полягала в націоналізації приватного сектора, примусово-обов'язковому здаванні селянами державі всіх надлишків сільськогосподарських продуктів, загальній трудовій повинності, централізації керівництва всіма сферами життя, передусім виробництвом і розподілом продукції, зрівняльній оплаті праці та ін. Отже, розвиток суспільства відбувався шляхом політичного і соціально-економічного насильства, що, зрештою, привів його в глухий кут, який визначався керівництвом нині розпущеної Комуністичної партії як соціалістичний вибір народу.

Встановлення диктатури пролетаріату (насправді ж партійно-державної верхівки) одразу призвело до масового фізичного знищення людей, насамперед цілих верств правлячих класів, а також тих, хто працював у дореволюційних органах влади, хто керував різними сферами економічного, соціального та духовного життя. Разом із заводами та їх власниками були знищені організатори промисловості, а з поміщицькими маєтками — ті, хто забезпечував функціонування висококультурної системи сільськогосподарського виробництва. Тоді загинуло чимало справжніх сільських хазяїв.

На рахунок диктатури пролетаріату (точніше — диктатури більшовицьких лідерів) слід віднести й знищення багатьох членів царської сім'ї, у тому числі дітей, безпідставні розстріли численних представників російського суспільства, зокрема тих, що одягнули офіцерські шинелі, працівників науки і культури, людей непролетарського походження. До речі, в той час деякі білі генерали відмінили нагородження солдатів та офіцерів за участь у братовбивчій війні, більшовицька ж влада, навпаки, нагороджувала орденами воїнів Червоної Армії за знищення своїх співвітчизників.

Переслідувань не уникали й служителі церкви та віруючі. Деяких осіб духовного звання знищували на місці, інших — направляли до таборів Півночі та Сходу країни. Було конфісковано майже все цінне церковне начиння, закрито, а частково згодом й зруйновано чимало

⁸ Ленін В. І. До історії питання про диктатуру // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 364.

храмів. В атеїстичному запамороченні ламали й розграбовували все, що належало церквам, синагогам, мечетям, монастирям.

Вже в роки громадянської війни багато представників радянських органів різних рангів — від вищого керівництва до нижчої ланки — використовували позасудові методи насильства. Ігноруючи елементарну законність, вони розстрілювали не тільки явних чи вигаданих противників нового ладу, а й людей, які лояльно ставилися до Радянської влади або навіть захищали її зі зброєю в руках. Отже, демократичні засади, закон підмінялися свавіллям, що, однак, сприймалося багатьма як природний хід подій, не викликало почуття протесту. Лише одиниці, насамперед представники культурних, освічених верств населення, непримиренно ставилися до нехтування демократичних норм і на смілювалися відкрито називати речі своїми іменами, що значно ускладнювало їх життя.

Жорстокість і беззаконня, фізичні розправи, необхідність здійснення яких пояснювалася так званою класовою доцільністю, навряд чи можна виправдати прагненням революції захистити себе. Необмежені права для знуцання над людьми нерідко надавалися псевдореволюційним елементам, кар'єристам, а інколи просто мерзотникам. Розстріляти людину, не замислюючись над причинами і наслідками своїх вчинків, було для багатьох наділених такою владою звичайною, буденною справою. Згадаймо хоча б дії численних місцевих працівників Надзвичайної комісії (ЧК) — органу, який мав знешкоджувати контрреволюціонерів і віддавати їх до суду. Насправді ж співробітники ЧК нерідко розстрілювали людей без суду і слідства. Подібні непоодинокі факти зумовлювалися тим, що в згаданій комісії поряд з чесними людьми, хоч нерідко некомпетентними у правоохоронній роботі, працювала значна кількість випадкових осіб, тих, хто шукав тут вигоду й своєю поведінкою та діями дискредитував зусилля, спрямовані на захист революції.

Чимало співробітників ЧК безчинствувало всюди, де в роки громадянської війни встановлювалася Радянська влада. В останні роки з'являється все більше інформації про тогочасні їх діяння. Зокрема, в 1920 р. про безпідставні розстріли на Україні писав А. В. Луначарському видатний письменник-гуманіст В. Г. Короленко, який жив тоді у Полтаві. Крім того, можна скласти цілу хроніку страхітливих розправ над людьми в різних місцях республіки. Саме про це писав у червні 1919 р. В. І. Ленін члену колегії ВЧК М. І. Лацісу. За твердженням кількох найвидатніших чекістів, повідомляв він, «... на Україні Чека завдали величезної шкоди, будучи створені *надто рано* і впустивши в себе дуже багато таких, що примазалися»⁹.

Розуміючи мерзенну суть терору, масових убивств неугодних новій владі людей, усвідомлюючи всю жахливість учиненого, В. І. Ленін прагнув заглушувати причетність — і свою, і вищого керівництва країни — до безглузвих розстрілів, зокрема царської сім'ї, а також людини світової слави й визнання адмірала О. В. Колчака* і багатьох інших видатних діячів. Але, якщо перегорнути сторінки ленінських праць, написаних у перші роки після Жовтневого повстання, в яких відображено розпорядчу діяльність Голови Раднаркому, або його листи й записки, то там часто зустрічаються слова «заарештувати», «розстріляти», «провести масовий терор», «придушити нещадно», «нещадно розправитися». Це стосувалося проведення хлібозаготівель, тобто примусового вилучення у селян хліба, боротьби з куркульським бандитизмом, по суті з селянами, які відстоювали свої права і свободу тощо.

Там же В. І. Ленін вимагав створювати трійки для нещадної розправи з білогвардійцями, наказував підозрюваних кидати до концен-

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 50.— С. 338.

* Відповідний ленінський документ опублікувало Іркутське обласне управління КДБ (Комсомольская правда.— 1991.— 7 февр.).

траційних таборів, відкритих поза тим чи іншим містом¹⁰, проводити масові терористичні акції проти куркулів, попів та білогвардійців і наголошував, що обов'язок комуністів нещадно придушувати опір експлуатарських елементів села і конфіскувати весь хліб повстанців¹¹.

Численні заклики до насильницьких дій як всередині країни, так і на міжнародній арені проти суверенних держав містяться також у багатьох неопублікованих документах Леніна, які стосуються його конкретної політичної діяльності. Таким чином політика воєнного комунізму втілювалася в життя.

Тому не дивно, що III з'їзд Рад Махновського району, який відбувся 10 квітня 1919 р. в Гуляйполі, прийняв резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося: «...Нинішня ситуація на Україні і Великоросії характеризується захопленням політичної влади комуністами-більшовиками, які не спиняться ні перед чим для утримання і зміцнення своєї державної влади...»¹²

Дійсно, з цією метою набирала обертів кривава м'ясорубка — арешти, конфіскації майна, система заложників, яка породила масові розстріли невинних людей та переслідування інакомислячих, насильницька депортація з країни кращих умів суспільства і т. п.

Червоний терор поширювався не тільки на представників правлячих класів за царату, прибічників буржуазного ладу, людей освічених. Більшовицька влада була безжалісна навіть до своїх учасників союзників по революційній боротьбі, товаришів по царських тюрмах, заслання та каторзі — і до тих, хто став на шлях співробітництва з нею, і до тих, хто не визнавав диктатури пролетаріату.

У той же час есери, меншовики, представники інших соціалістичних партій, які мали досвід підпільної роботи, пройшли царські в'язниці, навіть не планували чинити будь-який опір новій владі чи організовувати виступи проти масового насильства. Вони слухняно схилили голови, безмовно спостерігали за становленням тоталітаризму й спокійно чекали, поки їх усіх знищать поодиночі. Що, зрештою, й сталося.

Дотримуватися такої позиції їх змусив страх, який охоплював усе ширші кола суспільства. Саме за таких умов можна було все, що робилося, подавати народу як побудову нового суспільно-політичного ладу. Однак численні заходи, здійснювані керівними колами країни і повністю залежними від них партійними і державними / правителями республік, нагадували спробу врятувати від розпаду Російську імперію і подати її суспільству під новим — марксистським — ідеологічним прикриттям і новою — комуністичною — назвою. Першим кроком на цьому шляху було укладення договору про утворення СРСР, який значною мірою означав крах надій на демократизацію і відкрив можливість для встановлення в країні тоталітарного режиму.

Це був шлях у безвихідь, величезний, світового масштабу експеримент над мільйонними масами, який силою започаткували більшовики. Диктатура, встановлена після жовтневого перевороту, означала присвоєння ними права ламати життя мільйонам, руйнувати народний побут, сім'ї, релігію, національні святині, традиції, права і свободи станів, устої приватної і особистої власності тощо. Все це називалося протягти соціалізм у повсякденне життя¹³.

В процесі експерименту репресивні заходи застосовувалися і щодо представників різних груп інтелігенції, робітників і селян, партійних,

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 50.— С. 143, 144. До речі, Ленін був ініціатором створення першого великого політичного табору на Соловках. Взагалі концтабори для внутрішніх ворогів (як правило, уязних) — це винахід не фашистів, а більшовиків.

¹¹ Див.: Там же.— С. 156.

¹² Комсомольская правда.— 1991.— 20 марта.

¹³ Див.: Ленін В. І. Промова на пленумі Московської Ради // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 295

радянських і господарських працівників. При цьому фізичне знищення починалося з партійно-державної верхівки. Якщо безпосередня причина смерті Леніна залишається поки що загадкою, то решту головних дійових осіб революції і перших років мирного будівництва на шляху Сталіна до абсолютної влади він поступово знищив, крім, природно, себе й кількох запопадливих підлесників, які із завзяттям виконували його волю.

Проте з таким становищем погоджувалися не всі партійці. Чимало більшовиків з дореволюційним стажем, яких зараховували до опозиціонерів, прагнули чинити опір переродженню значної частини партійної верхівки, відкрито виступали із заявами, програмами дій, політичними вимогами. Вони обстоювали внутріпартійну демократію, свободу критики, публічне обговорення різних соціально-економічних проблем, що поставали перед країною.

Опозиція виступала проти присвоєння керівною верхівкою права говорити і діяти від імені партії, проти розуміння партійної дисципліни як неухильного виконання будь-яких вказівок впливових осіб апарату, не погоджувалася з тією системою в партії, на якій трималася сталінська група, незамінністю партійних чиновників, бюрократичними перекрученнями державного устрою тощо.

Сталін та його поплічники звинувачували опозицію у намаганнях розколоти партію шляхом створення фракцій, хоч, по суті, вони самі створили яскраво виражену фракцію. Заяви і протести опозиції ігнорувалися або відхилялися, їй заборонялося висловлювати свої думки, свою точку зору. А з середини 20-х років дискусії в партії були зовсім заборонені.

Поступово наклепи на опозицію набирали дедалі більшої гостроти й абсурдності. Зокрема, її звинувачували у використанні фінансової підтримки зовнішніх сил і, отже, виконанні ролі платних агентів імперіалізму. У боротьбі з нею Сталіна підтримували різні висувачі, які розраховували таким чином одержати підвищення по службі. При цьому ставка робилася і на недостатньо свідомих рядових комуністів, які прагнули мати шматок хліба, на спеціально підготовлених доповідачів та тих, хто в аудиторіях починав улюлюкати, свистіти, тупотіти ногами під час виступів неугодних їм ораторів*, а інколи й насильно стягували їх з трибун, застосовували до них інші хуліганські вчинки. Саме ці категорії людей нерідко використовували партійні чистки як інструмент помсти.

Незабаром за участю ДПУ, яке було підключено до внутріпартійної боротьби, сталінська група позбавилася від опозиції і фізично. Одних розстріляли, інших кинули животити до таборів. Все це зумовило появу в суспільстві почуттів лютої злоби й смертельної ворожнечі**. Все це свідчило, що більшовики, точніше їх керівні кола, по суті, не мали широкої соціальної бази. Невипадково репресії застосовувалися проти всіх без винятку суспільних груп чи верств — і «своїх», і «ворожих». Та й сам Ленін у 1918 р. визнавав, що «ми можемо розраховувати тільки на свідомих робітників...», яких тоді в Росії було небагато¹⁴.

З кінця 20-х років довга череда масового насильства тривала май-

* До речі, на I з'їзді народних депутатів СРСР (1990 р.) агресивно-слухняна комуністична більшість також використовувала подібні методи під час виступів А. Д. Сахарова та інших прогресивних депутатів.

** Вищеназвані факти стали відомими в результаті опублікування листів, заяв і протестів багатьох партійців 20-х років у 4-х томному виданні «Архів Троцького. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923—1927». Ступінь довіри до опублікованих матеріалів зумовлюється позицією партапарату в період брежневщини, його розправами з будь-яким інакомисленням і наявністю багатьох послужливих доброзичливців — донощиків.

¹⁴ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді комісарів праці. 22 травня 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 348.

же без перерв кілька десятиріч. Почалася вона з селянства, у якого нібито з метою здійснення соціалістичних перетворень на селі стали примусово відбирати землю. Для цього було здійснено колективізацію — насильницьке усуспільнення нажитого важкою працею, відчуження селянина від землі — годувальниці, а також розкуркулювання — фізичне і моральне знищення сотень тисяч справжніх сільських господарів. Внаслідок проведення цих антидемократичних актів, а також штучно організованого голодомору 1932—1933 рр. загинули мільйони селян. У тих, що залишилися живими, було вбито хліборобський талант, їм уготовані тривалі поневір'яння, а саме село зазнало відчутного соціально-економічного розорення.

Так Сталін розправився з цілою соціальною верствою людей, які володіли землею, отже, становили загрозу його деспотичним устремлінням. Проте найбільше непокоїла вождя позиція інтелігенції, передусім тих її представників, які не сприймали насилля та кривавої вакханалії. Тому в умовах сталінщини цю верству населення чекало лише одне — фізичне знищення чи моральне цькування. До того ж і перше, і друге здійснювалося єзуїтськими методами. Використовуючи низькі інстинкти натовпу, Сталін спрямовував їх проти інтелігенції і закликав до цього народ.

Майже одночасно з розправою над селянством органи Радянської влади вдалися до погрому в науці, спрямованого насамперед на знищення кадрів учених дореволюційної генерації. Ці акти безпідставного насильства та сваволі здійснювалися руками співробітників ДПУ за добровільною участю і допомогою (шляхом написання доносів) колег по роботі тих, на кого за рознарядкою каральних органів випадала доля вважатися шпигуном чи диверсантом, ідеологічним ворогом чи шкідником виробництва. Фізичне або моральне знищення невинних людей обов'язково обставлялося штучно організованою підтримкою широких верств населення.

Зскрема, у 1928 р. було сфабриковано так звану «шахтинську справу», за якою група інженерно-технічних працівників Донбасу необгрунтовано звинувачувалася в тому, що виконувала вказівки міжнародного капіталу й готувала повалення Радянської влади. В результаті 50 чол. було засуджено до розстрілу або до тривалих строків тюремного ув'язнення, а незабаром заарештовано ще не менш як 2 тис. спеціалістів, нібито також причетних до ворожої діяльності. Ці репресії були використані для того, щоб всі прорахунки й упущення керівництва партії та держави при проведенні індустріалізації, загалом в економічній політиці пояснити шкідницькою діяльністю буржуазних спеціалістів.

У 1930 р. репресій зазнала чергова велика група інтелігенції — учасники процесу так званої «Спілки визволення України» (СВУ). Головним обвинуваченим на ньому був віце-президент Всеукраїнської Академії наук С. О. Єфремов. Судили не контрреволюціонерів-націоналістів, як твердили режисери процесу з ДПУ, а інтелектуальну частку українського народу. Кожен з 45 засуджених одержав певний строк тюремного ув'язнення чи заслання. Проте одного цього вироку сталінській верхівці здалося недостатньо. Через кілька років чимало вже засуджених, а також сотні нових начебто виявлених учасників СВУ було розстріляно або одержало додаткові строки ув'язнення.

Слідом за СВУ було «викрито» ще одну «ворожу» організацію — так званий «Український національний центр» та його структурний підрозділ — «Українську військову організацію» (УВО). До них ДПУ включило всіх визначних представників старої української інтелігенції, які не проходили на попередніх судових процесах. Серед них опинився і всесвітньо відомий історик, академік М. С. Грушевський. Таким чином сталіністи планомірно винищували найбільш освічену частину нації, розум і цвіт народу.

Ця вакханалія насильства продовжувалася і в наступні роки, коли фізично й морально знищувалися науковці і письменники, світогляд яких формувався ще до революції, а також висуванці часів Радянської влади та комуністи з дореволюційним партійним стажем.

Пошуки вигаданих проявів націоналізму та інших збочень у художній творчості й науці ставали одним з найголовніших завдань партійного керівництва республіки, яке виступало організатором і натхненником різних викривальних кампаній. В унісон з ним багато письменників безпідставно таврували ганьбою один одного, займалися залякуванням, очорнительством творчості та ідейних засад своїх колег, особливо тих, чиї мистецькі здобутки сягали літературних висот.

Саме тоді набувало поширення доносительство, яке офіційно заохочувалося вищими партійними інстанціями й пишню розквітло в наступні десятиліття. Страх за власне благополуччя і життя змушував багатьох учених, артистів, зокрема й відомих, публічно виступати із закликами «розстріляти як собак» тих, кого органи НКВС, особисто Сталін оголошували «ворогами народу», шпигунами, диверсантами, зрадниками Батьківщини.

Залишається нерозгаданим феномен поведінки людей, у яких все більше відбирали права (при пропагандистському галасі про їх розширення), ігнорували їх потреби й запити, підпорядковували їх волю і саме існування, як правило, корпоративним інтересам керівної верхівки суспільства і водночас фізично і морально знущалися над ними. І все це відбувалося при публічному захопленому схваленні такої політики значною частиною населення.

Можливо, така поведінка людей пояснювалася тим, що після жовтневого перевороту до влади прийшли особи, які раніше не мали нічого або майже ніякого майна, і почали силою відбирати його у володарів, тобто здійснювати, за Марксом, експропріацію експропріаторів. Це був процес відчуження власності. Значна частина населення була ним задоволена і мовчала або схвалювала його, навіть коли це коштувало життя і свободи багатьох людей.

Розгадка цього феномену ускладнюється внаслідок того, що подібні процеси відбувалися як при зародженні й утвердженні сталінізму в нашій країні з недостатнім рівнем культури, так і у висококультурній Німеччині при зародженні й розвиткові нацизму. Навіть неозброєним оком і там, і тут було видно зловживання владою, але мало хто на-смілювався висловити щодо цього свої сумніви. Навпаки, основна маса народу немовби освящала, благословляла ігрища в демократію, які проводила правляча партійно-державна еліта: у нас — диктатура бюрократії, в Німеччині — фашизм. Є й інші спільні складові для цих двох режимів. Зокрема, першими жертвами Сталіна, як і Гітлера, стали їх товариші по партії. Політика цих двох найвідоміших злочинців усіх часів і народів у 30-ті роки робилася руками по лікоть у крові, хоча безперечний пріоритет залишався за Сталіним.

Про це свідчили й жертви, яких зазнав український народ від цілеспрямовано організованого голоду 1932—1933 рр. На Україні, з якої силоміць вивезли все зерно, вмирали цілі сім'ї і навіть села. До мільйонів загиблих від голодомору слід додати й десятки тисяч сільських і районних активістів, розстріляних за те, що не забезпечили виконання грабіжницьких планів державних хлібозаготівель.

Отже, справжньою причиною голоду 1932—1933 рр. був свавільний економічний визиск українського народу центральною владою, здійснений за згодою правителів республіки. Коли світ дізнався про страшне лихо в УРСР, громадськість багатьох країн вирішила надати продовольчу і фінансову допомогу трудящим республіки. Однак офіційні кола «робітничо-селянської держави» заявляли, що повідомлення про голод на Україні є «провокаціями міжнародного імперіалізму», і заборонили приймати таку допомогу. Внаслідок штучно викликаного

голодомору було знищено не тільки значну частину нації, а й певною мірою підрубано генетичний корінь українського народу.

Досвід масового знищення людей шляхом штучного голоду було використано для прискорення політичних репресій. Вище партійне і державне керівництво замість громіздких показових судових процесів виробило спрощений і прискорений варіант розгляду фабрикованих слідчих справ. Для цього створювалися позасудові органи — так звані особливі наради, колегії ОДПУ, «трійки» тощо, які за зачиненими дверима зачитували в'язням задалегідь підготовлений обвинувальний висновок і тут же оголошували вирок. Першими на Україні у такий спосіб було звинувачено в участі в УВО у березні 1934 р. дев'ять осіб, з яких вісім — було розстріляно, у тому числі письменників О. Досвітнього і С. Пилипенка, а О. Вишні розстріл було замінено десятьма роками концтаборів.

Й надалі більшовицьке керівництво зміцнювало свою владу шляхом наростання насильства і нагнітання страху. Проте безпідставні репресії кінця 20-х — початку 30-х років були лише своєрідною прелюдією до 1937 р., який залишився у пам'яті народу як трагічний символ жахливих злочинів.

Особливо масовими і жорстокими стали репресії після вбивства С. М. Кірова 1 грудня 1934 р. Через кілька днів після цього злочинного акту виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР на засіданні в Києві розглянула сфальсифіковану справу неіснуючого «Об'єднання українських націоналістів». 14 її учасників було розстріляно, серед них — письменники К. Буревій, О. Влизько, Г. Косинка, Д. Фальківський, А. Крушельницький та обидва його сини — Іван і Тарас. Решта (23 чол.) засуджені до різних строків ув'язнення у концтаборах. У березні 1935 р. позасудові органи розглянули справу членів міфічного «Центру боротьбистської організації», а у лютому 1936 р. — членів вигаданої терористичної організації. Серед засуджених, значну частину яких згодом розстріляли, також було чимало письменників і митців: П. Панченко, М. Вороний, В. Вражливий, Г. Еп'к, М. Зеров, О. Ковінька, Л. Ковалів, М. Куліш, М. Любченко, Г. Майфет, А. Панів, В. Підмогильний, Є. Плужник, В. Полішук, П. Филипович, В. Штангей та ін. Цей перелік імен, а також сфальсифікованих працівниками НКВС різних «комітетів» і «центрів», «блоків» і «спілок» можна значно продовжити.

Арешти, розстріли, заслання стали чи не найголовнішою характерною рисою суспільно-політичного життя на Україні. Було розгромлено Центральний Комітет, обраний на XIII з'їзді Компартії України в 1937 р. З 62 його членів було необгрунтовано звинувачено у ворожій діяльності 55. З 11 членів Політбюро, обраних на Пленумі ЦК після з'їзду, загинуло у катівнях 10, з 5 кандидатів у члени Політбюро — 4. Репресовано всіх членів Оргбюро. Було звільнено з роботи і репресовано багато комсомольських працівників України, а сам ЦК ЛКСМУ зазнав розгрому двічі. Нищівного удару було завдано військовим кадрам, у тому числі Київського та Харківського округів.

Жертвами цих розправ стали й ті, хто активно прагнув показати себе вірним прибічником сталінської системи, й ті, хто сам брав участь у шельмуванні та репресіях, — партійні і радянські діячі, члени ЦК партії, ленінські соратники — колишні в'язні царських казематів, вчені, маршали, наркоми, письменники, митці, вчителі, інженерно-технічні працівники, дореволюційна інтелігенція і спеціалісти молодшої генерації, робітники і селяни.

І це за умови, коли у прийнятій в грудні 1936 р. Конституції СРСР, а в січні 1937 р. — Конституції УРСР вже не було статей про обмеження прав окремих категорій населення. Навпаки, ними гарантувалися істотне розширення прав і свобод громадян, недоторканність особи і житла, таємниця листування тощо. Проте ні Конституція Української РСР,

ні Конституція СРСР насправді не забезпечували справжньої демократизації суспільства, адже переважна більшість дорослого населення не брала реальної участі в державних і громадських справах. Демократичному характеру окремих статей Конституції не відповідала реальна практика сталінського тоталітаризму.

Тоді ж шляхом здійснення штучних територіальних змін сталінізм — як вияв імперської політики — продовжував закладати основи майбутніх національно-державних та політичних конфліктів і непорозумінь. Зокрема, маємо на увазі включення до складу України — зовсім для неї несподіване — Північної Буковини та частини Бессарабії, яка в 1940 р. була відторгнута від Румунії. Водночас — і також без з'ясування позиції України — з її складу було вилучено Молдавську автономну радянську республіку й приєднано її до новоствореної Молдавської РСР.

Українському народові залишалося тільки «вітати» подібні акції та дякувати «мудрішому з мудрих» за батьківське піклування про інтереси трудящих й підтримувати партійно-державне керівництво республіки, яке ніколи не наважувалося відстоювати справжні — а не офіційно проголошені — народні інтереси, прагнення й устремління і слухняно штампувало прийняття усіх директив, що надходили з Москви.

Сталінщина знаходила вияв також на землях, що ввійшли до складу країни в результаті таємного зговору Сталіна з Гітлером, — на Західній Україні і Західній Білорусії, в Прибалтиці і Бессарабії. Поряд з прогресивними соціально-економічними і культурними заходами, що здійснювалися на цих територіях, тут вже звичними на сході жорстокими адміністративно-командними методами проводилася уніфікація державного ладу й управління. В процесі насильственої колективізації у селян відбирали землю, нівечили садиби, рушили споконвічні традиції, звичний спосіб життя. Насаджувалися підозрілість, донощительство, терор. Ліквідація старої системи управління супроводжувалася арештами і депортацією багатьох людей.

Зокрема, у тюрмах «визволеної» Галичини було замучено десятки тисяч в'язнів, понад мільйон чоловік виселено на Крайню Північ та в інші віддалені місцевості країни. Отже, населення Західної України одразу на власному досвіді відчуло результати підступної сталінсько-гітлерівської змови і переконалося, що гасло «Свобода українському народові!» — це, насправді, гноблення гірше порівняно з тим, якого воно зазнавало за Польщі.

Таким чином, протягом короткого відрізка часу було фізично і морально знищено мільйони людей. Тільки холера і чума в давні часи могли призвести до подібних наслідків. Біда прийшла на Україні майже в кожний дім і поширювалася під блюзнірські гасла на зразок «жити стало краще, жити стало веселіше».

Для ізоляції «ворогів народу», різних «шпигунів» і «диверсантів», утримування народних мас під контролем у країні було створено архіпелаг ГУЛАГ — широку мережу концтаборів, яка поглинула мільйони людей. Вони були не тільки місцем ув'язнення, а й зосередження найтяжчої роботи. Там концентрувалася дарова робоча сила, яка у вкрай несприятливих кліматичних і жалюгідних побутових умовах безплатно створювала значні матеріальні цінності. Отже, у таборах ГУЛАГу виник і тривалий час існував практично рабовласницький уклад економіки, тобто рабовласництво співіснувало з фальшивими соціалістичними гаслами.

Внаслідок сталінських репресій мільйони людей були насильно відторгнуті від суспільства, що надзвичайно збіднило інтелектуальний потенціал нації. Вони понівечили долю членів їх сімей — дружин (чоловіків), дітей, на яких було поставлено тавро «членів сімей ворогів народу» з усіма негативними наслідками, які з цього випливали.

Насильствені розправи не тільки позбавили волі чи життя значну кількість людей. Вони розтлівали тих, кого обминула така трагічна доля. У свідомості багатьох гинули авторитети, віра, меркли світлі ідеали і, навпаки, заохочувалися негідні діяння. Набула поширення система доносів та наклепницьких заяв. Обмовляли чесних людей, нерідко своїх друзів, колег по роботі. Чимало людей байдуже сприймали те, як ішли на смерть їх співвітчизники. Більше того, у колективних та індивідуальних листах чи усних виступах звучали вимоги стратити тих, ким ще вчора пишалися, кому вірили.

Це, в свою чергу, свідчило, що у багатьох людей — якщо не цілого покоління — виробилася рабська свідомість, знівечена загальнолюдська мораль, хоч вони й не усвідомлювали цього, навпаки, пишалися своєю життєвою позицією, не розуміючи, що їх долею грали правителі, котрих гідне було тогочасне суспільство.

Становлять інтерес психологічні та розумові характеристики і службова діяльність багатьох працівників каральних органів. Здавалося б, звичайні радянські люди. Але частина їх у слідчих чи прокурорських кабінетах безпідставно виносила нічим не обґрунтовані суворі вироки. Інша — з незбагненою легкістю безтямно і безкарно нищила невинних у тюрмах і таборах.

Кинувши за ґрати чи колючий дріт чергові жертви, що саме по собі вже означало їх життєвий крах, вони й там продовжували глузливо знущатися над нещасними. Нормальній людині важко навіть уявити жахливість фізичних і моральних катувань, яких зазнавали в'язні у місцях позбавлення волі, де панувала тупа нікчемність.

Отже, байдужість і жорстоке ставлення до долі людини, започатковані ще в період революції і громадянської війни, протягом 20—30-х років набували все потворніших форм, роз'єднували людей, викликали у них почуття страху і ненависті. Мільйони чоловіків і жінок ставали жертвами чийось садистських нахилів, які видавалися за службову заповідливість. Здоровий глузд відмовляється сприйняти ті жахливі, інквізиторські злодіяння.

Це було, по суті, продовження громадянської війни проти власного народу; жертвами якої стали десятки мільйонів людей, розстріляні або кинуті у концтабори за вироками особливих нарад, «трійок» тощо. Однак на порозі вже стояла загроза виникнення нової війни з небезпечним і сильним противником, який намагався використати помилки і прорахунки радянського керівництва, насамперед Сталіна. Гітлер знав про жахливі наслідки погрому кваліфікованих кадрів, знищення цвіту нації. Саме така цілеспрямована стерилізація народного інтелекту не в останню чергу зумовила рішення фюрера здійснити напад на нашу країну і навіть істотно вплинула на визначення його строків.

Один з найближчих поплічників фюрера — Геббельс у своєму щоденникові ще 29 грудня 1939 р. занотував, що більшовизм знищив у Росії західноєвропейську керівну верству, яка була спроможною зробити цей гігантський колос здатним до дії. Безперечно, фашисти враховували наслідки обезглавлення радянського суспільства взагалі і Червоної Армії зокрема. Недаремно, неначе прагнучи переконати себе у легкій перемозі, той же Геббельс кілька разів записав, що російська армія великої цінності поки що не має, констатує навіть її катастрофічний стан, недосвідчене командування і ще гірше оснащення та озброєння¹⁵.

До таких сумних наслідків для нашої країни призвела насильницька політика більшовиків напередодні смертельних випробувань, які випали на її долю в 1941—1945 рр.

(Закічення буде)

¹⁵ Огонек.— 1991.— № 32.— С. 12.

Одержано 17.09.91

В статье рассматривается марксистско-ленинское отношение к насильственным действиям в политике, анализируется использование руководящими кругами Коммунистической партии насилия как главного аргумента своей политики в отношении зажиточных слоев населения, коллег по революционной борьбе, а главное — значительной части коммунистов и миллионных масс сограждан. Акцентируется внимание на постепенном возрастании сопротивления насилию, всезапрещению, ограничению прав и свобод человека.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті закінчується розповідь про хвилю репресій, що прокотилася по Україні після вбивства С. М. Кірова. Автор торкається «справи боротьбістів», у яку, зокрема, були втягнуті відомі українські літератори.

Вже 2 грудня 1934 р. на Пленумі Київської міськради П. П. Постишев закликав: «Ще більше пильності, товариші робітники, більшовики, комсомольці! Хай ще сильніше палає класова ненависть і непримирність до наших ворогів! Хай ще невтомніше палає наша творча енергія, наша безмежна відданість партії більшовиків, великому Сталіну!»¹.

Одним з найперших наочних виявів «класової ненависті і непримирності» стало викриття так званого «об'єднання українських націоналістів» — організації, що начебто мала на меті повалення Радянської влади шляхом здійснення терористичних актів, шкідництва та диверсій. 18 грудня 1934 р. газети сповістили, що 13—15 грудня виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР в Києві під головуванням В. В. Ульяріха розглянула справи 37 осіб. Згідно повідомлення, «суд встановив, що більшість обвинувачених прибула в СРСР через Польщу, а частина — через Румунію, маючи завдання по вчиненню на території УРСР ряду терористичних актів. При затриманні у більшості обвинувачених забрані револьвери і ручні гранати»².

Викриття і суд над учасниками цієї групи «терористів», як і над учасниками лєнінградської і московської груп, повинні були підтверджувати версію про наявність широкомасштабного антирадянського підпілля. До розстрілу в Києві засудили: Р. Ф. Сказинського, І. А. Крушельницького, Т. А. Крушельницького, М. М. Лебединця, Р. І. Шевченка, А. Ю. Карабута, П. Й. Сидорєва, Г. М. Косинку-Стрільця, Д. Н. Фальківського, М. Г. Оксамита, О. Г. Щербину, І. П. Терещенка, К. С. Буревія, О. Ф. Влизька, Є. К. Дмитрієва, А. А. Богдановича, П. І. Бутузова, В. В. П'ятницю, Я. П. Блаченка, Д. Й. Полевого, І. О. Коптяра, П. М. Борецького, Л. І. Лук'янова, К. І. Півненко, Г. М. Про-

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11.

¹ Незабутній Кіров // Більшовик України.— 1934.— № 10—11.— С. 13.

² Вироки військової колегії Найвищого суду Союзу РСР в м. Києві в справах про терористів-білогвардійців // Більшовик.— 1934.— 18 грудня.

ценка, С. Я. Матяша, О. К. Ляшенка. На додаткове слідство були направлені справи А. В. Крушельницького, Ю. О. Бачинського, В. О. Мисика, В. І. Левицького, Г. І. Скрипа-Козловської, Л. Б. Коваліва, П. Ф. Гельмер-Дідушека, О. І. Фіницького, Г. К. Ступіна³.

«Про цю українську справу,— зауважує Р. Конквест,— відомо більше, ніж про процеси над першими жертвами у Ленінграді та Москві. Хоча у всіх трьох випадках говорилося, що більшість обвинувачених таємно прибула з-за кордону з терористичними цілями, ми бачимо, що майже всі страчені на Україні були добре відомими письменниками, культурними й громадськими діячами. За виключенням одного молодшого дипломата і одного поета, котрий був у Німеччині, вони всі не залишали Україну протягом багатьох років»⁴.

Важко сказати чому, але керівником «об'єднання українських націоналістів» оголосили А. В. Крушельницького. Під тиском працівників НКВС (а «працював» з Крушельницьким оперуповноважений секретно-політичного відділу М. Д. Грушевський) Антон Владиславович визнав своє «лідерство». Ось що говорив він, зокрема, на допиті 7 грудня 1934 р.:

«Запитання: Обв(инувачений) Крушельницький, Ви очолювали організацію ОУН на Рад(янській) Україні. Що Вам відомо про склад цієї організації?

Відповідь: У своїх попередніх свідченнях від 28/XI, 29/XI, 2/XII та 5/XII я назвав ряд осіб, котрі відомі мені по спільній діяльності в рядах організації. Ці свідчення я підтверджую. На поставлене мені запитання можу коротко повідомити таке: керівний центр організації ОУН тут на Рад(янській) Україні складався з мене, Крушельницького Антона, Бачинського Юліана та Сказинського Романа.

Як близькі до керівництва організації особи, її актив, мені відомі: Березинський Антон, Куліш Микола, Епик Григорій та два брати Возні. Ці люди здійснювали за дорученням центру роботу організації, але з ким вони, в свою чергу, були зв'язані по лінії організації, мені не відомо.

У одному з своїх попередніх свідчень я вказав, що практичну контрреволюційну діяльність було доручено окремим членам центру — саботажна акція Юліану Бачинському і терор Роману Сказинському, вони у своїй практичній діяльності повинні були бути ближче до рядових учасників організації, мої ж стосунки у справах організації обмежувались тим колом осіб, котрих я назвав як учасників центру. Виключенням у даному випадку є тільки Куліш та Епик, з якими я був зв'язаний особисто».

Втім, зізнання такого роду були видобуті не тільки у А. В. Крушельницького, а й у інших осіб, котрим спочатку приписали участь в «Українській військовій організації», а потім сформували з них «об'єднання українських націоналістів». Ось що свідчив, зокрема, на допиті 10 грудня 1934 р. К. С. Буревій:

«Запитання: Коли і за яких обставин Ви вступили до контрреволюційної організації «Об'єднання українських націоналістів»?

Відповідь: Не здійснюючи практичної роботи в УВО у 1933 р., я все ж підтримував зв'язки з окремими членами організації. Особливо я був близький з Валер'яном Поліщуком. У січні 1934 р., зустрівшись зі мною, Валер'ян Поліщук мені повідомив, що на Україні створена нова організація «Об'єднання українських націоналістів» і запросив мене на збори членів організації на квартиру Максима Лебеда. Я погодився, і ми пішли туди разом з В. Поліщуком. На квартирі Лебеда вже знаходились того вечора Куліш, Епик, сам Лебідь та ще 4—5 чоловік, не рахуючи нас з В. Поліщуком. Точно кількість присутніх тоді я

³ Там же.

⁴ Конквест Р. Большой террор // Нева.— 1989.— № 9.— С. 142.

зараз не пригадаю. Прийшовши на квартиру, ми застали вже початок інформації Епіка. Він говорив про те, що незважаючи на розгром національних організованих угруповань, незважаючи на важке становище України, робота не припиняється, йде знов організація національних сил. Він закликав «не складати рук», посилити боротьбу і в кінці закликав присутніх активно включитися в роботу знов створеного нелегального «Об'єднання українських націоналістів». Про це об'єднання він, напевно, судячи з його інформації, вже говорив на початку своєї промови, але ми з В. Поліщуком цієї частини його виступу не застали. Після виступу Епіка присутні обмінялися думками і тоді ж було обрано групу у складі Куліша, Епіка та В. Поліщука, яка повинна була керувати роботою організації у літературних колах».

На момент, коли А. В. Крушельницький та К. С. Буревій давали свої свідчення, у «драматургів» з НКВС було більш ніж достатньо «компромату» про «шкідників» у літературних колах України. На жаль, серед тих, хто докладно розповідав про існування контрреволюційної організації за участю літераторів, був один з найближчих друзів М. Г. Хвильового — М. М. Яловий. Ось як характеризує його один з сучасників: «Виходець із партії боротьбистів, близький товариш усунутого з посту наркома освіти УСРР Олександра Шумського, перший президент ВАПЛІТЕ,— Яловий був принадною постаттю для гепестів. Тому то вони й почали свій погромницький похід проти української літератури саме з Ялового. Почувши про арешти їхнього товариша, верхівка колишніх ваплітян не тільки обурилася з цього заходу ГПУ, а й вирішила заступитися за Ялового...

...Я довідався від одного з мешканців будинку «Слово», що колишні ваплітяни (маються на увазі М. Г. Хвильовий, М. Г. Куліш, О. Ф. Досвітній.— Ю. Ш.) ходили клопотатися за свого товариша не тільки до ГПУ, а й до ЦК партії. Там їм показали копію зізнання Ялового...»⁵ Можна тільки уявити, яке враження справили ці зізнання (здобуті, зрозуміло, за допомогою тиску) на найближчих друзів М. М. Ялового⁶.

Поступово із цитованих вище та багатьох інших свідчень почала вимальовуватись ще одна справа, до якої залучили відомих літераторів — «справа боротьбистів». Про неї ми будемо говорити окремо в наступних розділах статті.

Ще на XIII з'їзді РКП(б) Сталін зазначав: «Я гадаю, що іноді час од часу, пройтись хазяїнові по лавах партії з мітлою в руках неодмінно треба було б»⁷. І ось ця сталінська «мітла» працювала протягом 1934 р. Чисткою в цілому в країні керувала Центральна комісія ВКП(б) на чолі з Я. Е. Рудзутаком. Голови і члени обласних і крайових комісій добиралися і призначалися нею. Приміром, в Одеську область головою комісії по чистці призначили К. В. Сухомлина, в Донецьку — М. М. Шверника, в Київську — Д. З. Мануїльського, у Вінницьку і Дніпропетровську — М. Є. Чуwirіна, в Харківську — О. М. Ярославського, в Чернігівську — Б. О. Ройзенмана⁸.

⁵ Гак А. (Мартин Задека). Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Спогади.— Новий Ульм, 1973.— С. 196—197.

⁶ Пізніше, вже після самогубства М. Г. Хвильового, у червні 1933 р. М. М. Яловий, зокрема, свідчив: «Роботу по вербуванню нових членів організації в основному здійснював актив колишньої літорганізації «ВАПЛІТЕ»: Яловий, Хвильовий, Епик, Куліш, Досвітній, Яновський, Сенченко, Копиленко, О. Вишня, А. Любченко». 29 липня 1933 р. М. М. Яловий свідчив: «Зв'язок членів к(онтрр(еволуційної) організації к(олишніх) ваплітян з членами к(онтр(еволуційної) організації «Березіля»... був якнайтіснішим... Ця загальна робота обох груп здійснювалась через загальне та особисте спілкування з боку «ВАПЛІТЕ» — Хвильового, Ялового, Куліша, Досвітнього, Яновського, Аркадія Любченка, з боку «Березіля» — Курбаса, Дацьківа, Мар'яна Крушельницького, Йосипа Гіряка».

⁷ Про чистку партії. Збірник.— Харків, 1933.— С. 7.

⁸ Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр.— Львів, 1971.— С. 90.

У статті «Підсумки чистки Дніпропетровської парторганізації», вміщеній у журналі «Більшовик України», М. Є. Чувирін піддав критиці Дніпропетровський міський комітет КП(б)У, який «скотився» до відкритого захисту «групи активних виразників контрреволюційного троцькізму і націоналізму (Карпенко, Давиденко, Ягнетинська), тісно зв'язаних з викритим нещодавно на Україні гніздом націоналістичної контрреволюції»⁹. Серед «захисників запеклих провідників націоналізму» в статті називалися Комаровський, Каплун, Брохін, Гехтман та ін. «Усе це,— на думку М. Є. Чувиріна,— стало можливим при нездоровому, гнилому керівництві секретаря міськкому Левітіна, що втратив партійне чуття по відношенню до класових ворогів...»¹⁰.

Окремі факти порушення правил партійного обліку, безвідповідального ставлення до партійних документів, а також сам факт вбивства С. М. Кірова дали поштовх ще одній широкомасштабній акції— перевірки і обміну партійних документів, що відбувалися протягом 1935—1936 рр.¹¹. Прийом у партію в цей час було припинено. Підсумки перевірки партійних документів підбивалися на Пленумі ЦК КП(б)У 26—30 січня 1936 р., а обміну— на Пленумі ЦК КП(б)У 3—8 січня 1937 р. У обох випадках доповідь робив П. П. Постишев. За його словами, з партії в республіці було виключено 38 141 чол., з них 33 872 в період перевірки і 4269 чол.— під час обміну партдокументів¹².

На квітень 1937 р. в КП(б)У стояло на обліку 296 643 комуністи, або на 253 790 чол. менше, ніж на 1 січня 1933 р. «Зменшення складу партійних організацій,— зауважував у зв'язку з цим Ю. В. Бабко,— пояснюється багатьма причинами: виключенням з партії та переведенням у співчуваючі комуністів при проведенні чистки, перевірки і обміну партійних документів (111 849 чол.), механічним вибуттям з партії, переведенням комуністів в інші республіканські парторганізації та в парторганізації залізничного транспорту»¹³. Цілком очевидно, однак, що це неповне пояснення, адже значна кількість комуністів була «вичищена» за «ворожі» настрої і погляди, що допомогло остаточно створити в партії режим одностайності, знищити можливість критичного мислення. Показово й те, що у партії найбільшу кількість (38,4%) склали комуністи з партстажем з 1931 р. Залишилось 8,2% тих, хто вступив в партію до 1920 р.¹⁴. У 1933—1937 рр. на 3,5% зменшилася питома вага українців в КП(б)У. З січня 1934 по квітень 1937 р. кількість вихідців з інших партій у складі КП(б)У зменшилася з 3040 до 2624 чол.¹⁵.

Ще на початку 1934 р., а саме 18 січня, відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який затвердив порядок денний XII з'їзду КП(б)У. Серед розглянутих було і питання про переведення столиці України до Києва. Прочитуємо стенограму:

«Тов. Постишев: Товариші! ЦК ВКП(б) і особисто тов. Сталін пропонують нам столицю України перенести в Київ, з чим ми погодились.

Тов. Балицький: Ніхто не аплодує.

Тов. Постишев: Потім будуть аплодувати.

Міркування у ЦК ВКП(б) і особисто у тов. Сталіна були такі. По-перше, й найголовніше те, що Радянський Союз, а у тому числі й Радянська Україна, нині є країною могутньою, міцною у всіх від-

⁹ Чувирін М. Підсумки чистки Дніпропетровської парторганізації // Більшовик України.— 1934.— № 12.— С. 18.

¹⁰ Там же.

¹¹ Перевірка відбувалася з травня 1935 р. по січень 1936 р., обмін партійних документів — з лютого до листопада 1936 р.

¹² Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр.— С. 120.

¹³ Там же.— С. 124.

¹⁴ Там же.— С. 125.

¹⁵ Там же.

ношеннях. Ось чому скасовуються всі причини, котрі заважали раніше Київ зробити столицею України.

По-друге, вороги Радянського Союзу та Радянської України ще більше переконалися в тому, що ми зараз є могутньою країною і ні в якому відношенні ворога не боїмося. Це свого роду демонстрація фактична перед ворогом.

По-третє, що вороги, всілякі недобитки, особливо націоналістичні, як каже тов. Сталін, дивляться на те, що Київ — пусте місце. Щоб вони не думали і ніяких собі перспектив остаточно не будували нездійснених, не хвилювалися й не нервували, що це пусте місце...

Все це разом взяте зараз і є тим, що обумовлює пропозицію ЦК ВКП(б) й тов. Сталіна»¹⁶.

Пленум вирішив внести на затвердження XII з'їзду КП(б)У пропозицію про перенесення столиці України до Києва¹⁷. Цю пропозицію було прийнято з'їздом, на якому С. О. Косіор зачитав доповідь ЦК ВКП(б). В ній, зокрема, підкреслювалось, що «політичне передбачення є винятково великою якістю ЦК ВКП(б), товариша Сталіна, яка визначає високий рівень керівництва»¹⁸. Критикувались у доповіді «деякі елементи дворушництва» групи Бухаріна, говорилось про розгром право-«лівого» блоку Сирцова-Ломінадзе, групи Рютіна, групи Ейсмонта, Толмачова, Смирнова¹⁹. Ніякої не тільки об'єктивної, а й більш-менш докладної інформації про вимоги названих діячів доповідь не містила, натомість інкримінувала їм боротьбу проти генеральної лінії партії.

З політичним звітом ЦК КП(б)У виступив П. П. Постишев. Свою доповідь він розпочав з характеристики особливостей класової боротьби і соціалістичного будівництва в період від XVI до XVII з'їзду ВКП(б). Керуючись сталінськими настановами, П. П. Постишев зазначав, що «більшовицький наступ по всьому фронту розгортався в умовах класової боротьби, яка не ослабляється, а, навпаки, безперервно загострюється, в умовах безперервного росту опору з боку решток розгромленого класового ворога». До «гострих моментів класової боротьби», зокрема, у доповіді було віднесено хлібозаготівельні кампанії 1931 і 1932 рр., а також «шкідництво» у промисловості і на селі²⁰. Розглядаючи погіршення стану із хлібозаготівлями у 1932 р., П. П. Постишев покладав провину за це на низових партійних і радянських працівників, на те, що їх методи керівництва «колгоспним сільським господарством лишилися майже ті самі, що і при одноосібному господарстві», а також на активізацію «шкідництва»²¹. Формально у доповіді засуджувались репресивні методи у проведенні лінії на колективізацію і хлібозаготівлі (ці репресії списувались на рахунок «шкідників» і «націоналістичної контрреволюції»). Фактично доповідь орієнтувала на пошуки нових ворогів, на те, щоб щонайменший сумнів у вкрай жорстких, адміністративних методах керівництва сільським господарством розглядати як класово ворожий опір. «Найсерйознішим розділом»²² доповіді П. П. Постишев назвав розділ, у якому йшлося про національну політику. «В боротьбі КП(б)У за здійснення, ленінської національної політики...», — підкреслювалось у доповіді, — треба розрізнити два основні етапи: перший етап — від XI з'їзду КП(б)У до постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня і рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня (відповідно 1932 і 1933 рр. —

¹⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 446, арк. 3—4.

¹⁷ Там же. — арк. 2.

¹⁸ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р. — Стеногр. звіт. — Харків, 1934. — С. 49—50.

¹⁹ Там же. — С. 51.

²⁰ Там же. — С. 153.

²¹ Там же. — С. 184.

²² Там же. — С. 200.

Ю. Ш.) і другий етап — після цих історичних рішень»²³. Тим самим П. П. Постишев недвозначно давав зрозуміти, що саме з його приїздом на Україну лінія КП(б)У у галузі національних відносин набула якісно нового змісту.

Посилаючись на висунуту Сталіним на XVI з'їзді ВКП(б) тезу про наявність у республіках «повзучих» ухилів у національному питанні, П. П. Постишев підкреслював, що «цією своєю вказівкою товариш Сталін... кликав партію до боротьби з цими націоналістичними ухилами — агентурою класового ворога», а КП(б)У не зробила висновки з цієї вказівки, хоча «мала кілька досить серйозних сигналів з боку націоналістичної контрреволюції, що активізувалась»²⁴.

У доповіді П. П. Постишева²⁵, а також у виступі В. А. Балицького²⁶ було згадано викриття «Польську військову організацію». У 1934 р. судовою трійкою Колегії ДПУ УСРР було притягнуто до карної відповідальності 114 чол. Стосовно 44 з них карні справи були припинені на стадії попереднього слідства. 32 особи оголосили членами керівної групи «ПОВ». У матеріалах попереднього слідства стверджувалось, що ця організація здійснювала шпигунську, диверсійно-повстанську та шкідницьку роботу, готувала інтервенцію польських військ з метою відторгнення України від СРСР та включення її у «склад буржуазної федерації під протекторатом Польщі». Зазначалося, що члени «ПОВ» входили до складу партійних та радянських органів з метою інформування польського генштабу «про військові та політичні таємниці». І нарешті учасникам організації інкримінувалася спроба «зриву соціалістичного будівництва, особливо в період суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу».

У доповіді на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев назвав Київський інститут польської пролетарської культури «гніздом і головною базою «Польської військової організації» на чолі з Скарбеком, Політуром, Добжинським і іншими заарештованими в справі цієї організації»²⁷. А. Сенченко у статті «Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України», згадавши про викриття «ПОВ» та процитувавши зізнання її «учасників», вимагав: «Треба показати принципіальну протилежність розвитку польських трудящих мас в СРСР..., і злиднів, зубоження, руйнації трудящих мас в капіталістичній Польщі... Особливо актуальним є розгортання інтернаціонального виховання польських трудящих мас, сприяння зростанню їхньої національної форми соціалістичної змістом культури»²⁸.

Як свідчать факти, це «розгортання інтернаціонального виховання» поляків на практиці у 1934 р. перетворювалося у дедалі відчутне згортання політики, спрямованої на найбільш повне задоволення їх національно-культурних потреб. Так, у грудні 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення «Про школи», яким схвалює заходи Вінницького і Київського обкомів «про перевод на українську мову штучно утворених польських шкіл серед населення, рідною мовою якого є українська». У Вінницькій області з 291 польської школи повністю було реорганізовано в українські чи злито з українськими 135, у Київській області з 153 шкіл — 70²⁹. У 1938 р. справа «ПОВ» набула продовження, і про це ще йтиметься.

²³ Там же.— С. 201.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.— С. 186.

²⁶ «Ми знаємо,— говорив В. А. Балицький,— що українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі «Польської військової організації» (ПОВ)». (Там же.— С. 120).

²⁷ Там же.— С. 186.

²⁸ Сенченко А. Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України // *Більшовик України*.— 1934.— № 5—6.— С. 73—83.

²⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 341, арк. 190.

18 січня 1935 р. ЦК ВКП(б) надіслав у всі організації партії документ під назвою «Закритий лист ЦК ВКП(б). Уроки подій, пов'язаних із злочинним вбивством тов. Кірова», який надавав діям чи заявам політичних опонентів характеру організованого антирадянського виступу, що, в свою чергу, дозволяло звинуватити їх у карних злочинах і притягти до відповідальності. Автори листа, ставлячи завдання пошуку і викриття «антипартійних елементів всередині партії»³⁰, разом з тим підкреслювали, що «стосовно дворушника не можна обмежуватись виключенням з партії,— його потрібно ще заарештувати й ізолювати, щоб завадити йому підривати міць держави пролетарської диктатури»³¹.

Виконання цієї директиви на Україні здійснювалось по багатьох напрямках. Одним з них стало викриття «підпільної контрреволюційної боротьбистської організації». Про цю справу згадав у своєму виступі на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 24—25 лютого 1935 р., В. А. Балицький, коротко зауваживши: «Я не збираюсь говорити про підпільну боротьбистську організацію, котру нами викрито...»³². Якісь офіційні повідомлень про викриття цієї організації не було, адже мовчання дозволяло зберегти у таємниці найголовніше — те, що ніяких реальних доказів контрреволюційної діяльності колишніх боротьбистів просто не існує. Втім, один офіційний виступ можна назвати — це виступ П. П. Постишева на квітневому (1935 р.) пленумі Правління Спілки радянських письменників України. «Ми,— говорив, зокрема, він,— розгромили націоналістичний ухил всередині КП(б)У в особі Скрипника і його прибічників.

Це дало можливість широко розгорнути будівництво радянської української культури, і основна маса письменників, що вагалися, вагання яких посилювалося було в ці тяжкі роки, стала рішуче переходити на позиції радянської літератури. Радянська українська література, радянські письменники вступають в цей період у смугу дальшого розгортання художньої творчості. Тут, звичайно, виключну роль відіграла ухвала ЦК ВКП(б) від 23 квітня, прийнята за ініціативою товариша Сталіна. У цей третій період значно виросла як українська художня література, так і література російська, єврейська, література всіх народів України.

Але, незважаючи на все це, серед українських письменників і в цей період була ще деяка кількість явно контрреволюційних, націоналістичних елементів, які, втративши всяку надію на перемогу їх контрреволюційної справи, відчуваючи свою цілковиту ізолированість, стають на шлях самих крайніх, гострих, бандитських методів боротьби. Цілковито безплідні в галузі художньої творчості Досвітні, Хвильові й інші стали на шлях терору. Від боротьби проти соціалістичного будівництва художніми образами вони перейшли до боротьби обрізами, наганом»³³. На підтвердження цих своїх слів П. П. Постишев цитував свідчення О. І. Влизька, М. Г. Куліша, Г. Д. Епіка³⁴. 10 червня 1935 р. «Правда» вмістила текст промови П. П. Постишева³⁵. Її було надруковано того ж дня у газеті «Комуніст»³⁶.

Найбільш докладно про «справу боротьбистів» П. П. Постишев говорив у своїй доповіді «Підсумки перевірки партійних документів в КП(б)У та завдання партійної роботи» на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 26—30 січня 1936 р. Вказавши на те, що «в КП(б)У свого

³⁰ Закрытое письмо ЦК ВКП(б). Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов. Кирова // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 8.— С. 99.

³¹ Там же.

³² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 456, арк. 155.

³³ Постишев П. Шляхи української радянської літератури // Червоний шлях.— 1935.— № 5.— С. 10.

³⁴ Там же.— С. 10—11.

³⁵ Правда.— 1935.— 10 юня.

³⁶ Комуніст.— 1935.— 10 червня.

часу влилося чимало представників різних дрібнобуржуазних партій», доповідач особливо зупинився на колишніх боротьбистах: «...В наші ряди вступило чимало членів цієї партії, особливо з числа її керівників, котрі йшли в КП(б)У, не змінюючи своїх боротьбистських позицій й здійснювали увесь час всередині нашої партії дворушницьку тактику боротьби проти партії, проти Радянської влади... Керівники центру підпільної контрреволюційної боротьбистської організації дають нині у своїх свідченнях ясну й вицерпну відповідь на запитання про те, з чим же прийшла до КП(б)У основна частина керівників боротьбистської партії»³⁷.

П. П. Постишев дав учасникам Пленуму не зовсім точну інформацію. На той час, коли він виголошував свою промову, більша частина обвинувачених у приналежності до керівництва «боротьбистською змовою» була не тільки допитана, а й засуджена.

«Справа боротьбистів» (І)

«Вирок № 26

Іменем Союзу Радянських Соціалістичних Республік виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР

у складі:

Голови — В. В. Ульріх

Членів: Я. Я. Рутман і І. Т. Голякова,

при секретарі — А. А. Батнер

без участі обвинувачення і захисту, в закритому судовому засіданні, 27 і 28 березня 1935 року, у м. Києві, розглянула справу в обвинуваченні:

1. Полоцького, Олександра Аркадійовича, 1886 р. н., уродженця Харківської обл., з вищою освітою, колишн. члена КП(б)У, до арешту — директор «Укркниготоргу»;

2. Любченка, Миколи Петровича, 1896 р. н., уродженця м. Києва, з незакінченою вищою освітою, колишн. члена КП(б)У, колиш. члена редколегії газети «Комуніст»;

3. Семка-Козачука, Семена Михайловича, 1889 р. н., уродженця Польщі, колишн. офіцера царської армії, колишн. члена КП(б)У, колишн. зав. відділом Держстраху Наркомфіну УСРР;

4. Мазуренка, Юрія Петровича, 1885 р. н., уродженця колишн. Донської обл., сина поміщика, з вищою освітою, колишн. офіцера царської армії, колишн. члена КП(б)У, колишн. начальника планово-фінансового сектора Наркомгоспу УСРР;

5. Кудрі Данила Євменовича, 1885 р. н., уродженця УСРР, сина куркуля, колишн. штабс-капітана царської армії, виключеного з КП(б)У, колишн. директора Всеукраїнської контори сільгоспбанку;

6. Коваліва, Левка Борисовича, 1894 р. н., уродженця м. Харкова, з дворян, з вищою освітою, безпартійного, колишн. старшого хіміка Інституту ім. Карпова;

7. Куліша, Миколи Гуровича, 1892 р. н., уродженця УСРР, колишн. офіцера царської армії, літератора, із середньою освітою, виключеного з КП(б)У за націоналізм;

8. Епіка, Григорія Даниловича, 1901 р. н., уродженця Дніпропетровської обл., з вищою освітою, колишн. учасника петлюрівської банди, виключеного з КП(б)У за націоналізм;

9. Поліщука, Валер'яна Львовича, 1887 р. н., уродженця УСРР, літератора, з вищою освітою, безпартійного;

10. Вражливого-Штанька, Василя Яковича, 1903 р. н., уродженця УСРР, сина куркуля, з вищою освітою, літератора, безпартійного;

11. Підмогильного, Валер'яна Петровича, 1901 р. н., уродженця Дніпропетровської обл., петлюрівця, з вищою освітою, безпартійного, літературного перекладача;

12. Плужника, Євгена Павловича, 1898 р. н., уродженця Воронежської обл., сина торговця, з незакінченою вищою освітою, літератора, безпартійного;

13. Паніва, Андрія Степановича, 1899 р. н., уродженця Харківської обл. з вищою освітою, літератора, безпартійного;

14. Штангея, Володимира Фокійовича, 1895 р. н., уродженця Київської обл., колишн. учасника есерівського повстання проти Радвлади, літератора, з вищою освітою, безпартійного;

15. Ванченка, Петра Захаровича, 1898 р. н., уродженця Полтавського району УСРР, з незакінченою вищою освітою, літератора, безпартійного;

16. Майфета, Григорія Йосиповича, 1903 р. н., уродженця Харківської обл., сина священика, з вищою освітою, за професією педагога, безпартійного, колишн. лектора історії музики в Полтавському музтехнікумі;

³⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 473, арк. 59.

17. Ковіньку, Олександра Івановича, 1900 р. н., уродженця Решетилівського району УСРР колишн. хорунжого петлжорівської армії із середньою освітою, літератора, безпартійного — усіх сімнадцять у злочинах, передбачених статтями 54—8 і 54—11 Кримінального кодексу УСРР.

Даними судового слідства виізна сесія військової колегії Верховного суду Союзу РСР встановила таке:

При ліквідації української партії боротьбистів — в КП(б) влилася значна частина контрреволюційних елементів, які ввійшли в партію як дворушники з метою ведення в партії підривної роботи.

Ці боротьбистські елементи створили згодом контрреволюційну підпільну боротьбистську організацію, яка протягом ряду років до кінця 1934 р. проводила всередині КП(б)У роботу по нагромадженню націоналістичних сил, по розподілу їх у радянському та партійному апаратах...

Керівний центр контрреволюційної боротьбистської організації у 1934 р. складався із Полоцького, Любченка Миколи, Мазуренка, Епіка, Кудрі, Семка-Козачука, Куліша, Коваліва.

Для безпосередньої підготовки терористичних актів керівним центром було створено місцеві терористичні групи в Полтаві, Харкові і в Києві...

Члени керівного центру контрреволюційної боротьбистської організації Куліш, Епик, Ковалів при сприянні керівника Харківської тергрупи Поліщука восени 1934 р., приступили до підготовки терористичного акту щодо т. Сталіна, причому безпосереднє виконання теракту було ними доручено членові організації колишн. члену ЦК ПСР Буревію, уже засудженому...

Полоцький, Любченко і Мазуренко, як члени керівного центру контрреволюційної боротьбистської організації займалися не тільки вербуванням членів організації, але й створенням місцевих терористичних груп, а Полоцький, крім того, підтримував зв'язок з емісарами «Об'єднання українських націоналістів» (ОУН) Бачинським і Антоном Крушельницьким.

Член того ж центру Кудря, працюючи директором Всеукраїнської контори с/г банку, насаджував контрреволюційні націоналістичні елементи в банківському і кооперативному апаратах, надаючи їм матеріальну підтримку. Як член центру Кудря знав про терористичні плани організації.

Семко-Козачук, будучи членом центру контрреволюційної боротьбистської організації, займався вербуванням нових членів, організації і, крім того, брав активну участь у розв'язанні питань, пов'язаних з переходом організації до тактики терору...

На підставі викладеного і керуючись постановою ЦВК СРСР від 12-го грудня 1934 р. Виізна Сесія Військової Колегії Верховного суду Союзу РСР

З а с у д и л а:

1. Полоцького Олександра Аркадійовича,
2. Любченка Миколу Петровича,
3. Мазуренка Юрія Петровича,
4. Коваліва Левка Борисовича,
5. Куліша Миколу Гуровича,
6. Епіка Григорія Даниловича,
7. Поліщука Валер'яна Львовича,
8. Вразливого-Штанька Василя Яковича,
9. Підмогильного Валер'яна Петровича,
10. Плужника Євгена Павловича,
11. Паніва Андрія Степановича,
12. Штангея Володимира Фокійовича,
13. Ванченка Петра Захаровича,
14. Майфета Григорія Йосиповича і
15. Ковіньку Олександра Івановича — усіх п'ятнадцятьох до позбавлення волі строком на десять років кожного з конфіскацією особисто належного їм майна.
16. Кудрю Данила Євменовича і
17. Семка-Козачука Семена Михайловича — до позбавлення волі на сім років кожного, з конфіскацією особисто належного майна.

Усім засудженим зарахувати час попереднього ув'язнення.

Вирок остаточний і оскарженню не підлягає:

Головуючий (В. Ульріх)

Члени (Рутман, Голякова)»

На вже згаданому січевому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У П. П. Постишев звернувся до історії входження партії боротьбистів у склад КП(б)У. Посилаючись на свідчення М. М. Полоза та С. М. Семка-Козачука, він наполягав на тому, що «багато керівників боротьбистів, основна їх частина, вливаючись у КП(б)У, не роззброїлась і справді йшла у нашу партію підривати її зсередини»³⁸. Слід заува-

³⁸ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 473, арк. 59 (зв.).

жити, що цей стереотип прижився і протягом багатьох десятиріч заважав дати всебічну, позбавлену політичної однолінійності оцінку однієї з основних течій українського комунізму. Так, у 1958 р. у статті «З приводу висвітлення питання про боротьбизм» Г. Овчаров (колишній помічник М. О. Скрипника), зокрема, писав: «На відміну від тих націоналістичних партій і угруповань, які виступали проти революційних завоювань українського народу з відкритим забралом, партія боротьбистів облудно прикривала своє націоналістичне нутро маскувальними покрывами, лицемірно проголошувала себе комуністичною партією»³⁹.

Не уникли такого ж спрощеного підходу і автори довідкового видання «Великий жовтень і громадянська війна на Україні» (вийшло друком 1987 р.). Тут є стаття «Боротьбисти», однак з неї навряд чи можна об'єктивно зрозуміти характер, реальний політичний вплив, історію взаємовідносин з більшовиками та причини саморозпуску партії боротьбистів⁴⁰, хоча без достеменного з'ясування цих та інших принципових питань навряд чи можна правильно зрозуміти, з якою метою було сфабриковано «справу боротьбистів». Важливий крок у напрямі неупередженого вивчення історії боротьбизму було зроблено з публікацією документів 1918—1920 рр.⁴¹. Цю роботу варто продовжити.

На нашу думку, слід враховувати три обставини, що змусили середині 30-х рр. знов пригадати непрості взаємовідносини КП(б)У з боротьбистами ще у період громадянської війни. По-перше, це реальне місце останніх на тодішній політичній авансцені. У зв'язку з цим І. Майстренко зауважував: «Якщо всі ліві політичні течії, що брали участь в українській революції по радянському боці, розставити за їх питомою тоді політичною вагою, то це виглядало б так: 1) Комуністична партія (більшовиків) України — КП(б)У, 2) Українська Комуністична Партія (боротьбистів), 3) Українська Комуністична Партія — укапісти, 4) Анархісти (Махновського напрямку), 5) Українська Партія Лівих Соціалістів-Революціонерів (борьбистів) та 6) інші — дрібніші групи (максималісти, революційні комуністи тощо). Не згадуємо тут єврейських лівих угруповань — Комуністичний Бунд, Єврейська Комуністична Партія (ЄКП), що, як і всі інші, перелічені вище партії (крім анархістів) влились пізніше в КП(б)У»⁴².

По-друге, це те, що весною 1920 р., за словами того ж І. Майстренка, партія боротьбистів не просто вливається в КП(б)У, а й «передає їй велику кількість українських культурних провідницьких сил, що відігравали в КП(б)У і в УСРР видатну роль аж до чистки 1933 року»⁴³. Нагадаємо, що серед прийнятих до КП(б)У були такі примітні постаті, як О. Я. Шумський, Г. Ф. Гринько, В. М. Блакитний, Г. В. Михайличенко, П. П. Любченко, А. А. Хвиля, Ю. О. Войцехівський та ін. Деякі з них у 20—30-ті рр. займали досить солідні партійні й державні посади, хоча раніше вони ж вели гостру політичну боротьбу проти багатьох більшовицьких керівників, з котрими тепер співпрацювали. Зрозуміло, що у цілеспрямовано культивованій сталінізмом атмосфері тотальної підозрливості й недовіри ці особи могли бути легко перетворені у об'єкти «полювання на відьом».

І, нарешті, по-третє. Боротьбисти за короткий час свого існування завжди прагнули бути національною українською партією. Не випад-

³⁹ Овчаров Г. З приводу висвітлення питання про боротьбизм // *Комуніст України*. — 1958. — № 2. — С. 36.

⁴⁰ Боротьбисти // *Великий жовтень і громадянська війна на Україні*. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 64—65.

⁴¹ КП(б)У та інші політичні партії: партнерство чи протисторова? // *Комуніст України*. — 1991. — № 3. — С. 73—83; № 4. — С. 84—96.

⁴² Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен. — С. 1.

⁴³ Там же. — С. 3.

ково А. С. Бубнов у своїх тезах «Про партію боротьбистів», внесених для обговорення на нараді в ЦК КП(б)У у жовтні 1919 р., однією з ознак «коливань» боротьбистів називав «прагнення так званої Української Комуністичної партії (в серпні 1919 р. боротьбисти переіменувалися в Українську Комуністичну партію (боротьбистів).— Ю. Ш.) відгородитись від К.П.У., зображуючи її «москальською» партією переважно, а себе єдиною представницею українського пролетаріату «села і міста»⁴⁴.

Отже, в атмосфері розгорнутої з кінця 1932 р. кампанії пошуків «націоналістичних контрреволюціонерів» колишніх боротьбистів без особливих труднощів можна було зробити «прихованими» націоналістами.

Звертає на себе увагу те, що створення «контрреволюційної боротьбистської організації» було пов'язане із політичними подіями майже десятирічної давнини, з поразкою так званого «шумськизму» у середині 20-х рр. Ось що говорив у зв'язку з цим 1 січня 1935 р. М. П. Любченко: «Достатньо зміцнівши організаційно, наприкінці 1925 р. боротьбистське підпілля починає виступати ззовні, прагнучи відкритою боротьбою закріпити й розширити захоплені позиції. Зазнавши поразки у шумськистській опозиції, боротьбисти, увійшовши глибше у підпілля, врахували досвід першого невдалого етапу боротьби». Аналогічні свідчення дав 20 січня 1935 р. С. М. Семко-Козачук: «Розгром шумськистської опозиції сильно вдарив по підпіллю, але не знищив його. Організація глибше пішла у підпілля й енергійно почала підтягувати кадри. У 1929 р. я був перекинутий по роботі у Харків і призначений у Наркомос. Тут я примкнув безпосередньо до верхівки боротьбистського підпілля, що зосередилося у Наркомосі».

(Далі буде)

Одержано 3.09.91

В данном разделе статьи завершается повествование о волне репрессий, которая прокатилась по Украине после убийства С. М. Кирова. Автор касается «дела боротьбистов», в которое, в частности, были втянуты известные украинские литераторы.

⁴⁴ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 101, арк. 7.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ю. С. Ганжуров (Київ)

Преса України другої половини 50-х — початку 60-х рр. як об'єкт кліометричних досліджень у сучасному джерелознавстві

Розкриваються результати застосування кількісних методів дослідження оповідних джерел на прикладах центральної республіканської преси періоду «хрущовської відлиги».

Процес перебудови історичної науки обумовлює пошук нових ефективних методів дослідження, які б давали можливість неупереджено, уникаючи кон'юнктурних коментарів й однобічних політизованих оцінок, висвітлювати минулий досвід суспільства, накреслювати науковий прогноз на майбутнє. Як свідчить практика, одним з таких методів у сучасному джерелознавстві є кліометрія. Цей термін з'явився на видноколі вітчизняної історичної науки порівняно недавно. Він відзеркалює якісно новий етап у розвитку системи застосування кількісних методів дослідження історичних джерел. Поширення цих методів у галузі історичних знань викликано, з одного боку, розвитком математики, сучасної електронно-обчислювальної техніки, а з іншого — внутрішніми законами розвитку самої історичної науки. Суспільствознавці приділяють значну увагу розробці теоретико-методичних питань застосування кількісних методів в історичних дослідженнях¹. Однак, на жаль, коло цих дослідників залишається досить обмеженим. Навіть сьогодні, в умовах «комп'ютерної революції», кліометричні методи не набули належного поширення у вітчизняній історичній науці. А між тим західна історіографія постійно збагачується новими здобутками у цій галузі джерелознавства, що особливо активізувалась у світовій практиці у 70-ті рр. Західні історики, які віддають перевагу кількісним методам, тобто фахівці-квантифікатори, ефективно працюють над зазначеною проблематикою*.

Відомо, що найбільш поширеним й популярним масовим джерелом є преса. В нашій країні вона в останні два десятиліття ширше

¹ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС.— М., 1989.— 224 с.; Дробижев В. З., Пивоваров Е. И. Массовые источники по истории советского рабочего класса и интеллигенции и количественные методы их анализа // Количеств. методы в совет. и американ. историографии: Материалы совет.-американ. конф-ции в Балтиморе в 1979.— М., 1983.— С. 203—322; Какх Ю. Ю., Ковальченко И. Д. Методологические проблемы применения количественных методов в исторических исследованиях // История СССР.— 1974.— № 5.— С. 89—103; Ковальченко И. Д. О моделировании исторических явлений и процессов // Вопр. истории.— 1978.— № 8.— С. 72—94; Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования.— М., 1987.— С. 439; Математические методы в исторических исследованиях.— М., 1972.— 234 с.; Хвостова К. В. Современные теоретические проблемы информационно-количественного подхода в исторической науке // Новая и новейшая история.— 1987.— № 6.— С. 44—45; та ін.

* За кордоном існують національні і міжнародні центри, що координують діяльність істориків-квантифікаторів: Комітет по кількісних результатах Американської історичної асоціації та Міжуніверситетський консорціум політичних і соціальних досліджень при Мічиганському університеті у США, VI Секція Вищої школи практичних досліджень у Франції, Комісія по застосуванню кількісних методів і соціальних досліджень у Німеччині, Центр вивчення документів за допомогою ЕОМ у Бельгії та ін.

аналізувалася як історичне джерело. Використання радянськими істориками матеріалів преси як однієї з найбільш поширених інформаційних баз обумовило пошук ефективних джерелознавчих методів дослідження періодики. В результаті галузева історіографія за порівняно невеликий відрізок часу поповнилася відповідними науковими виданнями².

Увага істориків до публіцистики як масового джерела викликана передусім типологічно-інформаційними особливостями преси. Адже процес еволюції нашого суспільства в різних історичних умовах відобразився не лише в документах, а й в оповідних джерелах, зокрема в газетах. Періодику особливим видом джерел роблять специфічні інформаційні матеріали — публіцистичні жанри. Фахівцями підраховано: більша половина газетної площі належить відомостям з виробничого, громадського і культурного життя³. Такий значний інформаційний обсяг дає можливість історикам глибоко вивчати проблему у певних хронологічних межах. Автором даної публікації ці межі визначені як період «хрущовської відлиги», тобто час з 1956 р. до 1964 р. На жаль, в радянській історіографії цей період не дістав належного висвітлення, а діяльність тогочасного керівництва старанними зусиллями брєжнєвських літописців була однозначно та незаперечно визначена як «прояви суб'єктивізму та волюнтаризму». Природно, вагомі підстави для таких оцінок давала суперечлива діяльність як центрального, так й республіканського керівництва. Вбачається також перебільшенням твердження про те, що в той час було «зроблено спроби зламати командно-бюрократичні методи управління, що утвердилися в 30—40-х роках»⁴. Адже факти свідчать: М. С. Хрущов, його найближче оточення залишилися зрештою слухняними дітьми тієї тоталітарної системи, що їх породила, а процеси демократизації, які мали місце в той час, навряд чи варто ідеалізувати. Ця думка певною мірою простежується в науковій літературі⁵, присвяченій діяльності М. С. Хрущова, а також у значних за обсягом історико-політичних працях, виданих у роки перебудови⁶.

Вивчаючи галузеву літературу з цього питання, не можна однак не помітити, що опрацювання істориками відповідних джерел має здебільшого тенденційний характер, тобто використовується лише те, що доводить авторську позицію, служить їй на користь. Інформаційно-оціночна обмеженість суто описових методів помітно простежується й в таких серйозних напрямках дослідження процесу демократизації суспільно-політичного життя республіки після ХХ з'їзду КПРС, як критика культу особи Сталіна, підвищення творчої активності мас,

² Массовые источники по истории советского рабочего класса.— М., 1982.— С. 150; Дмитренко М. Ф. Большевицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело.— К., 1967.— 176 с.; Источниковедческий анализ периодической печати (1917—1925 гг.).— Днепропетровск, 1978.— 84 с.; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970).— К., 1972.— 204 с.; К вопросу о периодической печати как источнике по истории Великой Октябрьской социалистической революции на местах (октябрь 1917 г.— февраль 1918 г.) // Проблемы источниковедения.— М., 1963.— Т. VI.— С. 46—66; Федотова М. А. Методика анализа газетных публикаций, посвященных всенародному обсуждению проекта новой Конституции // Источниковедение истории советского общества.— М., 1982.— С. 195—223; та ін.

³ Варшавчик М. А. Указ. соч.— С. 185.

⁴ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 27.

⁵ Бурацкий Ф. Хрущев. Штрихи к политическому портрету // Новое мышление.— М., 1989.— С. 276—299; Медведев Р. Н. С. Хрущев. Год 1957 — укрепление позиций // Страницы истории КПСС.— М., 1989.— С. 636—640; Медведев Р. Н. С. Хрущев. Год 1964-й — неожиданное смещение // Там же.— С. 641—649; Никита Сергеевич Хрущев. Страницы политической биографии.— М., 1989.— 367 с. та ін.

⁶ Баткин Л. Возобновление истории // Иного не дано.— М., 1988.— С. 154—170; Гефтер М. От анти-Сталина к не-Сталину: пройденный путь // Осмыслить культ Сталина.— М., 1989.— С. 497—518 та ін.

відновлення соціальної справедливості, розвиток самостійності союзних республік тощо. За таких умов стають очевидними недостатність, методична недосконалість суто описових, традиційних методів дослідження преси як оповідного джерела. Це обумовлює потребу у використанні кліометричної методики, тобто кількісного аналізу. Він передбачає формування системи кількісних характеристик явищ, що вивчаються, які в результаті математичної обробки дають нову інформацію про них й таким чином розширюють основу «сутністно-змістовного аналізу цих явищ й процесів»⁷.

Виходячи з цього, нами розроблена відповідна категоріальна схема, що охоплювала основні тенденції політичного життя республіки, те, що було характерним для пошуку нових шляхів перебудови суспільства у другій половині 50-х — на початку 60-х рр. Отже, об'єктом кліометричних досліджень стали основні ознаки «хрущовської відлиги», а саме: подолання наслідків культу особи Сталіна; процеси внутріпартійного життя; спроби відновлення соціальної справедливості; перебудова управління промисловістю й будівництвом, підвищення творчої активності мас, громадські засади. Квантифікаторне дослідження передбачає аналіз цих понять у категоріальній мережі. Основний зміст роботи полягає у підрахунках наявності відповідних символів-інформантів у газетних текстах, котрі можуть здійснюватися як для з'ясування їх частоти, так й для обчислення у формалізованих одиницях газетної площі, яку вони займають. При цьому враховується співвідношення цих матеріалів, їх питома вага у загальній площі газет та їхній взаємозв'язок у тематичних рубриках⁸.

У систематизованому вигляді вихідні дані для відповідних розрахунків на ЕОМ матеріалізуються на спеціальних облікових картках за порядковими номерами-прографками: 1 — назва газети, 2 — дата видання, 3 — блок, 4 — категорія, 5 — інформаційний обсяг, 6 — фізичний обсяг, 7 — жанр публікації, 8 — автор.

Представлена схема містить основні показники, за якими здійснювалося кліометричне дослідження матеріалів республіканської преси 1956—1964 рр. як оповідного джерела. У прографці «зміст» за порядковими номерами «3» і «4» кодується власне ревалентна (конкретна) інформація, що представлена визначеними символами-інформантами. В іншій прографці «обсяг» за порядковими номерами «4» та «5» фізичний обсяг рахується за одиницями виміру (часто у кв. см.), а інформаційний — за кількістю символів-інформантів. Запропонована облікова картка віддзеркалює типологічні характеристики однієї публікації. При аналізі матеріалів, скажімо, окремої газети за період 1956—1964 рр. дослідник заповнює кілька сотень таких карток — у залежності від кількості обраних символів-інформантів. Ясно, що такий масив формалізованої інформації може бути опрацьований лише за допомогою електронно-обчислювальної техніки. Методика здійснення кліометричного дослідження детально висвітлюється в спеціальній літературі⁹. Ми аж ніяк не абсолютизуємо суто кількісні методи дослідження матеріалів преси, а навпаки — прагнемо до застосування комбінаторних прийомів, які передбачають використання такого ефективного методу, як контент-аналіз**. Його сутність полягає у науко-

⁷ Количественные методы в зарубежной исторической науке.— М., 1988.— С. 12.

⁸ Докладніше див.: Варшавчик М. А. Указ. соч.— С. 113—122.

⁹ Ковальченко И. Д. Применение количественных методов и ЭВМ в исторических исследованиях // Вопр. истории.— 1984.— № 9.— С. 61—73; Математические методы в исторических исследованиях.— М., 1972.— 234 с.; Селунская Н. Б. Проблемы изучения массовых исторических источников в современной американской историографии // История СССР.— 1975.— № 1.— С. 201—207; Славко Т. И. Применение математики при изучении массовых исторических источников // Вопр. истории.— 1978.— № 6.— С. 73—83; Славко Т. И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях.— М., 1981.— 158 с.; та ін.

** До речі, цей метод часто застосовується політиками у боротьбі за владу.

вій інтерпретації результатів формалізованого кількісного аналізу з метою наступного визначення якісних ознак.

Обмежений обсяг публікації не дозволяє залучити до джерелознавчого аналізу широкий масив преси республіки того періоду, що містить відповідну інформацію. Однак, на нашу думку, центральна республіканська періодика, зокрема газети «Радянська Україна» і «Правда України», достатньо мірою відображають ті процеси, що відбувалися в суспільстві у зазначений період.

Матеріали преси, що досліджуються як масові джерела, можна поділити на дві умовні групи:

— публікації, які розкривають паростки демократизації політичного життя республіки, відновлення соціальної справедливості та історичної правди;

— матеріали, що висвітлюють перебудову адміністративно-господарського механізму республіки.

Серед першої групи джерел помітне місце належить публікаціям антисталінського спрямування. Саме вони значною мірою відображають процеси переосмислення історичного досвіду. Вельми характерною у цьому плані вбачається стаття М. Стручєбнікової та А. Савокіна¹⁰. Практично це одна з перших змістовних публікацій, в якій зроблено спробу зламати догматичні стереотипи сталінської епохи. Досить стримано, але достатньо однозначно дається оцінка помилковій позиції Сталіна, який припускав можливість укладення миру урядом буржуазії напередодні Великого Жовтня. З огляду на тогочасний склад Президії ЦК КПРС можна зрозуміти й витоки тенденційно-позитивної оцінки авторами діяльності В. М. Молотова у березні 1917 р. Важливо зазначити, що в переважній більшості публікацій досліджуваного періоду з питань теорії і практики соціалізму антисталінські аспекти окреслюються досить виразно. Заслужують на увагу статті, де підкреслюється, що сталінська теорія «зростання класової боротьби» стала теоретичним обґрунтуванням найгрубіших порушень соціалістичної законності і масових репресій¹¹. Характерно, що антисталінська спрямованість властива не лише теоретичним статтям, а й галузевим, фаховим матеріалам, присвяченим питанням розвитку промисловості, виробництва тощо. У пресі поступово поширювалася думка, що «він (культ особи. — Авт.) гальмував розвиток ініціативи та активності, вів до применшення ролі... народних мас, завдав великої шкоди справі»¹². Автори публікацій дедалі сміливіше починають звинувачувати Сталіна у «серйозних помилках у керівництві сільським господарством, у військових справах і в галузі зовнішньої політики»¹³. Загалом, за нашими підрахунками, у 1956—1964 рр. у центральній республіканській пресі вміщено понад 200 статей, кореспонденцій, заміток антисталінського спрямування.

Однак відразу зауважимо: оцінки цих публікацій зроблені на підставі співвідношення у газетному тексті символів-інформантів, які, з одного боку — засуджують культ особи та його наслідки, а з іншо-

---

Навіть за порівняно невеликий відрізок часу в нашій історії зустрічаються випадки використання кількісного методу аналізу джерел. Наприклад, М. А. Суслов, виступаючи на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС, відзначив, що «за 1963 р. у центральних газетах 120 разів публікувався портрет Хрущова, а за 9 місяців 1964 р. — 140 разів. Тим часом навіть портрети Сталіна друкувалися 10—15 разів на рік» (Сторінки історії КПРС. — К., 1990. — С. 609). На більш високому рівні відповідний аналіз джерел із визначенням символів-інформантів був зроблений з метою політичної дискредитації претендента на посаду Президента РРСФР Б. М. Єльцина (Лаврін Б., Мутагіров Д., Староверов В. Предсказуем в непредсказуемости // Правда. — 1991. — 10 июня).

¹⁰ Рад. Україна. — 1956. — 30 жовт.

¹¹ Там же. — 1956. — 18 груд.

¹² Там же. — 1957. — 6 апр.

¹³ Там же. — 19 июля.

го — підкреслюють «заслуги» Й. В. Сталіна. Для визначення їхньої питомої ваги у кожній окремій публікації ми скористалися методом якісного аналізу, тобто застосували прийом «експертних оцінок»¹⁴. Факти свідчать: кількість позитивних суджень на зразок твердження, що «життя Сталіна, незважаючи, на зроблені ним в останній період серйозні помилки, є життям великого революціонера марксиста-ленінця»¹⁵, переважають у 38% публікацій, у яких згадується про нього. Таке співвідношення негативного й позитивного у висвітленні зазначеної проблематики в цілому характерне для республіканської преси періоду 1956—1961 рр. Після XXII з'їзду КПРС ситуація змінюється, і критика культу особи виходить на якісно новий рівень. Її сутність полягає не лише в тому, що було зроблено крок, який перекреслював можливу реставрацію сталінізму в його людожерських формах. Важливо й те, що у постанові XXII з'їзду партії «Про мавзолей Леніна» вперше з'явилося нове, більш вагоме поняття — «період культу особи». Після цього почалася нова атака на сталінізм. У відповідних публікаціях вже не згадувалося про позитивний внесок Сталіна у розвиток марксистсько-ленінського вчення. Критиці піддавався не лише «останній період діяльності Сталіна», а й навіть його дожовтневе минуле. Досить показовим у цьому плані вбачається висвітлення участі Сталіна у роботі VI з'їзду РСДРП. Так, у статті І. Флеровського «Історичний з'їзд», яка була надрукована в «Правді України» 6 серпня 1957 р. під рубрикою «Літопис великих днів», переважає стримана оцінка діяльності Сталіна. Автором підкреслювалося лише, що в основу доповіді останнього був покладений ленінський аналіз ситуації. Зовсім іншу тональність щодо участі Сталіна у роботі VI з'їзду РСДРП містить стаття І. Петрова «Перемога ленінської стратегії і тактики», що з'явилася на сторінках «Радянської України» через п'ять років після опублікування спогадів І. Флеровського. І. Петров піддав гострій критиці усталені схеми короткокурсівської історії ВКП(б) щодо дожовтневого періоду, коли «всупереч історичній правді, по суті, твердилось, що обґрунтування курсу більшовиків на підготовку збройного повстання належить Сталіну, що нібито ним були поставлені корінні питання тактики партії... Ігнорувалась роль В. І. Леніна у виробленні нової тактики після липневих подій і всіляко вип'ячувалася роль Сталіна»¹⁶. На відміну від публікацій антисталінського спрямування другої половини 50-х рр., матеріали, що з'явилися у пресі після XXII з'їзду КПРС, були більш критичними як за формулюванням, так і за глибиною тематичних узагальнень.

У липні 1957 р. після публікації відомої постанови ЦК КПРС «Про антипартійну групу Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М.»¹⁷ тематика республіканської преси поповнилася новими матеріалами відповідного змісту. Друкувалися вони під різними рубриками, але оцінка «розкольницької антипартійної групи» була однозначною. Авторами таких публікацій переважно виступали партійні функціонери, в основному секретарі обкомів, а також секретарі ЦК Компартій союзних республік. Щоправда, ці публікації не присвячувалися виключно тавруванню «антипартійної групи», але разом з тим не можна не звернути увагу на загострення, «персоніфікацію» критики, що після XXII з'їзду набула відчутної сили, коли, скажімо, у республіканській пресі вже проводилася така думка: «Молотов вихвалявся тим, що він ідейний ленінець, але який він ленінець, коли безпосередньо брав участь у репресіях проти відданих партії кадрів. Або взя-

¹⁴ Варшавчик М. А. Указ. соч.— С. 120.

¹⁵ Правда України.— 1957.— 1 янв.

¹⁶ Рад. Україна.— 1962.— 8 серп.

¹⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981.— Т. 7.— С. 257—262.

ти Кагановича. Всі пам'ятають, які страхітливі злочини чинив він на Україні»¹⁸.

До матеріалів, автори яких вважали за потрібне згадати у відповідному критичному ракурсі про «антипартійну групу», певною мірою за схожістю звинувачень й розгромних оцінок можна віднести й невелику за кількісними показниками, однак досить помітну за критичною насиченістю, просякнуту сумнозвісною практикою «навішування ярликів», групу матеріалів про діяльність Г. К. Жукова.

Водночас поряд з викривальними публікаціями у досліджуваний період помітно зростає кількість матеріалів про роль В. І. Леніна в революції, наступних перетвореннях в країні. Особливо багато відповідної інформації припадає на кінець 1959 р.—початок 1960 р., коли активізувалася підготовка до святкування 90-річчя від дня його народження. Під тематичними рубриками «Ленінським шляхом» вміщувалися відповідні матеріали, що часто займали 15—20% усієї газетної площі. Доповнювали цю тематику й відповідні ілюстрації: фотографії пам'ятників вождю, що споруджувались тоді у містах й селах України у великій кількості, графічні звіти з виставок художників тощо. За нашими підрахунками, у 1956—1964 рр. у центральній республіканській пресі було вміщено понад 700 кореспонденцій відповідного змісту.

Однак за цими кількісними показниками, на нашу думку, стоїть не лише прагнення до звичного обоження вождя.

В умовах боротьби з «культу особи» абсолютизація ролі В. І. Леніна стала в той час єдиною можливістю заповнити, образно кажучи, той ідеологічний вакуум, що утворився після падіння сталінської ікони — адже повернути історії імена найактивніших співавторів жовтневого перевороту — Бухаріна, Рикова, Зінов'єва, Каменева та інших М. С. Хрущов так і не наважився. Щоправда, на сторінках тогочасної республіканської преси частіше стали з'являтися спогади ветеранів партії, нариси про таких відомих державних і партійних діячів, як Г. К. Орджонікідзе, С. М. Кіров, уміщувалися спогади старих більшовиків С. І. Гопнер, Г. І. Петровського та інших активних учасників революційного руху. Під рубрикою «Літопис великих днів» друкувалися статті історико-партійного характеру, авторами яких в основному виступали науковці. Помітно відбилосся у тогочасній пресі відзначення 100-річчя від дня народження Плеханова. До речі, для багатьох публікацій зазначеної тематики характерна персоналізація описуваних революційних подій, зважена оцінка особистого внеску конкретного діяча в революційну справу. В процесі реабілітації репресованих партійних працівників у пресі з'являються прізвища А. Бубнова, Я. Гамарника, С. Косіора, П. Постишева та ін. Ця група матеріалів логічно впливала з тогочасної перебудови роботи правоохоронних органів, про що також інформувалося в пресі. В зв'язку з цим важливо підкреслити, що питання відновлення соціальної справедливості певною мірою обумовили виникнення на сторінках республіканських газет матеріалів, які віддзеркалили спроби тодішнього керівництва дещо обмежити привілеї номенклатурних працівників. Відомо, що наприкінці 50-х років цими питаннями займалася спеціальна комісія ЦК на чолі з другим секретарем ЦК КПРС О. І. Кириченком, яка «обговорювала, ...уточнювала, але... нічого не вирішувала»¹⁹. Нерішучість, поверховість й безсистемність у розв'язанні цього складного, але важливого питання відповідним чином відбилися у пресі другої половини 50-х — початку 60-х років. Аналіз свідчить, що публікації, у яких порушувалися, часто побіжно, ці проблеми, були поодинокими. З'являлися вони переважно у контексті теми відновлення ленінських норм внутріпартій-

¹⁸ Рад. Україна.— 1961.— 10 лист.

¹⁹ Хрущев С. Н. Пенсионер союзного значення.— М., 1991.— С. 22.

ного життя. Скажімо, коли М. С. Хрущов почав кампанію по скороченню парку персональних машин, автори деяких статей почали вдаватися до порівняння рівня життя партійців зі скромним побутом В. І. Леніна, який «мав один автомобіль»²⁰. Опір, що його чинила номенклатура скороченню персонального транспорту, був темою спеціальних фейлетонів. Показовим у цьому плані вбачається матеріал під іронічною назвою «Злазь — приїхали!». У ньому автор слушно зазначає, що «свого часу цих самих персональних машин розвелось безліч... Нині на вулицях столиці часто можна побачити оригінальні ваговози, так звані пікапи, явно перероблені з легкових автомашин марки «Победа» чи «Москвич». Придивіться до них: це втілення могутньої конструкторської думки, що породжена спрагою персональної машини. Легкову можуть відняти. Тому її і перетворюють в пікап для перевезення малих вантажів»²¹.

Певною мірою відображено у пресі того часу й процес звільнення адміністративних будинків, у тому числі й приміщень КПУ, під житло. Під характерними рубриками «Потісніться, товариші!», «Житлову площу під квартири, а не під кабінети», «В будинки, де були установи» тощо вміщувалися фейлетони, кореспонденції, замітки відповідного змісту. Однак, незважаючи на гостру спрямованість цих публікацій, їх кількість була невисокою. Також «білою плямою» у масиві публікацій як масових джерел залишилося висвітлення важливого статутного положення, закріпленого ХХІІ з'їздом КПРС,— про необхідність оновлення складу партійних органів і визначення терміну перебування на керівних посадах²². І безперечно, у тогочасній пресі одностайно схвалювалися усі ініціативи вищого партійного керівництва. Навіть помилковий, як згодом з'ясувалося, поділ партійних комітетів за галузевим принципом на листопадовому (1962 р.) пленумі ЦК КПРС вписали в актив «славного десятиріччя», а згаданий поділ розцінювався як «важливий захід у поліпшенні керівництва... господарством»²³.

Отже, кількісні дослідження першої групи джерел, визначеної нами на початку статті, дають змогу систематизувати їх за принципом їхньої інформаційної насиченості та за фізичними показниками по відношенню до загальної площі газет. Відповідні розрахунки на ЕОМ дають можливість зробити висновок про те, що питома вага обсягів публікацій в загальній площі газет й середньостатистична насиченість символами-інформантами однієї публікації з питань критики культу особи Сталіна й подолання опору його послідовників становили у 1956—1959 рр. 19% (3), 1959—1961 р.— 21% (2), 1961—1964 рр.— 28% (5). Отже, як бачимо, антисталінська тональність в газетних джерелах простежується досить чітко. Ця тенденція також характерна й для інших категорій досліджень першої групи матеріалів, що аналізуються.

Другу групу джерел становлять публікації, присвячені питанням перебудови управління промисловістю й будівництвом, підвищенню господарської самостійності республік, трудової ініціативи населення України. Аналіз матеріалів газетної періодики досліджуваного періоду свідчить, що питання вдосконалення, перебудови адміністративно-господарського механізму в країні перебували в центрі уваги преси. Особливо активізувалася ця робота після лютневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС, на якому М. С. Хрущов виголосив тези доповіді «Продальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом», де передбачалася перебудова господарських ланок на основі економічних районів (раднаргоспів). Відразу ж у газетах з'яви-

²⁰ Правда України.— 1956.— 13 марта.

²¹ Там же.— 1957.— 14 янв.

²² Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС.— К., 1962.— С. 412.

²³ Рад. Україна.— 1963.— 3 верес.

велика кількість матеріалів під рубриками «Обговорюємо тези М. С. Хрущова», «Зробити керівництво більш кваліфікованим». У розділі «Огляд преси» друкувалися добірки матеріалів, пропозицій під красномовними заголовками «Як краще здійснити перебудову», «Поліпшити планування», «Скорочувати адміністративно-управлінський апарат» тощо. Важливо зазначити, що у цьому масиві джерел помітне місце належить публікаціям критичного спрямування, в яких основна увага приділялась викриттю тяганини, бюрократизму. Робота щодо скорочення кількості відомств та впорядкування штатів відбилася на сторінках тогочасної преси. Причому висвітлювалися ці питання у різних за жанрами матеріалах — від замітки, у якій, наприклад, повідомлялося про припинення діяльності тресту матеріально-технічної промисловості УРСР²⁴, до аналітичної статті на зразок, скажімо, публікації «Поліпшувати та здешевлювати управлінський апарат»²⁵, де авторами порушувалися важливі питання скорочення кількості чиновників. До речі, проблема «наведення порядку» в галузевих відомствах була однією з провідних тем газет протягом усього досліджуваного періоду. Чимало публікацій з'явилося у вигляді фейлетонів, у яких досить відверто описувалися різного роду службові зловживання. Характерним у цьому зв'язку є матеріал під назвою «Ви нічого не бачили, ви нічого не чули...». Автори цього фейлетону вустах ревізора ставлять чиновникам від культури відповідні запитання: «Чому це квитки з першого по четвертий ряди ви даруєте різним завмагам, директорам баз? А за які подвиги ви випикуєте собі на щоквартальну премію місячні оклади? А хто ганяє машини на будівельні роботи, які веде ваш рідний батько, і на рибалку?»²⁶. Загалом на сторінках центральної республіканської преси було уміщено у 1956—1964 рр. понад 300 матеріалів критичного спрямування, присвячених питанням поліпшення роботи міністерств.

Цей масив джерел тематично доповнює низку публікацій, у котрих коментувались шляхи реалізації «Закону про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом»²⁷. Після створення на Україні економічних районів у пресі почали друкуватися аналітичні статті голів раднаргоспів, які в основному вміщувалися у розділі «В економічних районах України». В цих публікаціях чітко простежується тенденція до обґрунтування децентралізації керівництва промисловістю. Пошуки ефективних шляхів удосконалення виробництва, процеси демократизації управління підприємствами відбулися у тематичних добірках під рубриками «Твердо додержуватися ленінських принципів керівництва господарством», «Шляхи демократизації держуправління», «Як краще здійснити перебудову» тощо. Вже у першій половині 1956 р., як зазначалося у статті «Демократичний централізм в управлінні промисловістю», «у відання союзних республік передано 3,5 тис. підприємств. Якщо два роки тому питома вага продукції республіканської промисловості у загальному обсязі промислової продукції країни становила 30%, то нині підвищиться до 60—70%»²⁸. Важливо зазначити, що настрої децентралізації, підвищення самостійності виробництва, розкріпачення творчої думки були властиві передусім авторам кореспонденцій, в яких змальовувався стан справ на місцях. Популярною трибуною, що узагальнювала виступи у пресі робітників, селян, службовців, стала рубрика «Думки і пропозиції наших читачів». Інформацію про трудові почини, результати роботи раціоналізаторів та винахідників уміщувались під заголовками «Справа у підтримці всіх паростків нового», «Передовому досвіду — широку дорогу!», «Розповідають раціоналізатори» тощо. За на-

²⁴ Правда України.— 1958.— 10 янв.

²⁵ Там же.— 1956.— 12 юнія.

²⁶ Рад. Україна.— 1963.— 11 серп.

²⁷ Там же.— 1957.— 11 трав.

²⁸ Правда України.— 1956.— 22 авг.

шими підрахунками, у досліджуваній період публікації у вигляді листів трудящих, стислих повідомлень з місць становлять до 60% від загальної кількості матеріалів, присвячених питанням підвищення продуктивності праці, вдосконалення виробництва.

Помітне місце у масиві зазначеної групи джерел належить тогочасним публікаціям, які розкривали життя трудових колективів, зміст виробничих нарад, зборів робітників. Причому, що характерно, у цих матеріалах містилося чимало зауважень на адресу відповідних міністерств й відомств, які через бюрократичну тяганину гальмували втілення у життя пропозицій виробників. Невдоволення діяльністю галузевих, управлінських структур певною мірою обумовлювали виникнення гострих публікацій типу «Читачі пропонують упорядкувати адміністративний апарат», «Скорочувати адміністративно-управлінський апарат», «Зламати опір бюрократів-чиновників» та ін.

Іх зміст полягав, зокрема, у визначенні меж доцільності та складу управлінських ланок. Скажімо, у фейлетоні «Ау» дотепно зазначалося, що «адміністративно-управлінський апарат замінюють одним словом «ау». На новій базі «Головхімзбуту» налічувалося десять чоловік управлінців. Робітників, які безпосередньо фасували реактиви, було лише двоє. Отак двоє працюють, а десять «аукають»²⁹. Факти свідчать, що ця тема залишалася актуальною протягом усього досліджуваного періоду. Причому пояснюється такий інформаційний стан не лише злободенністю проблеми, а й тим, що вона залишилася в принципі нерозв'язаною. Навіть у 60-х рр. преса з гіркотою констатувала наявність цього питання, наприклад, у такій сатиричній формі: «Недавно у Головхімзавтогрансі стався страшний переполюх. У коридорах раз у раз лунали голоси співробітників:

— Ви чули? Скорочують...». Однак невдовзі з'ясувалося, що в «колишньому» главку було 134 співробітники. Тепер їх стало 205»³⁰. За нашими підрахунками, публікації критичного спрямування у тогочасній республіканській пресі становлять до 20% від газетної площі, яку займають матеріали, присвячені питанням перебудови органів управління промисловістю й будівництвом.

Велику групу публікацій, різноманітних як за жанрами, так й за авторським представництвом, становлять матеріали, присвячені проблемі соціального та економічного розвитку села. Поштовхом до розкриття питань колгоспно-радгоспного будівництва стало відповідне рішення про реорганізацію МТС у РТС у лютому 1958 р. У оглядах організаційних заходів на місцях під загальною назвою «З досвіду сільських Рад» створення РТС розцінювалося як важлива складова багатопланової роботи по укрупненню колгоспів і зміцненню радгоспів. За період з 1956—1964 рр. публікації на сільськогосподарську тематику становили у центральній республіканській періодиці до 25—30% від загальної газетної площі. Помітне місце в інформаційному масиві джерел другої групи займали публікації, присвячені науково-технічному прогресу. Вони охоплювали усі галузі виробництва. Авторами таких матеріалів виступали представники різних професій: науковці, службовці, робітники, колгоспники, господарські керівники, радянські працівники та партфункціонери. Помітна жанрова різноманітність у висвітленні цієї проблематики свідчить про певне ставлення засобів масової інформації до питань науково-технічного прогресу. Аналіз типологічних особливостей жанрів та їхній взаємозв'язок з авторським представництвом свідчить про те, що в переважній більшості авторами статей виступали науковці й керівні працівники, а робітники обмежувалися замітками, кореспонденціями, листами. Проте з точки зору інформаційної доступності й конкретності ефективнішими

²⁹ Там же.— 1957.— 17 люля.

³⁰ Рад. Україна.— 1963.— 12 верес.

вбачаються саме матеріали малих форм. У тогочасній пресі, особливо наприкінці 50-х років, також чимало матеріалів належали перу фахівців інститутів гірничої справи, будівельних матеріалів, теплоенергетики, геологічних наук, мінеральної сировини тощо. Проте за фаховою термінологією вони більшою мірою відповідали вимогам наукових видань, ніж газет, розрахованих на масового читача.

Безперечно, що в колосальній за своїм обсягом роботі по перебудові господарського механізму країни були суттєві недоліки. Про них, до речі, охоче писали у застійні роки як науковці, так й публіцисти. Разом з тим не можна не визнати того факту, що саме у зазначений період були «розширені права республіканських і обласних органів влади і управління, підприємств, колгоспів і радгоспів»³¹.

У систематизованому вигляді кількісні показники кліометричного дослідження зазначеної вище другої групи джерел були розглянуті в динаміці за відповідними хронологічними періодами. Так, наприклад, питома вага обсягів публікацій в загальній площі газет, присвячених проблемі реорганізації органів управління, у 1956—1959 рр. становила 28% (середньостатистична насиченість символами-інформантами однієї публікації дорівнювала 5 одиниць), у 1959—1961 рр.— 24% (символів-інформантів — 7), у 1961—1964 рр.— 31% (4). Щодо такої важливої категорії, як підвищення творчої ініціативи трудящих, то тут, як свідчать розрахунки, спостерігається деякий регрес відповідно до зазначених хронологічних меж і показників: 27% (5), 22% (6), 19% (4).

Систематизований виклад результатів кількісних досліджень газетних публікацій у зазначений період як в першій, так і в другій групі джерел у вигляді формалізованих одиниць виміру дозволяє зробити деякі, на наш погляд, важливі висновки щодо визначення якісного рівня висвітлення у тогочасній республіканській пресі соціально-політичного й виробничо-економічного розвитку України.

По-перше, незважаючи на певну суперечливість й непослідовність, преса республіки зробила помітний вклад у процес подолання наслідків культу особи, відновлення демократичних принципів політичного життя суспільства. По-друге, газетна публіцистика України не лише стимулювала, а й всіляко спрямовувала трудову ініціативу, творчий потенціал людей, залучаючи їх до співробітництва у засобах масової інформації. По-третє, республіканська преса навіть за умов контролю з боку партійних органів сама виступала прискорювачем перебудови у різних сферах суспільного життя, впливаючи, з одного боку, на громадську думку, а з іншого — сприяючи пропаганді нових ідей.

Разом з тим було б наївним переоцінювати конструктивну роль преси в процесі еволюції політичної системи нашого суспільства. Адже в принципі тоталітарний режим й в роки «відлиги» зберіг свої позиції, підпорядковуючи усі державні структури. Звичайно, що в тих умовах і республіканська преса залишалась слухняним знаряддям партійно-державного апарату. Проте саме завдяки роботі республіканської преси люди, які вижили в умовах сталінізму, пронесли щиру віру в торжество соціальної справедливості з тим, щоб збагатити своїм досвідом інтелектуальний потенціал нашого суспільства.

Одержано 13.09.91.

Раскрываются результаты применения количественных методов исследования повествовательных источников на примерах центральной республиканской прессы периода «хрущевской оттепели».

³¹ Бурлацкий Ф. М. Развитие социалистической демократии, укрепление и отмирание государства // Демократия и коммунизм.— М., 1962.— С. 223.

П. В. Пиріг (Київ)

Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст.

Розглядаються торговельно-економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст.

Значну роль у зміцненні дружби і співробітництва між народами відіграють економічні, політичні і культурні зв'язки. Певний інтерес становлять стосунки між Україною та Росією в досліджуваній період.

У XVII ст. відбувається бурхливий процес зародження й розвитку нових виробничих відносин, одним з важливих елементів яких стало формування ринкових зв'язків. Значно посилила ці зв'язки національно-визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. проти шляхетської Речі Посполитої. Напередодні і під час війни економічні відносини між Україною й Росією мали переважно регіональний характер. Значне місце у розвитку цих зв'язків належало Чернігівщині. Вона займала одне з важливих місць в історії економічних зв'язків, виконувала, по суті справи, роль основного регіону, через який проходили головні артерії економічних, політичних, етно-конфесіональних взаємозв'язків українського і російського народів. Це пояснюється насамперед тим, що Чернігівщина, на відміну від інших українських земель, розміщувалася з географічної точки зору близько від Росії й багато років знаходилася в її складі (1503—1618).

Економічні, політичні і культурні зв'язки між Україною й Росією в досліджуваній період знайшли відображення як в дореволюційній¹, так і в радянській історіографії². Проте ця проблема вимагає дальшого дослідження. Зокрема, це стосується економічних зв'язків.

Автор даної замітки робить спробу показати як розвивалися ці зв'язки між Чернігівщиною й окремими російськими містами в середині XVII ст.

Однією з важливих форм цих зв'язків є торгівля, яка «сприяє створенню надлишкового продукту, призначеного ввійти в обмін» і «все більше надає виробництву характеру виробництва заради міно-

¹ Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства.— Часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века.— М., 1894.— 310 с.; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений Н. И. Костомарова. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1904.— Т. VII.— Кн. 4.— 742 с.; Василенко Н. П. Колонизация Левобережной Украины и движение украинского населения в пределы Московского государства // Очерки по истории Западной Руси и Украины.— Киев, 1916.— С. 474—589.

² Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького.— К., 1932; Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.— К., 1953.— 72 с.; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— 536 с.; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р.— К., 1955.— 429 с.; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— 500 с.; Кучернюк Н. Ф., Ковальський Н. П. Документальні джерела о русско-украинских связях периода Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. в археографической публикации «Воссоединение Украины с Россией» (Т. II—III) // Анализ публикаций источников по отечественной истории.— Днепропетровск, 1978.— С. 3—12; Ковальський Н. П. Документальні джерела о русско-украинских взаимосвязях XVI—первой половины XVII в. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР: Сб. науч. тр.— Днепропетровск, 1979.— С. 113—126; Ковальський Н. П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI—первая половина XVII в.).— Днепропетровск, 1985.

вої вартості»³. Головним місцем збуту товарів були ярмарки. Вони організовувалися в багатьох містах Росії. Їх відвідували й купці з Чернігівщини. Як свідчать митні книги, в 1647 р. купці із Сосниці, Глухова, Новгород-Сіверського побували в Курську. Для продажу вони привозили різноманітний товар. Наприклад, 20 травня житель Глухова Мартин Іванов «явил на возу 30 шуб больших...», а 28 травня Яків Андреев з м. Сосниці «явил на возу 5 пуд воску...»⁴.

Центрами торгівлі, як правило, виступали міста. Однак були випадки, коли товар возили продавати і в російські села. Наприклад, у чолобитній новгород-сіверського писаря Росточки царю, зазначається, що 11 липня 1638 р. селяни із с. Коякович Федір Фролов і Григорій Іванов возили на продаж «пищали винтовальные да платья — шубы, зипуны, шапки» у с. Олешковичі Комарицької волості та в інші села⁵.

Контроль за торгівлею деяких товарів, зокрема таких, як горілка, вино, тютюн, віск, мідь, сіль здійснював російський уряд. Продаж їх був монополією царя і казни. Тому вільно торгувати ними заборонялося. Проте, незважаючи на це, царські укази порушувалися⁶.

Слід зазначити, що в торгівлі активну участь брали російські торгові люди. Так, під час ярмарків, що проводилися 17 червня й 1 липня 1646 р. у Сосниці на Чернігівщині, був «большой наплыв купцов как иноземных московских, так и из великого княжества Литовского». Привозили вони в основному дорогі товари з пушнини. Ці купці також і «купили товаров на немалые суммы»⁷. Збереглося багато даних про перебування в 1640—1642 рр. у Ніжині і Батурині московського купця Івана Степановича (Стефановича) Кадашевця (Кадашовця).

Про постійний приїзд російських купців на Чернігівщину свідчать писемні джерела. Наприклад, у грамоті Ніжину (1625 р.) повідомлялося про наявність у цьому місті двох гостинних будинків: «Дом гостинний еден в месте для купцов з інших мест... приезжающих, а другий на предмест для купцев московских»⁸.

У джерелах є згадки про функціонування на території Чернігівщини великого Кролевецького ярмарку, який виник у період правління Яна Казимира (1649 — 1669 рр.)⁹. Цікаві дані є про новгород-сіверські ярмарки. Великий ярмарок проходив щороку 18 липня 1646 р., на який приїздили купці не тільки з ближнього Путивля, а й з далеких російських міст — з Москви, Вязьми, а також з білоруського міста Могильова. «На вышеупомянутую Новгородскую ярмарку приехало свыше 400 возов, хорошо нагруженных различными товарами»¹⁰.

Уряд Речі Посполитої в 1646 р. видав закон, згідно з яким приїжджим купцям категорично заборонялося продавати товар у роздріб. Переслідувалася також торгівля по селах і на окраїнах міста¹¹. Певні обмеження в здійсненні торгівлі зустрічали й чернігівські купці на території Росії. Так, їм заборонявся в'їзд у Москву та замосковські міста, не дозволялося торгувати монополіями товарами.

Однак, незважаючи на це, торговельні відносини між Чернігівщиною й російськими містами продовжували розвиватися й далі.

Привертає увагу Свенський ярмарок, що збирався поблизу Брян-

³ Маркс К. Капітал.—Т. 3. // Маркс К., Енгельс Ф.—Твори.—Т. 25.—Ч. 1.—С. 333.

⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3 т.—М., 1953.—Т. 1.—С. 17—18, 238, 427—428, 451—455, 458.

⁵ Там же.

⁶ Воссоединение Украины с Россией...—Т. 1.—С. 242, 258, 427, 428; Ковальский Н. П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI—первая половина XVII в.).—С. 16.

⁷ Воссоединение Украины с Россией...—Т. 1.—С. 428—431.

⁸ Ковальский Н. П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI—первая половина XVII в.).—С. 14, 20.

⁹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния.—СПб., 1865.—С. 382.

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией...—Т. 1.—С. 432—433.

ська. Його відвідували багато українських купців, у тому числі й з Чернігівщини. В 1648 р. на ньому побували торгові люди, які «скозалися литовского города Мены пана Адама Киселя купцы посадские люди — Дмитрий Юрьев да Иван Матвеев»¹². Вони пригнали туди «животину — волов з 200 и больше»¹³. В 1649 р. у Брянськ приїздив торгувати Корній Ананьєвич — козак з Ніжина. Тут побували також купці з Почепа, Мглина, Мени, Чернігова¹⁴.

Є дані про приїзд купців з Чернігівщини й у інші міста Росії, зокрема в Яблонів, Валуйки, Усерд¹⁵. Так, міщанин Антон Гаврилов прибув з торгом у травні 1648 р. у Путивль, про що 30 травня того ж року путивльський воєвода повідомляв у Москву. Брати Афанасій, Григорій і Філон Федоровичі відвідали в 1650 р. м. Царево Алексєєв¹⁶, а райця Клим Яковлев і Андрій Каченовський побували в 1651 р. у Севську, куди також у торгових справах приїздив того ж року і «городничева Васильєва сын Фаєва Павел Фаєв»¹⁷. Можна навести й інші приклади.

Розглянемо, чим торгували російські та чернігівські купці. Як свідчать джерела, в початковий період визвольної війни Україну охопила сильна посуха, що викликала великий неврожай сільськогосподарських культур, яких багато, крім того, знищила сарана. Це стихійне лихо не минуло й Чернігівщини. Тому на битих шляхах постійно можна було бачити обози, що направлялися за хлібом у межі Російської держави. Іноді за хлібом у Росію приїздило так багато купців, що місцеві власті змушені були вводити певні обмеження на його продаж. Брянський воєвода повідомляв: «...А будет из литовской староны из-за рубежа какие люди приедут во Брянск на посад для хлебные покупки, и мне велеть... им хлебных запасов продавать немного, возов на 5 или на 6. А многим людям хлебных запасов продавать... не велеть»¹⁸.

На Україну з Росії ввозили сіль, мед, віск, пушнину. Чернігівщина була одним з головних поставщиків у Росію худоби. Так, у 1651 р. брянський торговець Григорій Татарин закупив велику кількість худоби у Мглині. Він наймав навіть шістьох «гулящих людей животинь гнать». У липні того ж року торговці з Брянська закупили на Чернігівщині «товар и животину, коровы и овцы»¹⁹.

У джерелах є відомості про продаж коней. Так, у 1651 р. купець з Ніжина Степан Антонов продавав їх у Царево Алексєєві, Яблоніві, Валуйках, Усерді. До Царево Алексєєва приганяли коней також й інші ніжинські купці²⁰.

Крім худоби, з Чернігівщини поставляли в Росію іноді ремісничі вироби і теплий одяг (шуби, кожухи). У кінці 1653 р. 33 шуби й таку ж кількість «кафтанов шубных» привезли в Яблонів ніжинські купці²¹.

Важливе місце в торгівлі Чернігівщини займав поташ — один з найкращих видів добрива. Багато його поставляли із Стародуба, Новгород-Сіверського й інших поселень регіону. Про це свідчить ряд джерел. Наприклад, «полковник наказной войска его королевской милости борзенской» Петро Забіла в 1649 р. «продал поташу бочек сорок Никифору Иванову сыну Каменевых...». Пушкар Таміла Пенчуков закупив 40 бочок поташу «за рубежом в Новгородском уезде в городке Погаре у высланного сотника от полковника от Небабы у Павла Шоха да

¹¹ Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нем с X по XX в. // Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870—1901 гг., с очерком истории г. Чернигова.— Чернигов, 1901.— С. 28.

¹² Воссоединение Украины с Россией.— М., 1954.— Т. 2.— С. 65.

¹³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 314.

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 223.

¹⁵ Шевченко Ф. П. Назв. праця.— С. 408.

¹⁶ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 22, 382.

¹⁷ Шевченко Ф. П. Назв. праця.— С. 411, 412.

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 323.

¹⁹ Шевченко Ф. П. Назв. праця.— С. 428.

²⁰ Там же.— С. 429.

²¹ Акты Московского государства.— СПб., 1894.— Т. 2.— С. 360.

у писаря у Яна Красковського»²². Купували поташ не тільки купці, а й пушкарі, селяни. В «Пушкарской слободе у пушкарей у Василья Пенчукова в сеннике» було виявлено «поташу 40 бочек; у Кирила Климова во дворе — 25 бочек поташу; в государевой дворцовой Нижней Посопной слободе у крестьян у Софошка Рылачева в сеннике — 50 бочек поташу»²³.

Зустрічалися випадки, коли за поташем на Чернігівщину приїздили з Білорусії. Одного разу в Почепі його «5 де бочек продали по зимнему пути литовским купцем города Могилева, Осипу Шевнику — 3 бочки, да Копыси города Якову Андрееву сыну Багутцкому — 2 бочки»²⁴.

Коротко спинимося на шляхах сполучення між Чернігівщиною та Росією в середині XVII ст. Торгові люди найчастіше використовували сухопутні шляхи. Головною з'єднуючою ланкою було місто Путивль, через яке можна було добратися в більшість російських міст, навіть у Москву. З Путивля проходив також торговий шлях на Київ через міста Чернігівщини: Конотоп, Батурин, Борзну, Ніжин. Цей шлях вважався обов'язковим для іноземних купців. Коли хтось з них минав його, того затримували, а то й повертали назад²⁵. З важливого в торговому відношенні російського міста Севська шлях лежав до Новгород-Сіверського, Сновська, Чернігова, Ніжина і далі через Носівку, Кобижчу, Басань можна було добратися до Києва. Сухопутні шляхи зв'язували також Чернігівщину з Трубчевськом, Брянськом та іншими містами Росії.

У деяких документах містяться цікаві відомості про водні шляхи, які відігравали важливу роль у розвитку торговельних відносин між Чернігівщиною і Росією. Зустрічаються дані про використання з цією метою Десни. Саме «...водным путем рекою Десною вверх» переправляли російські купці в Брянськ і Трубчевськ закуплений на Чернігівщині весною 1649 р. поташ. Везли його «наймиты... села Макушина крестьяне Гришка Темной, Ивашка Передовой, Макарко Густеренок» й ін. «Везли рекою Десною и до Брянска» також поташ, закуплений «во 157-м году... в Черниговской и иных литовских городов в уездах у черкаского борзенского полковника у Петра Забелы да у сотника у Криска Прокоповича...»²⁶.

Торговим людям, які відправлялись на Україну, видавалися спеціальні грамоти, адресовані українській адміністрації, в яких містилися прохання пропускати їх всюди «безо всякое зацепки со всем вцелю». Чернігівським купцям також видавалися подібні грамоти або листи представниками гетьманського уряду, полковниками, сотниками. Наприклад, якомусь Василеві з Почепа, що їхав зі своїм челядником торгувати у Брянськ, почепський сотник Микола Туляновський 18 квітня 1649 р. видав грамоту, в якій зазначалося: «И вы б по мирному договору и вечному докончанью того Васька ис челюдником ево, как он поупку искупит, без зацепки у королевское величество; таких людей торговых царского величества будем отпущать»²⁷.

Таким чином, торговельно-економічні зв'язки Чернігівщини з Росією під час національно-визвольної війни українського народу продовжували розвиватися. Ці зв'язки сприяли дальшому зближенню українського і російського народів.

Одержано 12.10.90

Рассматриваются торгово-экономические связи Черниговщины в середине XVII в.

²² Воссоединение Украины с Россией...— Т. 2.— С. 233—236.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України...— С. 18.

²⁶ Воссоединение Украины с Россией...— Т. 2.— С. 235, 237.

²⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1861.— Т. 3.— Дополнения.— С. 55—56.

Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.) *

Уривок з листа художника М. А. Прахова

Найбільшим злочином німців був масовий розстріл єврейського населення міста Києва 29 вересня 1941 р. Напередодні були розклеєні по всьому місту сірі афіші [...], в них було надруковано таке: «Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника — Догтерівській (коло кладовища). Всі повинні забрати з собою документи, гроші, білизну та інше. Хто не підпорядкується цьому розпорядженню — буде розстріляний. Хто займе жидівське мешкання або розграбує предмети з тих мешкань — буде розстріляний». (Аналогічні тексти вміщувалися також російською та німецькою мовами).

Наказ цей ніким не підписаний. Його оригінал, що додається при цьому моєму повідомленні, висів на дощаному паркані між Жовтневою лікарнею і медінститутом по дорозі на так звану «Собачу стежку».

Оскільки в зазначеному для збору місці проходить залізниця (т. зв. Петрівська), де при радянській евакуації Києва відбувалася посадка на поїзди, багато євреїв думали, що їх збирають для евакуації в який-небудь концентраційний табір у Німеччині, і цим пояснювали розпорядження взяти з собою білизну і теплі речі. З таким припущенням пішли з нашої квартири сусідка, яка багато років там жила, Раїса Ісаківна Рабинович з дочкою Софією Леонтіівною Кремер, молодюю талановитою художницею і блискучою кресляркою, яка працювала в архітектурній майстерні [...].

Йдучи, вони взяли з собою невеликий бідон з перевареною водою, бо від когось чули, що в дорозі німці пити не дають. Сестра моя пропонувала їм сховатися, скориставшись тим, що за типом обличчя обидві вони могли бути схожі на вірменок, але обидві жінки не наважилися [на це] і пішли разом з сусідкою з 19 квартири (вул. Горовиця, № 40) громадянкою Цигельман. Ця молода жінка лише за кілька днів до цього прийшла з Семиполок з двома малолітніми синами — трьох і десяти років. У Семиполки вони пішли з Києва, боячись обстрілу, там виявилася єдиною єврейкою. Німці її не чіпали, але попередили, що в разі будь-яких ексцесів уб'ють її та дітей. У Києві вона сподівалася знайти захист і, йдучи з дому, плакала: «Дітей сама веду на смерть».

У нашому ж будинку в квартирі № 13 проживала єврейська сім'я Поляк, яка складалася з батька і двох дорослих дочок, які не встигли евакуюватися. Батько у відчаї ламав руки, твердячи, що загубив дітей. У дворі того самого будинку в комірчині поблизу чорного ходу [...] жив бідняк — старий єврей, який пишався тим, що його дорослий син щомісяця висилає йому з Ленінграда 25 крб. Його підвіз на Лук'янівку своєю конякою опалювач т. Марков, який розповів таке: «Коли ми підїхали до вказаного місця, там виявився паркан, за яким стояв німець-вартувий. Старий, який погано говорив німецькою, звернувся до нього з якимось запитанням, той не відповів, а коли старий повторив своє запитання, німець вдарив його прикладом по голові і вбив на місці». З будинку № 10 по вул. Смирнова-Ласточкина (колишній Вознесенський спуск) пішли старий і стара, їх супроводжувала і

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 9.

допомагала переносити речі сусідка, домашня кравчиня Єфресина Василівна Морозова. Старі думали, що їх кудись повезуть. На половині шляху втомилися, присіли перепочити, а тут вже околицями міста поширилася чутка про те, що там, поблизу Лук'янівського кладовища, готується щось жахливе. Німця, що проходив поблизу, старики, які добре говорили німецькою, запитали: «Чи правда, що нас будуть зараз розстрілювати?». Німець-офіцер страшенно обурився: «Що ви, що ви, щоб німці вчинили таку підлість! Ніколи в житті». Морозова не взяла з собою ніяких документів, і старі порадили їй повернутися додому.

Гр. Лідія Вікторівна Непадкевич (дружина юриста), яка жила в будинку № 17 по Підвальной вулиці, розповідала, що, не чекаючи нічого поганого, пішла супроводжувати свою сусідку. Біля першої решітки стояв вартовий, якому вона показала свій паспорт, і він пропустив їх усіх. Далі стояв німецький офіцер. Попрощавшись з сусідкою, гр. Непадкевич хотіла йти додому, але німець перегордив їй дорогу: «Оскільки ви сюди прийшли, ви звідси не вийдете». В цей час прийшла велика партія євреїв, т. Непадкевич скористалася тим, що офіцер кинувся до них назустріч, за його спиною пішла до виходу. Перший вартовий, який стояв там, очевидно, пізнав її і тільки підморгнув, зробивши жест вказівним пальцем в напрямі до виходу.

Розповідали згодом у місті, що всіх зігнаних в одне місце євреїв, німці роздягли до сорочки і весь натовп — за однією версією — 72000, за другою — 80 000 чол. — погнали у Бабин Яр, де розстріляли перехресним вогнем з кулеметів та автоматів. Серед євреїв загинули українці та росіяни — в Києві було багато змішаних шлюбів, чоловіки не хотіли залишати своїх дружин-єврейок, дружини — чоловіків. Після розстрілу німці привезли військовополонених, яких змусили рити траншеї і закопувати трупи, говорили, що частину трупів засипали шляхом вибуху мін. Місцеві жителі бачили, як німці на вантажних автомашинах вивозили в місто награбоване майно своїх жертв. Лише дуже небагатьом вдалося врятуватися. Я знаю, що один закривавлений чоловік забіг у двір будинку № 69 по Дорогожицькій вулиці (Мельника), де випадково була жінка зубний лікар Діна Федорівна (прізвище не пам'ятаю, але її ім'я та по-батькові знає вся Лук'янівка), яка жила в цьому будинку на першому поверсі. Закривавлений чоловік виявився євреєм, він просив воду, щоб умитися, і одразу пішов, сказавши: «Я у вас не був, і ви мене не бачили».

Відвідуючи могилу моєї матері на Лук'янівському кладовищі, я довго бачив на дорозі розірвані документи, єврейські паспорти, розтріпані молитовники, розірвані дамські сумочки, розбиті чашки, термоси тощо. І тепер, у вересні цього року, здається 14 числа, я бачив зотлілі листки з єврейськими літерами.

У Кирилівській лікарні для нервових і психічно хворих працювала секретаркою Наталя Олександрівна Левшина (колишня моя невістка), яка жила в нашій квартирі. Від неї я дізнався про таке:

1. Після масового розстрілу євреїв у лікарню прийшли офіцери з гестапо, вимагали у головного лікаря завідуючого лікарнею гр. Черная дати список хворих, відібрали всіх євреїв — чоловіків і жінок, вивезли і розстріляли.

2. Через кілька днів ті самі офіцери прийшли знову і вимагали скласти до наступного ранку список усіх хворих. До списку ввійшов 481 чол., з них — один, хворий на манію переслідування, відчував, що готується щось погане і від страху одужав, прийшов до лікаря Черная і став благати виписати його як зовсім здорового. Через нього довелося передруковувати весь список. Ранком приїхали офіцери гестапо, з ними прибув великий закритий фургон з мідними поручнями всередині, в нього стали заганяти зовсім голих хворих чоловіків і жінок, буйних і тихих. Коли фургон наповнився, двері закрили, і машина рушила.

Фургон від'їхав на кілька десятків метрів, почувся нелюдський зойк, який через півтори — дві хвилини стих. Фургон об'їхав навколо двору, двері відкрилися, і стали вивантажувати ще рожеві і теплі тіла. Їх укладали рядами на землю, сніг розтавав, і пара піднімалася над трупами. Так за кілька прийомів знищили 480 тяжко- і легкохворих, серед останніх була моя колишня учениця, мила, культурна дівчина Вишницька, у якої часом траплялися приступи меланхолії.

3. Від тієї ж Н. О. Левшиної я почув, що у Смілі німці знищили лепрозорій, причому спалили не тільки будинок і хворих на проказу, але й увесь лікарський і обслуговуючий персонал з усіма науковими матеріалами.

Пам'ять моя не зберегла дати, але, очевидно, в Києві є родичі психічно хворих, що загинули в Кирилівській лікарні, які відновлять цю прогалину.

До тих же масових убивств відноситься страта 400 чол., вся вина яких полягала в тому, що німецька поліція безпеки не змогла виявити осіб, які перерізали в місті телефонні проводи.

У розклеєному в місті оголошенні, текст якого було надруковано в газеті «Українське слово», говорилося, що (цитую по пам'яті) «невідомими бандитами були перерізані в двох місцях телефонні і телеграфні проводи. Поліції безпеки не вдалося виявити винуватців, тому розстріляно 400 чол.».

Крім масових убивств, до злочинів німців слід відносити публічні страти окремих осіб. Їх місцем був початок бульвару ім. Т. Шевченка, де стоять невисокі гранітні обеліски з ліхтарями. На них вішали людей. Очевидці передавали мені, як це відбувалося: приїжджали німецькі автомашини з поліцейськими, автомашини ставили поперек Хрещатика і Червоноармійської вулиці, поліція швидко оточила перехрестя Хрещатик — Червоноармійська — бульвар Шевченка — Критий ринок, не випускаючи з оточення випадкових перехожих. Потім на вантажних машинах привозили групу людей зі зв'язаними за спиною руками, частину з яких — чоловік трьох-чотирьох — знімали з машини і вішали, решту змушували дивитися. Перехожих, які намагалися ухилитися від цього видовища або на знак протесту кричали, — били. Такі страти відбувалися і на Подолі, на Червоній площі. Кого і за що страчували — не знаю [...]

ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 279.

Протокол допиту

1943 року, листопада місяця, 12 дня, м. Київ

Я, оперуповноважений 2 управління НКДБ УРСР старший лейтенант державної безпеки Мостовий, цього числа допитав як свідка про спалювання трупів жертв німецьких окупантів під час їх перебування в м. Києві гр-на Стеюка Якова Андрійовича, 1915 року народження, уродж. м. Хотин (Бессарабія), єврея, громадянства СРСР, з сім'ї службовця, безпартійного, за професією радіотехніка, освіта незакінчена вища, який проживає в м. Києві, Межигірська, № 30, кв. 17.

Запитання: Де ви проживали і чим займалися до початку Вітчизняної війни?

Відповідь: До війни я проживав у м. Чернівці. Проживаючи в указаному місті з 1924 р., спочатку я навчався в гімназії, політехнічному інституті в Бухаресті і відбував військову повинність у румунській армії. Після встановлення Радянської влади в червні 1940 р. я працював начальником планового відділу Чернівецької трикотажної фабрики

«Геркулес». На цій посаді мене й застала війна, що розпочалася внаслідок віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз.

Запитання: Яким чином ви виявилися в Києві?

Відповідь: 2 липня 1941 р. з групою робітників я евакуювався з Чернівців вглиб країни, маючи розпорядження з'явитися в «Головтрикотаж» у Києві. 8 липня в м. Проскурові група робітників, з якими я пересувався, не могла йти далі, бо в ніч з 7 на 8 липня місто було зайняте німецькими військами. Багато робітників з моєї групи загинули від німецького терору, особисто я пішов у Кам'янець-Подільський. Тут, приховавши свою справжню національність, мені вдалося влаштуватися комірником на нафтобазу, де працював до 18 серпня 1942 р. Внаслідок загрози бути розстріляним і заарештованим я добився переведення в м. Київ, в обласне управління німецького нафтозбуту (фірма «Українель»), де й працював з 18 серпня 1942 р. до 7 червня 1943 р.

Запитання: Що стало причиною перерви у вашій роботі?

Відповідь: Причиною перерви в роботі став мій арешт органами СД (гестапо). Заарештували мене 7 червня 1943 р., пред'явивши звинувачення, що я — неарійського походження і за національністю — єврей.

Запитання: Скільки разів Вас допитували в органах СД і яким чином Вам вдалося приховати свою справжню національність?

Відповідь: Допитували в органах СД мене один раз, а саме: 9 червня. Коли я категорично став заперечувати свою національність, вони піддали мене медичному огляду, який провів їх штатний лікар Лазаренко, що визнав мене євреєм. Просидів без допитів у камері СД (Короленко, 33) до 25 червня, цього дня мене направили в Сирецький табір.

Запитання: Після прибуття в Сирецький табір чи були Ви допитані?

Відповідь: Так, у перший же день після прибуття в табір мене викликали, запитали про національність і, оскільки я наполягав на своїх показаннях, що я — не єврей, мене жорстоко побили, внаслідок чого було поламано мізинець на правій руці, і знову кинули в табір, у спеціально обладнану землянку, призначену для євреїв (землянка № 2). Як згодом я дізнався з розмов інших в'язнів та особистої бесіди з черговим есесівцем Радером, в'язні землянки № 2 були приречені на фізичне знищення.

Запитання: Розкажіть докладно, що Вам відомо про факт спалювання німецькими окупантами трупів — жертв терору.

Відповідь: Будучи направленим 18 серпня 1943 р. разом з іншими (всього 100 чол.) для роботи у Бабин Яр (місце масових розстрілів населення міста Києва), що знаходився у віданні СД. Після прибуття у Бабин Яр нам усім закували ноги в кайдани, в яких ми залишалися вдень і вночі, і в табір більше не поверталися.

Необхідно відзначити ту обставину, що охорона тут складалася не з українських поліцаїв, як це було в Сирецькому таборі, а винятково з спеціально підібраних німецьких жандармів. Спочатку ми не знали смислу і мети наших «земляних робіт» (розкопок) і [зрозуміли все] лише на шостий день, коли, вивіривши яму глибиною близько 4 метрів, виявили велику кількість людських трупів, серед яких були жінки, старики і діти.

Запитання: Чи могли б Ви зараз вказати місце розкопок?

Відповідь: Так, місце розкопок у Бабиному Яру я добре знаю і навіть можу вказати місце, де закопано залізо для спорудження майданчиків, на яких спалювалися трупи.

Запитання: Яким чином проводилося спалювання трупів?

Відповідь: Частково трупи виривалися з ям гачками, частково—механічним шляхом з допомогою екскаватора типу «Полік». Вийняті трупи склалися шарами на спеціально влаштованих майданчиках таким чином, що на кожний шар трупів клали дрова, обливали відпрацьованим автолом, змішаним з гасом, а потім, коли були накладені кілька шарів трупів і дров загальною висотою до чотирьох метрів, майданчик підпалювався і таким чином згорало одночасно близько 5 тис. трупів. Таких майданчиків за час роботи з 18 до 29 серпня було збудовано не менше десяти.

Запитання. До якої категорії осіб Ви можете віднести трупи розкопаних і спалених жертв фашистського терору?

Відповідь: Як я вже зазначив вище, переважна більшість відкопаних трупів — цивільне населення, серед якого були жінки і чоловіки різного віку, а також діти. Лише в одному місці Бабиного Яру, де виявлено було близько 2000 трупів, за зовнішнім виглядом і одягом, що зберігся, можна було дійти висновку, що це трупи розстріляних військовополонених з числа командного складу Червоної Армії.

Запитання: Назвіть осіб, які керували роботами по розкопуванню і спалюванню трупів.

Відповідь: З осіб, які керували роботами по розкопуванню і спалюванню трупів, персонально я знаю таких: штурмбанфюрера СС Топіде, який був технічним керівником робіт і одночасно найжорстокішим щодо працюючих арештантів. Він особисто розстрілював арештантів, які завинили, і, очевидно, брав участь у масових розстрілах мирного населення м. Києва в 1941 р., бо знав усі місця, де були зариті трупи жертв фашистського терору. Його помічниками були: гауптвахмейстер жандармерії Меркль (з Мюнхена), гауптвахмейстер жандармерії Фогт, роттенфюрер Ревер та інші, прізвища яких я не можу назвати. Необхідно відзначити ту обставину, що німці надавали роботам по розкопуванню і спалюванню трупів виняткову увагу, про що можна було судити з того, що майже щодня місце розкопок відвідував особисто полковник СС (прізвище якого я не знаю) і його заступник — майор СС.

Запитання: Яким чином Вам вдалося уникнути розстрілу?

Відповідь: Разом з двома заарештованими з числа тих, що працювали на розкопках і спалюванні трупів, які були за спеціальністю слюсарями, нам вдалося підібрати ключ до замка від землянки, в якій утримувалися арештанти в Бабиному Яру, і цим ключем в ніч з 28 на 29 вересня 1943 р. відкрити двері землянки, яка була у вигляді решітки, розкувати щипцями і зубилом, добути слюсарями, які працювали на екскаваторі, кайдани у 30 арештантів і цією групою тікати з Бабиного Яру, попередньо закидавши піском і камінням чергового вартового, озброєного автоматом.

Запитання: Назвіть осіб, що втекли з Бабиного Яру, яких знаєте Ви персонально.

Відповідь: Персонально я знаю таких товаришів, що втекли разом зі мною:

1. Бажанов Георгій — інженер-будівельник, який працював до арешту на млині в м. Василькові.
2. Ершов Федір, який працював до війни в органах НКВС і під час окупації був членом підпільної партійної організації, що діяла в районі Києва, і був зв'язаний з партизанським загonom.

3. Слюсар Кадинський Льоня, який працював до арешту начальником цеху ткацької фабрики м. Києва.
4. Радіотехнік з села Мотовилівка на ім'я Микола, прізвище й інших даних про якого я не знаю.
5. Десятьник з містечка Полоне Кам'янець-Подільської області, що працював у таборі кравцем.
6. Слюсар Володимир, прізвище якого я не пам'ятаю, однак знаю, що він — житель м. Києва і приятель Кадинського.
7. Давидов Володимир — технік-будівельник, житель м. Києва, та інші особи, прізвища яких я не знаю. Де перебувають вказані мною особи в даний момент, мені нічого не відомо.

Запитання: Де Ви переховувалися після втечі з Бабиного Яру?

Відповідь: Після втечі з Бабиного Яру я першу добу провів у підвалі в районі Куренівки, а 30 вересня пішов до співробітниці Адамчук Броніслави, яка проживала в Києві по вул. Польовій № 2, де я перебував до 16 жовтня. З Польової вулиці я пішов до свого співробітника т. Свідерського, який був нач. штабу партизанського загону Залізничного райкому партії і проживав на Межигірській вулиці № 30, кв. 17, де й перебуваю досі.

Запитання: Що Ви бажаєте ще додати до своїх показань?

Відповідь: Я бажаю додати, що спалювані трупи ретельно обшукувалися, в процесі чого вилучалися всі цінні речі, виявлені в одязі, і вивиралися золоті зуби. Крім того, я бажаю додати, що привезені для спалювання свіжі жертви СД мали характерні риси явного задушення в герметично закритому кузові автомашини, в якій, очевидно, впускався з цією метою відпрацьований газ з вихлопної труби автомашини, в якій доставлялися нові жертви фашистського терору для спалювання.

Запитання: Чи часто возили вказаною машиною жертви для спалювання в Бабиному Яру?

Відповідь: В середньому машина приїжджала по два рази (щопонеділка і щоп'ятниці) щотижня за період моєї роботи. З машини в середньому викидали 40—45 трупів задушених людей.

Запитання: Як Ви можете розвинути і доповнити свої показання?

Відповідь: Більше доповнити свої показання нічим не маю. Протокол з моїх слів записаний правильно, мною прочитаний, в чому й розписуюсь Я. Стеюк

ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 243 б.

Протокол допиту

м. Київ, 9 листопада.

Я, начальник відділення НКДБ УРСР майор державної безпеки Лавренко допитав як свідка Давидова Володимира Юр'євича 1915 року народження, уродженця м. Києва, за національністю єврея, гр-на СРСР, за соціальним походженням з сім'ї службовця, б/п, освіта середня, одруженого, не судимого, в Червоній Армії служив з 25 червня до 23 вересня 1941 р. У березні м-ці був заарештований гестапо і утримувався в Сирецькому концентраційному таборі, звідки 29 вересня втік.

До окупації працював начальником відділення праці Волгобуду ГУЛАГу, проживає в м. Києві, вул. Тургенєвська № 47, кв. 12.

Про карну відповідальність за ст. 89 КК УРСР за дачу неправдивих показань попереджений.

Запитання: Про що Ви хотіли заявити органам НКДБ УРСР?

Відповідь: Мені відомо про розправу німців над єврейським населенням м. Києва і про це я хочу розповісти.

Запитання: Розкажіть, що Вам відомо про звірства, здійснені німецько-фашистськими окупантами.

Відповідь: У середині березня м-ця 1943 р. я був на вулиці затриманий, і мене доставили в управління поліції по вул. Короленка, буд. № 15. Коли мене привели на вул. Короленка № 15, почали бити, вибили мені зуб. Слідчий, який мене допитував, не бив, а сказав, що, якщо виявиться, що я не винен, то мене випустять. Відвели мене в камеру, де сиділо чоловік 40. Там були в основному карні злочинці, бездокументники, інші, яких підозрювали в партизанській діяльності, деякі як працівники НКВС.

Наступного дня вранці я був викликаний на допит. Слідчий — старик почав знову говорити, що їм відомо про мою національність, тобто, що я — єврей, що мої батьки вихрещені, але я всіляко доводив, що це не так. Він мені не вірив, але я наполягав на своєму, а ніяких речових доказів у них не було. Потім цей слідчий — старик мені нагадав прізвище Лебедева і [запитав], чи знаю я такого. Я сказав, що знаю. Тоді цей слідчий почав мені говорити, що ось Лебедев твердить, що я — єврей, але особисто мені не вірилося, що ці люди могли зрадити.

Днів через 3—4 мене знову викликали на допит, я побачив чоловіка нашої двірнички на ім'я Альоша, прізвище я не знаю, він же працював слідчим у СД. Він мене одразу пізнав (хоча 8 років мене не бачив). Він одразу став говорити, що знає мене добре, що я носив військову форму і працював у НКВС. Мене почали бити, твердячи, що ще й працював у НКВС. Однак, не одержавши від мене ніяких результатів, наступного дня направили в гестапо. Це було приблизно 24 березня 1943 р. Прибувши туди, черговий запитав, хто я, я сказав йому, він не повірив мені і говорив, що я — єврей, посадив мене при цьому в 17 камеру, де сиділи всі євреї.

Наступного дня, приблизно годині о третій, мене, а також ще чоловік 16 посадили в машину «чорний ворон» і направили в концентраційний табір. Мені стало відомо про те, що я їду в концентраційний табір тільки за тими обставинами, що, коли в'язнів вели на розстріл, то їм говорили, щоб вони роздягалися догола, нам же нічого не говорили.

Машина «чорний ворон» була приблизно такою: двері знаходилися позаду, закривалися і відкривалися автоматично. Середина була оббита товстими листами заліза з таким розрахунком, щоб звідти неможливо було втекти. Колір машини чорний. Мала вигляд звичайної п'ятитонної машини.

Хвилин через 20 ми прибули у так званий Сирецький табір, розташований за 5 км від м. Києва. Нас прийняв штурмбанфюрер Радомський, який мав вигляд наркомана, в пенсне, обличчя червоне, середнього зросту, майже завжди напідпитку, голова голена. Всіх викликав за прізвищами. Потім запропонував бригадирам-сотникам зняти одяг з тих людей, які були краще одягнуті. З мене особисто зняли коричневе драпове пальто, з інших знімали чоботи, шинелі тощо. Приймав нас Радомський у робочому таборі, а повели нас у табір, де в'язні жили. Хочу доповнити, що по дорозі від робочого табору до житлового нам давали команди «бігти колом», «лягай», потім знову бігти, лягати. Як в'язні не прагнули, однак виконати це не змогли. Потім нам запропонували ходити «гусячим кроком». Ми не знали як, то ці сотники нам показали, однак довго ходити так було неможливо, бо ноги німіли. Потім нас змусили ходити «риб'ячим кроком». Потрібно було лягати

на землю, руки класти на спину, самому лягати на живіт, рухатися за допомогою плечей і колін. А Радомський стояв і посміхався.

У таборі ми одержували по 200 г хліба, один раз на день давали суп з лушпайок, а другий — каву. Жили ми в землянках, у кожній землянці — по 80 чол.

Наступного дня нових в'язнів, як і старих, вивели на площу табору, і кожного прикріплювали до бригадира для роботи. В кожній бригаді було по 15 чол. У цьому таборі я перебував з 15 березня до 16 серпня 1943 р.

Робота була в основному будівельна — споруджували бараки, заготовляли дрова і викорчовували пеньки. Табір займав приблизно кілометри три і був обнесений дротом у 3 ряди, причому по середньому дроту пропущений струм. Так само було і там, де в'язні жили, тому втекти з табору не було ніякої можливості.

Хочу доповнити, що кожного вечора після роботи робітники збиралися на площі, де був сам Радомський, а іноді його заступник, прізвище його не знаю, який відбирав на свій розсуд людей, вірніше тих, які він говорив, погано працювали, і ще тих, які йому не подобалися. Він примушував цих людей знімати штани, був там поставлений такий високий стілець, там ставали два чоловіки — бригадири, і кожний з них нагайкою відраховував кількість ударів, призначених Радомським або його заступником. Траплялися випадки, коли бригадири, а інколи й самі німці добивали тих людей, які, на думку Радомського, погано працювали. Це переважно були євреї. Вони змушували ув'язнених євреїв вилізати на дерево, потім його підпилювали, дерево падало, і люди вбивалися або ставали каліками.

Багато в'язнів працювали в місті, їм було простіше втекти. Коли такі випадки траплялися. Радомський збирав усіх в'язнів, проходив повз стрій, відбирав чоловік 25, виводив їх з строю, і на наших очах їх розстрілювали. Протягом усього часу мого перебування в таборі був один випадок, коли нікого не покарали за втечу п'яти шоферів, які ремонтували машину і, коли вона була відремонтована, сіли її випробувати і через центральні ворота виїхали.

Щоб не поширювалися хвороби серед в'язнів, була зроблена спеціальна землянка, куди переводили хворих. Ніякої допомоги їм не надавали, а просто розстрілювали у всіх на очах і цим самим залякували в'язнів. Мали місце випадки, коли розстрілювали людей за те, що вони зірвали яблуко чи помідор. Таких випадків було 3—4.

Неподалік від нашого табору, приблизно в 100 м, знаходився Бабин Яр, в якому в 1941 р. були проведені масові розстріли євреїв і командирів Червоної Армії. І вже останнім часом періодично з гестапо привозили туди різних людей, яких також там розстрілювали.

Перебуваючи неподалік від Бабиного Яру, ми часто бачили, що [туди] під'їжджала машина «чорний ворон». В основному машина приїжджала в суботу, а останнім часом — і у вівторок. З цієї машини виводили голих людей, також було чути постріли. Разом з машиною «чорний ворон» приїжджала і легкова машина. Розстрілювали людей фольксдойчі. Мені відомо про це тому, що вони приходили до нас за лопатами. Шофером на машині «чорний ворон» був офіцер СС, який носив два кубики, він працював на цій машині протягом двох років.

18 серпня під час ранкової перевірки з нас, в'язнів, відібрали 100 чол., серед яких був і я. В основному відібрали євреїв, яких підозрювали в належності до партії, і ні в чому невинних стариків. Нас під конвоєм СС повели в Бабин Яр. Ми всі вважали, що ведуть на розстріл, але, коли прибули туди, години через півтори всіх поділили на групи, по 5 чол. у кожній, і кудись повели. Нас всіх закували в кайдани і привели в землянки. Охорона Бабиного Яру складалася винятково з молодших і середніх офіцерів СС.

Згодом ми дізналися, що захід, який мав проводитися, зберігаєть-

ся в суворій таємниці. Нікому з цивільного населення не дозволяли підходити ближче ніж на кілометр до Бабиного Яру. Там також були маскувальні щити. З розмов німців мені стало відомо, що за наказом Гітлера ця робота має бути засекречена, і ніхто, крім тих, хто виконував її, про неї не повинні знати. Спочатку ми не знали, яку саме роботу ми будемо робити, але в процесі розкопок, які ми почали проводити, зрозуміли, що викопуватимемо трупи розстріляних у 1941 р.

Через кілька днів [...] перед нашими очима постала жахлива картина — ми побачили трупи, що вже розклалися. Нас змушували працювати дуже швидко, навіть не давали розігнутися.

Трупів у яру були десятки тисяч. Крім того, було ще два великих яри, де закопано близько 50 000 трупів євреїв, там же, у Бабиному Яру, була яма довжиною півкілометра, вірніше протитанковий рів, для розстріляних командирів Червоної Армії. Це можна було визначити за знаками розрізнення. У цій ямі було приблизно 20 000 чол. Були люди у формі льотчиків, у комбінезонах. Видно було, що багато з них були поранені, з пов'язками на руках і ногах.

[...] Коли зібралось 2000 трупів, нас змусили робити піч. [...] У ній одразу спалювалося близько 3000 трупів. Кістки, які згорали неповністю, спеціальними пристроями подрібнювалися, після чого розсипалися в яру. Після спалювання одного штабеля доводилося споруджувати нову піч. Оскільки трупів було дуже багато, їх спалювали одночасно в трьох місцях у 4 печах. Всього було збудовано приблизно 75 таких печей. Таким чином за час мого перебування у Бабиному Яру в печах було спалено близько 70000 трупів.

Німці виділили з в'язнів осіб, які спеціально займалися вийманням з ротів мертвих золотих зубів, зніманням обручок, вилученням годинників, радянських грошей, доларів. Усе це німці забирали.

Нас весь час били, переважно по голові. Води нам не давали, тому від нас несло мертвечиною. У деяких з'явилися виразки на руках і тілі.

У перші дні роботи в Бабиному Яру одному в'язню вдалося втекти, непомітно стрибнувши в яму. Оскільки керівництво СС одержало вказівку про те, що жодна людина з цього яру не повинна потрапити на волю, бо інакше щодо самих німців застосовувалися найжорстокіші заходи, було розстріляно німецького офіцера. Про це нам стало відомо зі слів іншого офіцера. Надалі, сказав він, у разі втечі в'язнів решта з них буде розстріляна. Згодом, коли ще один в'язень втік, на наших очах було знищено 12 чол.

Через кілька днів після втечі ще одного в'язня ми почали готувати втечу 20 чол., серед яких — Трубаков Захар, Долікер Леонід, Хартш Леонід. Ми дістали лопати і розраховували вночі зробити підкоп, але про наш намір провокатор розповів начальнику. Внаслідок чого було розстріляно 8 чол.

Приблизно 25—26 серпня, коли знищення трупів майже було закінчене, нам наказали зробити ще одну піч для знищення нас самих. У зв'язку з цим в ніч з 28 на 29 вересня було організовано втечу. В'язень Володя зробив ключ, яким відкрили замок на дверях нашої землянки. Кожен в'язень прагнув якимось чином позбавитися кайданів, використовуючи для цього ножиці або ножі.

Приблизно о 3 годині ночі було відкрито замок, і хвилин через 40 ми почали вибігати із землянки. Коли вартові і кулеметник, який чергував поблизу землянки, помітили втечу, вони розпочали стрілянину. З землянки вибігли чоловік 35—40, але врятувалися, очевидно, 10.

Після того, як мені вдалося вибратися з яру, я зустрів знайомого по табору Хартша Леоніда, і ми пішли до селища Стрець. Оскільки вже розвиднілося, і скрізь нишпорили жандарми, ми зайшли в найближчу хату. Її господарці ми розповіли про втечу з Бабиного Яру

і просили допомогти врятуватися від розстрілу. У неї ми прожили до листопада. 2 листопада я прибув у Київ, Хартш Леонід залишився в селищі Стрець. До визволення Києва я переховувався в різних місцях, ночував на вокзалі.

У процесі спалювання трупів людей, розстріляних у 1941 р. в Бабиному Яру, почали привозити машиною з СД трупи людей, знищених шляхом отруєння газом. Відбувалося це таким чином. Рано-вранці приїжджала у Бабин Яр машина, з якої долинали голоси. Після того, як вона зупинялася, включали якийсь рубильник, і з неї було чути несамовиті крики жінок, дітей і стариків. Очевидно, туди надходили пари відпрацьованого бензину, і люди починали задихатися. Хвилини через 15 все затихало, відкривали двері «чорного ворона» і поставала жахлива картина. В машині сиділи 40—50 чол., голі, віком від 1 до 70 років, мокрі, нібито з лазні. У них були відкриті очі, а на обличчях застиг жах. Нас змушували викидати з машини трупи і складати в штабелі для спалювання, причому деякі з цих людей ще були живими.

Спочатку машина приїжджала два рази на тиждень. У ній було по 50 чол. Вона приїжджала 2—3 рази на добу, а потім, коли німці стали відступати з Києва, ця машина робила по 8—10 рейсів на день.

З висловлювань німців, які охороняли нас там, було відомо, що за наказом Гітлера ця робота мала бути засекреченою.

Запитання: Що ще Ви можете повідомити органам НКДБ?

Відповідь: Більше я нічого не можу повідомити, бо все розповів.

Давидов

ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 243 б.

Стенограма бесіди з колишнім підпільником з Васильківського району М. В. Панасиком. 1946 р.

Після арешту гестапівцями в серпні 1943 р. і допиту, що супроводжувався найжорстокішими тортурами, в перших числах жовтня 1943 р. мене кинули в Сирецький табір. Нас вивантажили з душогубки 80 чол. з усіх областей, вишикували по 5 чол. і наказали зняти черевки. Дивимося на яму з нахилом всередину і думаємо, що тут нас будуть розстрілювати. Потім німці дали команду: «Бігом!» Ми вибігли на бруківку. Наша група виявилася командою смертників і була направлена в Бабин Яр на каторжні роботи.

Ми бігли без відпочинку по гострому камінню босоніж усе швидше й швидше. Прибігли в Бабин Яр, огорожений штучно замаскованим насипом. Знову вишикували, і знову всі вирішили, що будуть розстрілювати. Почали викликати по 5 чол. Я потрапив у першу п'ятірку. Завели за рів. Несуть відро кайданів. Першу п'ятірку закували в кайдани-ланцюги 70 см довжиною, ноги закуті, руки вільні, дали по лопаті і повели в яр. Тут ми дізналися, що являє собою цей яр. Нас змусили відкопувати трупи жертв масових розстрілів. Глибина яру 80 м, на дні його викопано колодязь метрів 20 довжиною і 20 м шириною. Туди нагнали багато людей. Коли викидали землю з трупів, не було куди ногу поставити.

Трупи лежали в суворому порядку, з нахилом вперед, як їх розстрілювали. Всі в спідній білизні, жінки, немовлята, всі з розкритими ротами, всі в одному напрямку. Розкопувати ці ями доводилося босоніж, закутими в кайдани. Трупи були давні і свіжі. Біля них неможливо було стояти, голова паморочилася від запаху, але їх доводилося

брати руками. Були у нас гачки по півметра, ними били по голові, гачок вривався в голову, таким чином труп витягували на купу. Нам надіслали також екскаватор. Йдеш по трупах, стаєш на голову, волосся злізає, ноги вгрузають у груди. Для того, щоб не вмерти, кожний прагнув надіти на ноги що-небудь. Я зняв з трупа чоботи і одягнув їх.

Відкопуючи трупи, ми складали їх штабелями на спеціальних майданчиках. Розчищається земля, і на неї кладуть каміння від пам'ятників, плити, зверху рельси, на рельси покладені огорожі. На огорожі клали дрова, а на дрова — сотні трупів. Кожний з нас, мріючи втекти, прагнув потрапити в таку купу, щоб його заклали трупами. Але німці ретельно стежили. Поблизу купи навіть не дозволяли залишатися, за це били палицями.

Наші люди стали тяжко хворіти. Якщо у когось щось боліло, йому одразу говорять: «Підеш у госпіталь». Але «госпіталь» — це був вогонь. Людей кидали в нього і спалювали. Як ми харчувалися? Їжа складалася з ранкової кави несолодкої. На обід — літр баланди з нечищеної картоплі і вода з просом без сала. На вечерю — літр кави і 250 г хліба. Ми не милися, бо не було води навіть напитися. Жили в землянках, що кишіли вошима.

Втекти було неможливо ні вдень, ні вночі. Тричі на день перевіряли кайдани, у кожного прощупували ланцюг. У казармі була сильна охорона, спостережувальний пункт, собаки. Працювали ми безперервно, розкопуючи все нові й нові ями з трупами. Кінця цьому не було видно. Спалили десятки куп трупів. З 27 серпня до 29 вересня палили вдень і вночі безперервно. Купи від 2,5 тис. до 5 тис. трупів.

Самі німці не могли витримати трупного запаху, вони курили сигарети, пили горілку. Заради втіхи нам давали по ложці горілки. Ослаблені ми п'яніли і падали на трупи, а німці сміялися. В неділю німці напивалися до нестями і починали знущатися над смертниками. Підкликає, дістає люстерко і говорить: «Ти бачиш партизана?» Я говорю: «Не бачу». Тоді він показує люстерко і дивився на себе, а вони починають бити палицями, кидати у вогонь. Як ми боялися цієї неділі!

Фашисти ретельно маскували роботи по приховуванню своїх злочинів. Трупи спалювали, купа догорала, але кістки великі людські залишалися. Тоді збирали ці кістки в одному місці і товкли їх, просіюючи через сито, а попіл розсипали в ямах. Були там «золотошукачі». Після спалювання залишалося багато золота: годинники, портсигари, ложки, виделки. Ці речі забирали німці і привласнювали. Щодня збирали кілька кілограмів золота. Металеві речі, які знаходили поблизу трупів, брати заборонялося. Німці боялися, що ми нападемо на них. Нас щоразу обшукували, за схований ніж розстрілювали, а тому, хто зрадив, давали 2 порції баланди і 200 г хліба. Кожний відчував, що наближається кінець його існування. Від голоду дичавіли. Але всі добре розуміли, що за таких умов ніхто не вийде з Бабиного Яру живим.

Останнім часом, коли вже наближалася Червона Армія, нам стали привозити сільських дівчат і молодих хлопців (до 30 років), і всі вони були отруєними. Привозили вдень у дугобуквах. Приїжджає машина до певного місця, шофер виходить, його замінює офіцер СД, який веде машину в наш табір. Не доїжджаючи метрів 20, зупиняється, створює шум, включає трубу і з'єднує вихлопні гази з приміщенням, де перебувають заарештовані. Мотор починає посилено працювати, гази надходять у камеру, чути нелюдські крики, стогони одночасно вмираючих 80 чол. Німець ходить навколо машини, курить сигарету. Все це продовжується 5 хвилин. Коли затихають стогони, машина під'їжджає до яру. Я одного разу був свідком цієї страшної картини. Відкриваються дверцята машини, і ми вивантажуємо трупи, якими вона щільно набита. Хто не помер, того пристрілюють, і всіх скидають у яр. Потім складають на купу, поливають нафтою і спалюють. Щодня

приходили по 2—4 машини. Спочатку возили роздягнутих, а останнім часом трупи були одягнуті — очевидно, ловили на вулицях і одразу везли знищувати. В основному це була молодь — радянський актив, сільські жінки, дівчата. Було багато орденосців. Навіть у деяких знаходили у піджаках зашиті ордени Леніна і Червоної Зірки...

Наближалось 29 вересня 1943 р. Ми закінчили всі маскувальні роботи. Всі трупи витягли, спалили, наших кількох чоловік спалили, бо вони захворіли. Нас залишилося чоловік 300 з усього табору. Попіл розсипали нашвидкоруч. Але німці не дозволяли закопувати рейки і плити.

28 вересня після обіду трупів не привозили. Стало ясно, що щось готується. Після обіду нам сказали, щоб ми йшли в яр робити фундамент для спалювання 350 трупів. Ми підготували майданчик, поклали рейки, дрова. В них був перекладач Яша з Бессарабії*, прекрасна людина, за спеціальністю радіотехнік. Він також був з числа смертників. Для того, щоб зберегти мое життя і життя інших партпрацівників, він прагнув зробити так, щоб нас послали на більш легку роботу, тобто викидати землю з яру. Він нам сказав, що нас 29 числа будуть спалювати. Ми самі це розуміли: оскільки німці сюди нікого не пускають, нас звідси не випустять. Якщо будуть спроби втекти, німці розстріляють.

Один наш товариш знайшов ніж і розкрив кайдани, але його видали. Тоді німецький офіцер поставив смертника перед строем на коліна, розстріляв з автомата і кинув у вогонь. Він тут же нам заявив, що можуть всіх розстріляти і спалити.

Розуміючи наше становище, ми разом з Єршовим і Орленком** готували втечу з табору. Ми нікому про це не говорили. Про це знали тільки шість чоловік. Ми думали, що, якщо залишаться живими 2 або 3 чоловіки, вони розкажуть народу, що тут робилося. У нас було три варіанти втечі: увечері, коли в'язні приходили з роботи, крикнути: «Розбігайтесь хто куди! Ми, партизани, прийшли на допомогу!» Цей варіант відхилили, бо була сильна охорона. Обговорювали, як частині в'язнів вдень напасти на охорону, а решті — тікати. Але в кайданах не пробіжиш більш як 100 м. Виходило, що потрібно тікати вночі.

На ніч нас, звичайно, закривали в землянках на замок. Землянка зроблена із зрубу, а двері — із залізних прутів, ключ був у охоронця. Здавалося б, що не існує ніякої можливості втекти. Але насправді це був найвдаліший варіант втечі. Ми почали протягом тривалого часу готуватися до втечі. Я знайшов серед трупів два складаних ножі і великі ножиці. Ми домовилися так: якщо ти попався з ножицями, то повинен помирати. Зберігав я ці інструменти в піску.

Коли ми дізналися, що нас будуть спалювати, влаштували нараду і виявилось, що хочуть тікати всі. Я сказав, що з 12 до 4 годин ранку буде проводитися розкопування кайданів. Стали пробувати ключі, знайдені серед трупів. Один підійшов до дверей. О 12 годині почали відкривати замок. Було дуже темно, моросив дощ. Момент для втечі був дуже вдалий. Відкрили замок, дали команду, і кожний почав розкопуватися. Спочатку розкували чоловік 15, потім — решту. Німці, як ніколи, стали прислуховуватися — чому шумлять о 3 годині ночі в землянці. Перед землянкою посадили автоматника. Націлили також на двері кулемет з вишки.

Аж ось всі вже розкуті, і кожний прагне до дверей. Щоб відволікти увагу охорони, ми стали бити по каструлі і кричати: «Чого ти лізеш до каструлі!» Німці вирішили, що в'язні побилися, підійшли, подивилися і рушили в іншу землянку. Тільки-но останній з них відійшов на

* Я. Стеюк.

** Підпільники, які потрапили разом з Панасником у табір.

два кроки, товариші сказали мені: «Зараз будемо виходити». Я вийшов першим. А якби я йшов у третьому ряду, то не пройшов би.

Ми виходили одночасно в двері по три чоловіки. Єршов схопив німця і повалив його на землю. У цей момент подали сигнал, вилетів замок, і натовп в'язнів став вириватися із землянки. Одразу нас зустрів кулеметний і автоматний вогонь. Я одразу побіг під вишку, де було безпечніше, і стрибнув у яму. Одразу випустили сині, червоні ракети, стало світло, як удень. З приміщення вибігли німці з автоматами і стали нас розстрілювати. Оскільки вночі яма не охоронялася, ми вирвалися з кільця.

Я біжу, не знаючи, звідки взялися сили. Зі мною бігли 6 чол., у тому числі Матвеев, Орленко. За нами була погоня. Весь район, усі вулиці були перекриті машинами гестапо.

Тільки-но ми перебігли дорогу на Сирець, дивимося — зупинилася машина гестапо. Ми одразу збагнули: це за нами. Ми з Орленком перебігли дорогу і заглибилися в ліс. Я почув дві автоматні черги і вирішив, що Матвеев загинув, та виявилось, що він стрибнув на підніжку вагона, що проходив, і втік. Ми сховалися в лісі. Було дуже темно, почався дощ. Сліди наші, на щастя, стали непомітними. Ми накидали в яму хмизу й залізли туди. Просиділи до вечора. Ми зайшли в найближчий будинок, хоча у метрах 20 від нього проїжджали німецькі машини. Тут нам дали попоїсти. Довелося сказати, хто ми, звідки. Нам вказали дорогу. Виявилися добрі люди. Ми вийшли в ліс, далі перетнули дорогу Житомир — Коростень, потрапили на Житомирське шосе.

Наступного дня приблизно о 5 ранку тільки-но добралися до лісового масиву, як раптом позаду почули: «Стій, стрілятиму!» Іхав на велосипеді німець, переслідував нас. Ми відскочили вбік. Німець стріляв, але не влучив.

Довелося знову переховуватися, цього разу у бліндажі поблизу с. Петропавлівка. Сиділи тут до 12 години дня. Прийшов хлопчик, і ми попросили в нього хліба. Він приніс. З ним прийшов його батько. Ми з ним поговорили, тримаючи сокиру про всяк випадок. Так ми цьому чоловікові і не довірилися, хоч він обіцяв нам приносити їжу. Кажу товаришеві: «Давай підемо, він може привести німця, адже за нашою зовнішністю бачить, хто ми такі». Пішли, нарвали в садку яблука. А товариш дістав лопату. Дивимося, вранці йдуть селяни копати картоплю, ми до них приєдналися. Дивимося: залізничні станції Боярка і Жуляни. Знову зупинилися в кущах, де й переночували. У темряві прийшли на залізничну станцію Фастів. Тут натрапили на засідку угорських карателів, котрі обстріляли нас, але нам знову пощастило. Знайшли знайомого, в якого переночували.

Наступного дня знову продовжили свій шлях. На нас було багато вошей, через них ми навіть роздирали рани на тілі. Ночувати довелося на горищі будинку родички знайомого селянина. Вранці ми з Орленком розпрощалися. Я пішов у Васильків. Тут у мене був знайомий чоловік, зв'язаний з партизанським загonom. Ця людина дала мені свій одяг, на ноги — галоші і наступного дня привезла мене в Малу Султанівку. Тут мене привели до вчителя Тичини, який лікував мене протягом двох тижнів. Я в нього підлікувався і зміг ходити. Вже в жовтні 1943 р. мене переправили до місцевого партизанського загону [...].

Архів ЦК КПУ, ф. 166, оп. 3, спр. 99, арк. 42—51.

Поранення і смерть М. Ф. ВАТУТІНА *

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова голові Державного Комітету Оборони про стан здоров'я М. Ф. Ватутіна та необхідність термінової ампутації пораненої нижньої кінцівки.

2 квітня 1944 р.

Вручити негайно.

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про тов. Ватутіна

О 17 годині 30 хвилин зателефонував професор Шамо́в і повідомив, що зовнішній стан тов. Ватутіна задовільний, але всі аналізи показують, що швидко назріває катастрофа. Організм хворого сильно отруєний інфекціями, що йдуть від рани.

Думки лікуючих професорів різко розходяться в наступному: один з них, професор Іщенко — головний хірург Київського Військового Округу і полковник Гуревич — головний хірург 1-го Українського фронту, вважають, що ампутацію робити безнадійно і взагалі вважають, що становище майже безнадійне. Сам же професор Шамо́в — заступник головного хірурга Червоної Армії — вважає, що становище дуже тяжке і прямо-таки наближається до катастрофічного, але все ж в ампутації він бачить деякі шанси на врятування життя.

Всі професори, в тому числі й професор Шамо́в, вирішили не робити в даний момент ампутації, а підготувати хворого до цієї операції, на що вважають необхідним використати 3—4 години з тим, щоб лікарськими засобами підняти загальний стан тов. Ватутіна і обрати найкращий момент для операції.

Я передав професору Шамо́ву, щоб він сміливіше вирішував питання і, якщо ампутація дає хоч найменші шанси на врятування життя тов. Ватутіна, щоб він сміливіше йшов на неї.

Дружині тов. Ватутіна повідомили про те, що йому будуть ампутувати ногу, вона сприйняла це повідомлення стійко і заявила: врятуйте лише йому життя і зробіть так, як ви вважаєте за необхідне.

Увечері о 8-й годині я знову буду в тов. Ватутіна. Ми думаємо його трошки підготувати до операції, не говорячи, що будемо ампутувати ногу, але скажемо, що треба буде зробити ще одну операцію.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 35—36.

Медичний висновок про розвиток захворювання М. Ф. Ватутіна за період після поранення і до 1 квітня 1944 р.

2 квітня 1944 р.

1. Тов. Николаєва ** було поранено 29 лютого ц. р. кулею, вхідний отвір у правій сідничній області, недалеко від заднього проходу, вихідний — на зовнішньо-передній поверхні правого стегна. Перелом стегнової кістки, у верхній її третині, під вертелом. Нерви й великі судини

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— № 11.— 1991.

** Николаєв—псевдонім М. Ф. Ватутіна як командуючого 1-м Українським фронтом.

не поранено. Після поранення тов. Николаев змушений був протягом 5-ти годин їхати на машині й підводі без перев'язки і іммобілізації кінцівки. Первісну обробку рани було зроблено в м. Ровно через добу після поранення. При цьому знайдено крововилив в області вихідного отвору, розрив м'язів стегна на значному протязі, косий перелом стегнової кістки з осколками, спаяними з надкісницею, в області вхідного отвору, незначний крововилив. Рани після хірургічної обробки засипані білим стрептоцидом, на кінцівку накладено глуху гіпсову пов'язку.

2. Протягом перших днів після поранення, а саме з 1 по 6 березня, у хворого спостерігалось підвищення температури до 38,6°. Тов. Николаев 4 березня був евакуйований машиною і поїздом до Києва і прибув туди 6 березня. В Києві 7 березня через підвищення температури до 38,6° і збільшення кількості лейкоцитів до 16 300, а також внаслідок того, що транспортна гіпсова пов'язка намокла і перестала відповідати своєму призначенню, гіпсову пов'язку було знято (під наркозом) і рану оглянуто. В рані, у вихідному отворі, знайдено інфіковану гематому, яку було вилучено, рану розширено, знову оброблено антисептичним розчином і окружність її обколото полівалентним бактеріофагом, після чого знову накладено глуху гіпсову пов'язку. Протягом наступних 11 днів стан хворого поступово поліпшувався, що виявилось у прогресивному зниженні температури, зменшенні реакції осідання еритроцитів, зниженні лейкоцитів до 7900 і РЕО до 30 м/м на годину.

23 березня без видимих причин у хворого раптово настав різкий озноб з підвищенням температури до 40° і наступним рясним потом. Увечері озноб повторився, селезінка збільшилася і стала хворобливою. У зв'язку з наявністю у хворого в минулому малярії і аналогією випадку з малярійним було застосоване протималярійне лікування, а все ж випадки продовжували повторюватися.

30 березня, тобто на 7 добу після виникнення ускладнення, внаслідок недостатньої ефективності всіх застосованих до цього часу методів лікування було порушене питання про оперативне лікування аж до ампутації кінцівки. Як перший етап 31 березня під ефірним наркозом було проведено широке розкриття вен впритул до її глибини, розітнено остеомієлітичне вогнище і накладено додатковий отвір для кращого дренажу рани.

Після операції у хворого спостерігався стан токсемічного шока, з якого його вдалося вивести за допомогою капельних внутрішніх впливань і медикаментозних засобів. У наступному настало короткочасне поліпшення загального стану, що виявилось у зниженні температури, поліпшенні картини крові і появі апетиту. Однак одержані 1 квітня аналізи виділень рани і крові змушують припускати, що у хворого розвинулися протягом останнього тижня явища тяжкого ураження організму із септичним процесом раневого походження, що призвело до значного пригнічення і без того ослаблених конституційною недостатністю функцій організму. Ускладнення, що розвинулося, починає ставити під загрозу життя хворого і змушує знову порушувати питання про ампутацію кінцівки.

Хто лікував хворого?

Першу допомогу тов. Николаєву було подано 29 лютого лікарями меддопомоги танкової бригади на шляху слідування хворого до госпіталя, а в госпіталі 13 армії I-го Українського фронту — армійським хірургом. Він перев'язав рани та іммобілізував кінцівку. 1 березня в м. Ровно прибули начальник Санітарного управління фронту генерал-майор Семека, головний хірург фронту полковник Гуревич і головний хірург КВО генерал-майор, заслужений діяч науки професор Іщенко. Увечері того ж дня, через добу після поранення, професор Іщенко і доцент Гуревич зробили хірургічну обробку ран і наклали на кінцівку глуху гіпсову пов'язку.

2 березня вдень із ГВСУ прибув на літаку заступник головного хірурга Червоної Армії генерал-лейтенант м/с, заслужений діяч науки професор Шамов і провідний хірург Московського госпітала для септичних інфекцій доктор Кокін. До вечора того ж дня в Ровно прибув головний терапевт І-го Українського фронту підполковник м/с професор Василенко. Означені особи з того ж часу повели лікування тов. Николаєва під керівництвом генерал-лейтенанта професора Шамова як в Ровно, так і під час дороги; і в Києві 19 березня після того, як явно визначився сприятливий перебіг поранення, генерал-лейтенант Шамов і доктор Кокін відбули до Москви, й лікування хворого проводилося під керівництвом головного хірурга І-го Українського фронту професора Василенка при постійній консультації генерал-майора професора Іщенка, які після появи ускладнення сигналізували про це в ГВСУ Червоної Армії, звідки 25 березня літаком прибули заступник головного хірурга Червоної Армії генерал-лейтенант професор Шамов і головний терапевт Червоної Армії генерал-майор професор Вовсі. З того часу лікування хворого проводиться під їх керівництвом.

У Києві хворий був поміщений у спеціально обладнаній споруді, при ньому чергують безперервно лікарі-спеціалісти, хірурги і терапевти, створена необхідна лікарняна обстановка з перев'язочною і лабораторією. На вимогу лікарів хворий був обставлений усіма необхідними для його лікування засобами, що негайно доставлялися з фронтового складу і літаками з Москви. Крім того, для проведення спеціальних досліджень і застосування специфічних методів лікування були залучені з Москви наукові працівники Центрального госпітала, які займаються вивченням і лікуванням раневої інфекції — доктор медичних наук, бактеріолог Покровська і провідний хірург, спеціаліст з фаготерапії доктор медичних наук Кокін, а також завідувач відділом гематології інституту академіка О. О. Богомольця професор Юдіна.

Причини розвитку ускладнення

Вогнепальні переломи стегна, особливо у верхній його третині, являють собою одне з найбільш тяжких поранень людського тіла, що ускладнюється газовою інфекцією і сепсисом і дає більш як 25% смертності. Все ж та обставина, що поранення тов. Николаєва завдає не було кулею, не супроводжувалося обширним розтрощенням кістки і уламки останньої знаходилися без зміщення, стала підставою вважати це поранення відносно сприятливим для прогнозу як у смислі життя, так і збереження кінцівки пораненого. Незважаючи на наявність в ранах протягом усього часу вірулентного збудника газової інфекції, вдалося протягом трьох з половиною тижнів запобігти її розвитку вжитими заходами: двократне розсікання ран до кістки, іммобілізація кінцівки гіпсовою пов'язкою (накладеною через 24 години після поранення) і далі клейовим витягуванням, застосуванням протигангренозної сироватки і бактеріофагом.

Одним місцезнаходження вхідного отвору поблизу заднього проходу, високий перелом стегнової кістки, конституційно знижена опірність організму та іммобілізація кінцівки гіпсовою пов'язкою, що погано переносилася, створювали умови малосприятливі для гарного перебігу поранення і стали передумовою розвитку інфікованого вогнища в глибині рани і в кістці. Слабка опірність організму знайшла вияв також у недостатній участі надкисниці у загоюванні перелому і у слабкій реакції тканини на інфекцію, знайдену під час спеціального дослідження рани.

З перших днів у рані повторно виявився збудник газової інфекції. Під час наступної обробки рани через 7 днів після поранення в ній знайдено інфікований крововилив і незначну кількість гною. Подібна

картина спостерігалася і під час повторної операції розкриття рани через місяць після поранення. Бактеріологічні дослідження, зроблені в останні дні вже після застосування стрептоцида, сульфатіозола, бактеріофага, протигангренозної сироватки, виявили все ж у рані не лише стрептококів і стафілококів, а й збудника газової інфекції, які довго себе не проявляли.

Усі перелічені обставини створили передумови для пізнього розвитку глибокого інфекційного вогнища з тяжким септичним отруєнням організму, що поставило під загрозу життя хворого.

Заступник головного хірурга Червоної Армії
генерал-лейтенант м/с
заслужений діяч науки, професор Шамов *

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 44—48.

* Далі йдуть підписи ще 7 провідних медичних фахівців.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова голові Державного Комітету Оборони з проханням дати згоду на невідкладну ампутацію правої нижньої кінцівки у М. Ф. Ватутіна

4 квітня

Дуже швидко
Вручити негайно

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про тов. Ватутіна

Сьогодні, по приїзді в Київ, академік Бурденко оглянув тов. Ватутіна і зробив свій висновок, який я Вам надсилаю.

Тов. Бурденко вважає, що вихід із становища, що склалося, лише в невідкладній високій ампутації правої ноги. У бесіді зі мною тов. Бурденко просив дати дозвіл робити ампутацію.

Повідомляючи Вам про це, прошу Вашого дозволу на ампутацію ноги тов. Ватутіну, оскільки іншого виходу, за висновком академіка Бурденка і лікуючих тов. Ватутіна професорів, немає.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 61.

Висновок головного хірурга Червоної Армії генерал-лейтенанта М. М. Бурденка про стан здоров'я М. Ф. Ватутіна і необхідність термінової хірургічної операції

4 квітня 1944 р.

1. У хворого тов. Ватутіна після вогнепального перелому верхньої третини правого стегна, одержаного 29 лютого ц. р., розвився протягом останніх 12 днів тяжкий септичний процес. Джерелом цього процесу слід вважати вогнище інфекції в кістково-мозковому каналі верхнього відрізка стегнової кістки, який спочатку нічим себе не виявляв і дав спалах тяжкого отруєння організму лише через 23 дні після поранення.

2. Застосоване за останні 12 днів енергійне лікування (сульфаміди, сироватки, бактеріофаги, внутрішні промивання організму)

не дало результатів. Точно так же виявилися мало ефективними і двократні оперативні втручання, зроблені з метою обмеження надходження в кров бактерій та їх токсинів та поліпшення відтоку з рани.

3. Інфекція з місця поранення продовжує захоплювати оточуючі тканини і отруювати організм хворого, що створило загрозу для його життя.

4. Вихід із становища, що склалося, я вбачаю лише у невідкладній високій ампутації правої ноги, незважаючи на всю небезпеку цієї операції і незважаючи на те, що вона не повністю гарантує від подальшого поширення інфекції і може також не врятувати життя хворого.

5. Операцію цю я вважаю за необхідне зробити протягом найближчих двох діб, підготувавши до неї хворого шляхом застосування ряду заходів для максимального звільнення організму від інтоксикації.

Академік М. Бурденко

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 62—63.

**Телефонограма
першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова голові
Державного Комітету Оборони про здійснену
хірургічну операцію по ампутації правої нижньої кінцівки
М. Ф. Ватутіна**

5 квітня 1944 р.

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про тов. Ватутіна

Сьогодні, о 15 годині дня, тов. Ватутіну було зроблено операцію — ампутацію правої ноги. Операція, за визначенням академіка Бурденка, пройшла задовільно. Стан хворого після операції також оцінюється лікарями як задовільний.

Перед операцією був у тов. Ватутіна. Розмовляв з ним. Самопочуття його було погане. Вночі спав. Вранці поїв. Тов. Ватутін хвилювався, заявляючи мені, що «треба було б лікарям рішучіше діяти і скоріше зробити ампутацію ноги, інакше я більше не витримаю». Тов. Ватутін знав, що Бурденко призначив на сьогодні операцію — ампутацію ноги, і з розмови зі мною видно було, як тов. Ватутін боїться, щоб лікарі не передумали і не відклали операцію.

Після операції я не вважав за потрібне бути у тов. Ватутіна, оскільки він ще був слабкий. Завтра вранці буду в нього.

Тов. Бурденко і професор Шамаєв були в мене після операції. Академік Бурденко задоволений її результатом і сподівається, що результати операції будуть хороші.

Передаю висновок академіка Бурденка про проведену ампутацію ноги тов. Ватутіна.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 66—67.

**Бюлетень про стан здоров'я генерала армії
тов. Ватутіна на 12 годину**

7 квітня 1944 р.

1. 38 день після поранення.

2. Стан хворого залишається серйозним. Температура вночі 38,3°, вранці 37,9°. Був легкий озноб, уночі дуже потів. Пульс 120—126, більш м'який, ніж раніше; дихання — 26, часом нерівномірне, язик сухуватий; невелика набряклість здорової кінцівки.

Стан рани дещо кращий, з'являються грануляції. Інфекційний процес у рані має тенденцію до обмеження.

Дослідження ампутованої кінцівки показало поширений гнійний процес у кістковому мозку, що, безперечно, зумовило тяжку картину розвитку інфекції в глибині й настійну необхідність термінової ампутації стегна; виявлені патологоанатомами численні тромби в судинах пояснюють, поряд із усмоктуванням з рани, септичний стан, що тривав і після операції.

Головний хірург Червоної Армії генерал-лейтенант, академік М. Бурденко

Академік М. Стражеско *

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 73.

* Далі йдуть підписи ще 8 провідних медичних фахівців.

**Телефонограма М. Ф. Ватутіна Й. В. Сталіну з проханням
поліпшити лікування ****

14 квітня 1944 р.

Москва

Тов. Сталіну Й. В.

Справи йдуть погано. Бурденко заходи застосовує. Прошу декого під-
стібнути.

Ватутін

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 100.

**Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова
за голові Державного Комітету Оборони про різке погіршення
стану здоров'я М. Ф. Ватутіна**

14 квітня 1944 р.

Вручити негайно

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про стан здоров'я тов. Ватутіна

Сьогодні вранці о 10-й 30 був у тов. Ватутіна. Я його не бачив з понеділка, тобто протягом чотирьох днів. У ці дні не заходив тому, що сам був нездоровий — хворів на грип і, хоча й працював, але боявся занести йому інфекцію.

Мав бесіду з тов. Ватутіним, говорив з академіком Стражеско, професорами Шамовим і Вовсі, які в той час були у хворого. В мене склалася така думка, що наступив критичний момент. Коли я спитав

** Текст телеграми написаний синім олівцем на бланку Голови Ради Міністрів УРСР.

у лікарів, як вони оцінюють становище, вони мені відповіли, що важко точно підрахувати силу опірності організму, але становище зараз таке, що серце його може не витримати і можливо цієї ночі настане катастрофа.

З розмови з тов. Ватутіним я зрозумів, що і він це відчуває. Тов. Ватутін просив якнайбільше й швидше йти на рішучі заходи, щоб врятувати йому життя, «інакше, відчуваю,— сказав він,— що не витримаю, сили мене зраджують».

Лікуючі професори — Шамов, Вовсі і академік Стражеско вважають, що вони зробили все можливе, але організм настільки заражений, що не справляється з інфекцією, а застосування підтримуючих засобів не лише не зміцнить організм, а навпаки, ослабить його.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 102—103.

Бюлетень про стан здоров'я М. Ф. Ватутіна на 14 квітня 1944 р. (23 год.)

14 квітня 1944 р.

1. 45 діб після поранення. 9 діб після ампутації.
2. Стан хворого прогресивно погіршився. Явища тяжкої інтоксикації посилюються. Зростає слабкість серцево-судинної системи і явища набряку легень. Пульс прогресивно падає.

Головний хірург Червоної Армії генерал-лейтенант, професор Бурденко
Заступник Головного хірурга Червоної Армії генерал-лейтенант, професор Шамов

Академік Стражеско

Начальник Санітарного управління I-го Українського фронту
генерал-майор медичної служби Семека

Головний хірург КВО генерал-майор м/с, професор Іщенко

Головний терапевт Червоної Армії генерал-майор м/с, професор Вовсі

Головний терапевт I-го Українського фронту підполковник Василенко

Головний хірург I-го Українського фронту полковник Гуревич

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 107.

**Повідомлення медичної комісії на ім'я
М. С. Хрущова про смерть М. Ф. Ватутіна**

15 квітня 1944 р.

О 1-й годині 30 хвилин 15 квітня ц. р. тов. Ватутін помер при явищах зростаючої серцевої слабкості й набряку легень.

Головний хірург Червоної Армії генерал-лейтенант Бурденко
Заст. головного хірурга Червоної Армії генерал-лейтенант, професор Шамов

Академік Стражеско

Начальник Санітарного управління I-го Українського фронту генерал-майор Семека

Головний хірург Київського військового округу генерал-майор, професор Іщенко

Головний терапевт Червоної Армії генерал-майор, професор Вовсі

Головний терапевт I-го Українського фронту підполковник, професор Василенко

Головний хірург I-го Українського фронту полковник Гуревич

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 106.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова голові Державного Комітету Оборони про смерть генерала армії М. Ф. Ватутіна та організацію його поховання

15 квітня

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Професори хотіли зробити розтин тіла тов. Ватутіна. Проти цього заперечувала його дружина. Після моєї розмови з професорами вони вирішили не наполягати на цьому, оскільки в результаті тривалого спостереження за хворим причина смерті точно відома і розтинання нічого нового дати не може. Тому вирішили розтин тіла не робити.

Для організації похорону тов. Ватутіна створено комісію в складі: тт.: Коротченко, Корнієць (заступник голови Раднаркому УРСР), Герасименко (Нарком оборони УРСР), Литвин (секретар ЦК КП(б)У з пропаганди) і Сердюк (секретар Київського обкому КП(б)У).

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України. ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 108.

Г. І. Вансєв (Севастополь)

Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр. *

В цій частині автор продовжує свою розповідь про події в районі Севастополя, діяльність окремих бойових армійських частин та кораблів Чорноморського флоту, що захищали місто.

В ті дні флот був у змозі відправляти війська й боеприпаси у значно більшій кількості, бо обстановка поки що дозволяла використовувати на комунікаціях не лише бойові кораблі, а й транспорти. Але нерідко з баз Кавказу, куди направлялися маршове поповнення, техніка й боеприпаси, нічого було вивозити. Так, у телеграмі заст. командуючого Північно-Кавказьким фронтом адмірала І. С. Ісакова від 8 червня повідомлялось, що 8, 9 та 10 червня у частинах є по 1000 чол. маршпоповнення, на 70% беззбройного⁵³.

На наш погляд, формувався неординарний підхід вищестоящого військового командування й Ставки до подій під Севастополем, до їх прогнозування. З одного боку, фронтове командування, якому був підпорядкований СОР, своєю директивою вимагає втримати місто за будь-яку ціну, а Верховний Головнокомандуючий самовіддану боротьбу севастопольців ставить за взірець для всієї Червоної Армії та радянського народу. З другого ж, ані командування, ані Ставка не здійснили рішучих заходів щодо активізації постачання усього необхідного для підтримання життєдіяльності військ СОРу не тільки до початку третього ворожого наступу, а й протягом перших шести діб боїв. Виправдати це лише несприятливою обстановкою, що склалася на червень 1942 р., не варто.

Як же можна було втримати Севастополь, не одержуючи ані поповнення, ані бойової техніки, ані боеприпасів? Здається, розраховували на одне — на патріотизм.

Бої під містом не вщухали. Особливо напруженими вони були на захід та південь від ст. Мекензіві Гори і на південь від кордону Мекензія № 1. Противник постійно вводив у бій нові сили, підтримуючи їх танками й масованими ударами авіації по передньому краю нашої оборони. Захисники Севастополя трималися стійко. Тому наприкінці дня німці ледь просунулися лише в районі IV сектору. Радянських бійців підтримали вогнем 8 берегових батарей та польова артилерія III та IV секторів. Як і в попередніх битвах, у боротьбу з ворожою піхотою й танками вступили артилеристи-зенітники.

На висоті 60,0 на південний захід від ст. Мекензіві Гори розмістилася 365-а зенітна батарея головної бази, якою командував старший лейтенант І. С. П'язін **. Кілька діб вони відбивали ворожі атаки. Противник мав великі втрати, але не рахувався з ними. Все ж таки німцям удалося оточити батарею. Закінчилися снаряди, мовчать гармати 365-ї, багато бійців загинуло. Ті, хто залишився живим, мали невелику кількість гранат. Вони продовжували битися з противником. 13 червня о 15 год. 18 хв. з батареї надійшла остання радіограма: «Відбиватися немає чим. Особовий склад увесь вийшов із ладу. Від-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1991.—№ 6, 11.

⁵³ ЦВМА, ф. 72, спр. 1210, арк. 59.

** 7—10 червня батареєю командував лейтенант Є. М. Матвеев.

кривайте вогонь по нашій позиції, по нашому командному пункту»⁵⁴. Герої викликали вогонь на себе. Цього ворог не чекав. І коли берегові батареї обрушились на колишню позицію 365-ї, десятки німецьких солдатів і офіцерів були знищені*.

В той день командування 11-ї німецької армії основну увагу приділило ситуації на правому фланзі нашої оборони. Це був напрямок їхнього допоміжного удару. На ділянці першого сектору противник уклінився в передній край оборони й просунувся на захід від с. Камари до східних схилів висоти 77,3.

За 13 червня авіація ворога здійснила до 1000 літако-вильотів і скинула до 4000 бомб. Були зруйновані гарматний та артилерійський ремонтні заводи, артилерійський і мінний склади, в порту потоплено 2 буклери, 2 баржі, 100-тонний плаваючий кран⁵⁵. Наші літаки головної бази протягом доби зробили лише 145 вильотів, в основному для того, щоб завдати ударів по танках противника та піхоті, що йшла в атаку. Було знищено 13 танків, 6 автомашин з вантажами й піхотою. У повітряних боях збито Ю-88 і Ме-109. Наші втрати: 5 ЯК-1, 1 Пе-2 та 1 Іл-2. Авіація флоту з кавказьких аеродромів здійснила 20 літако-вильотів з метою бомбардування військ ворога під Севастополем⁵⁶.

14—16 червня на напрямку свого допоміжного удару противник постійно атакував частини, що захищали перший сектор (109-а та 388-а стрілецькі дивізії). Вони вели важкі бої на ділянці від радгоспу «Благодать» до хут. Резнакове, але змушені були відійти. Під тиском переважаючих сил ворога наприкінці дня 16 червня ці частини залишили радгосп⁵⁷.

Таким чином, за 4 дні боїв німцям удалося врзатись вузьким клином в нашу оборону на межі між першим та другим секторами, але подолати її та вийти по Ялтинському шосе до Севастополя їм не вдалося. В третьому та четвертому секторах ворог не виявляв особливої активності, хоч і неодноразово намагався оточити берегову батарею № 30.

17—20 червня особливо важкі бої точилися в районі північних секторів. Уранці 17 червня після артпідготовки 54-й німецький армійський корпус, що одержав нове поповнення за рахунок 42-го полку 46-ї піхотної дивізії, який прибув із Керчі, перейшов у наступ на всьому фронті IV сектору. Його підтримали авіація, танки. Основне навантаження випало на долю наших 345-ї та 95-ї стрілецьких дивізій. Чотирьом німецьким піхотним полкам, що діяли там, удалося прорвати позиції севастопольців. Окремі групи автоматників вийшли в район Братського кладовища й пробилися до східної частини селища Бартеневка⁵⁸.

Після 20 год., коли у бій пішли свіжі сили, противник зміг відтіснити частини 95-ї стрілецької дивізії (командир, він же комендант IV сектору, полковник А. Г. Капітохін, військом — старший батальйонний комісар А. П. Гордеев, начальник штабу — майор А. П. Кокуран), захопити висоти 43,5 та 36,1 і, вийшовши на берег моря на захід від висоти 36,1, оточити батарею берегової оборони № 30 (командир — майор Г. А. Александер, військом — старший політрук Є. К. Солов-

⁵⁴ Ванеев Г. И. Черноморцы в Великой Отечественной войне.— М., 1978.— С. 163.

* На місці їх загибелі встановлений обеліск, а І. С. П'янзину присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

⁵⁵ Хроника Вел. Отеч. войны Советского Союза на черноморском театре. Вып. 2.— С. 282.

⁵⁶ ЦВМА, ф. 141, спр. 4689, арк. 365—366.

⁵⁷ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре.— Вып. 2.— С. 291.

⁵⁸ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 130, арк. 17.

йов). Її бійці, а їх було до 300 чол., витративши останні 40 снарядів для 305-мм гармати, продовжували битися в оточенні⁵⁹.

Коли закінчилися боеприпаси й замовкли гармати, артилеристи знищували ворога, скориставшись стрілецькою зброєю. Німці забили піском вихлопні дизельні труби, і вони зупинились. Довелося освітлювати приміщення за допомогою акумуляторних батарей. Розлючений ворог вирішив пустити отруйний дим. Були підірвані броньовані двері, і німці вдерлися всередину. Під час бою частина бійців загинула. Поранені задихалися від диму, багато хто з них помер.

У рубці командного пункту загинули помічник командира батареї В. І. Окунев, начальник зв'язку А. С. Гузін та 2 червонофлотці. Пізніше гітлерівці через цей пункт увірвалися в тунель, що вів до башт на глибині 35—50 м. Знову в хід був пушений отруйний дим, який потрапив до головних будов батареї. Тоді було прийнято рішення — підірвати башти, силову станцію, знищити найновіші прилади для стрільня, що і зробили 20—21 червня. Потім командування вирішило спробувати прорватися в гори до партизанів.

Кільком невеличким групам через розширений каналізаційний ристак удалося вийти з підземелля в долину. Але фашисти кожного разу виявляли їх і знищували. 24 червня остання група, яку очолив командир батареї, вирвалася нагору. Через добу Г. Александра захопили німці й відправили до в'язниці у Сімферополі. Фашисти довго умовляли його перейти на їхній бік, але він тримався стійко й відкинув усі пропозиції. Тоді його почали катувати і кінець-кінцем убили⁶⁰.

Ввечері 17 червня лише 1,5—2 км віддаляли гітлерівців від Північної бухти (в районі IV сектору). Вийшовши на узбережжя, вони могли розбити наші війська, які були притиснуті до моря. Однак німці не були впевнені в тому, що їм удасться досягти своєї мети.

У смузі III сектору частини 345-ї та 25-ї стрілецьких дивізій і підрозділи 79-ї бригади продовжували вести бої з противником і утримувати свої позиції. У ніч на 18 червня війська СОРу частково перегрупувались, щоб вирівняти фронт і посилити його найбільш небезпечні ділянки. Щоб не дозволити гітлерівцям вийти в район Північної бухти, командуючий Приморською армією вирішив завдати контрудару силами 138-ї стрілецької бригади майора П. П. Зелінського, 2-го Перекопського полку морської піхоти підполковника М. М. Тарана і зведених батальйонів 79-ї бригади полковника А. С. Потапова.

О 5 год. 18 червня після короткої артпідготовки ці частини при підтримці танків 125-го окремого танкового батальйону перейшли у наступ у загальному напрямку на ст. Мекензіїві Гори^{61—62}. Водночас 95-а та 25-а стрілецькі дивізії ув'язались в бій, прагнучи нейтралізувати дії противника на флангах угруповання, яке наступало. Підтягнувши резерви, німецьке командування кинуло їх у контратаку, яку підтримали танки, артилерія й авіація. Після впертих боїв, втративши близько третини особового складу, наші частини були змушені відійти на вихідні позиції.

У другій половині дня фашисти продовжили наступ по всій смузі четвертого й лівого флангів III сектору. Силами до трьох піхотних полків, разом з танками противник вийшов у IV секторі на ділянку 95-ї стрілецької дивізії і наприкінці дня захопив район Братського кладовища, Ускуївку. Втрачаючи живу силу й техніку, частини 95-ї відійшли на рубіж безіменної висоти (400 м на південний схід від кладовища), на відстані 0,5 км на південь від Ускуївки⁶³.

⁵⁹ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре.— Вып. 2.— С. 293. П. Моргунов у книзі «Героический Севастополь» (с. 365) помилюво лише, що в її складі було до 200 чол.

⁶⁰ Моргунов П. А. Героический Севастополь.— С. 367.

^{61—62} ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 130, арк. 17.

⁶³ Там же, арк. 18.

Виникла дуже серйозна ситуація. Зайнявши Бартенєвку, противник загрожував усьому місту, позбавив його захисників можливості використовувати Північну й Південну бухти. Військова рада флоту негайно доповіла про це Верховному Головнокомандуючому, наркому ВМФ та командуючому Північно-Кавказьким фронтом. У цьому документі йшлося про те, що залишки наших військ, притиснуті до Північної бухти, не зможуть довго протриматись. Військова рада звернулася до Ставки з проханням терміново відправити до Севастополя 10 тис. чол. маршового поповнення, евакуювати поранених, кількість яких досягла 12 тис., посилити зенітну артилерію та авіацію, використати для перевезення вантажів, крім підводних човнів, літаки «Дуглас» з екіпажами, що вміють літати вночі⁶⁴. Ставка не змогла повністю задовольнити це прохання. Вона виділила Севастополю 142-у стрілецьку дивізію та 20 транспортних літаків Лі-2 з Московської авіагрупи особливого призначення.

Вранці 19 червня сотні ворожих гармат почали обстріл позицій III та IV секторів оборони. У повітрі постійно знаходились великі групи літаків, які за день скинули на бойові порядки захисників міста й на Севастополь 1 тис. фугасних і понад 10 тис. запальних бомб⁶⁵. О 8 год. гітлерівці перейшли в наступ на всій північній ділянці нашої оборони. За танками рушила 125-а німецька піхотна дивізія, яку перекинули в цей район (під Севастополь) з півдня. Близько двох піхотних полків з району Братського кладовища, Бартенєвки атакували позиції 95-ї стрілецької дивізії, намагаючись вийти на узбережжя Північної бухти. Командування 95-ї кинуло в бій усі свої сили, включаючи бійців, командирів і політпрацівників штабів і тилкових служб.

Атаки ворога були відбиті. Наприкінці дня бійці дивізії билися у траншеях поблизу Північного укріплення. На той час підрозділи 16-го полку 22-ї німецької піхотної дивізії підійшли до бухти Голландія⁶⁶. Наступного ранку знову розпочалися запеклі бої. Противник потіснив 95-у стрілецьку дивізію. Її тили й артилерія, що вже не мала боеприпасів, відійшли в бухту Матюшенка. Окремі підрозділи продовжували битися в районі Інженерної пристані, казарм місцевого стрілецького полку, Михайлівської батареї й бухти Матюшенка. Обстановка, що склалася, змусила командування СОРу прийняти рішення про виведення тилів і артилерії з Північного боку й створення там з бійців, які залишились, дивізії трьох опорних пунктів.

17—20 червня ворог кілька разів спробував був атакувати на напрямку свого допоміжного удару, особливо в першому секторі, частини 109-ї та 388-ї стрілецьких дивізій (с. Кадиківка й м. Карагач). Війська міцно утримували свої позиції. Лише наприкінці дня 20 червня після жорстоких сутичок з переважаючими силами противника частини першого й частково другого секторів трохи відійшли та зайняли рубіж: Генузька башта, західні схили висоти 99,4 (вис. 212,1) — південні схили Федюхіних висот — східні схили й верхівка гори Кілик-Баїр⁶⁷.

У ході безперервних двотижневих боїв захисники Севастополя знекровили чимало німецько-румунських частин. Особливо значними були їхні втрати 17—20 червня, коли в середньому за добу вони втрачали близько 4500 вбитими й пораненими⁶⁸. З нашого боку ці показники теж були примітними: за чотири дні понад 6700 чол., а протягом двотижневих боїв на сухопутних рубежах оборони — 7 тис. чол. убитими й понад 14 тис. пораненими⁶⁹.

⁶⁴ ЦВМА, ф. 72, спр. 1235, арк. 4, 21; ф. 10, спр. 1950, арк. 351—352.

⁶⁵ ЦАМО, ф. 32, оп. 22150, спр. 76, арк. 468.

⁶⁶ Там же, ф. 288, оп. 9900, спр. 130, арк. 18.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Моргунов П. А. Героический Севастополь. — С. 370.

⁶⁹ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Вып. 2. — С. 293, 295, 298, 301; ЦАМО, ф. 288, оп. 781, спр. 21, арк. 581.

13—20 червня наші бійці витрачали чимало артилерійських боеприпасів, унаслідок чого 21 червня на кожну 122-мм гармату, наприклад, залишалось не більш як 20 снарядів, а на 152-мм — іще менше. Війська СОРУ відчували гостру нестачу не лише артприпасів, а й стрілецької зброї, особливо станкових і ручних кулеметів ⁷⁰.

Те, що 13—20 червня відправлялося до Севастополя, не покривало навіть 20% втрат особового складу, боеприпасів завозили лише третину від тієї кількості, що витрачалася. Чому так сталося? Щоб відповісти на таке запитання, проаналізуємо становище на комунікаціях (Севастополь — порти Кавказу). Кораблям ставало дедалі складніше прориватися в море (і навіть нетривалий час перебувати на головній базі). В ніч на 13 червня до Севастополя підходив транспорт «Грузія» (капітан — М. І. Фокін), на борту якого було 708 чол. маршового поповнення та 526 одиниць боезапасу. Його охороняли базові тральщики «Щит», «Гарпун» і п'ять сторожових катерів. Конвой був атакований німецькими бомбардувальниками. Одна з бомб влучила в «Грузію». І все ж такі пошкоджені транспорт зміг завершити перехід. О 4 год. 40 хв. 13 червня при підході до мінної пристані у Південній бухті його знову атакувала ворожа авіація. Після того, як 2 бомби прямо потрапили в нього, о 4 год. 48 хв. він затонув ⁷¹. Майже водночас п'ять Ю-87 почали пікірувати на тральщик «Щит», що встиг відшвартуватись біля вокзальної пристані. Комендори червонофлотці М. А. Данько та А. І. Белов вели інтенсивний вогонь. Бомби вибухали поряд. Вибуховою хвилею відірвало швартові. На верхній палубі був небезпечний вантаж — ящики з пляшками із запалювальною рідиною. Досить було одного влучання, і полум'я охопило б корабель.

Командир прийняв рішення перейти до Північної бухти й зупинитись біля Вугільної пристані. Відбивши напад авіації, «Щит» швидко розвантажили, захопили поранених, і він узяв курс на Кавказ.

У той же день підводний човен «Л-24» прибув з Новоросійська в Севастополь. Він привіз 50 т боеприпасів та 25,5 т продовольства ⁷². Це був єдиний корабель, що зміг тоді благополучно доставити боеприпаси. П. С. Октябрський дав указівку начальнику штабу Чорноморського флоту контр-адміралу І. Д. Єлисеєву: «У Севастополі йдуть жорстокі бої. Противник потопив «Абхазію», есмінець «Свободный», сьогодні «Грузію» з вантажем... Крейсер «М» («Молотов» — Авт.) вдало ухилився від удару. (Мається на увазі його благополучний прихід у Севастополь. — Авт.). Киньте на доставку всі підводні човни й домагайтеся у Будьонного транспортної авіації. Маршпоповнення підвозити лідерами й есмінцями з поверненням тієї ж ночі, взявши тяжкопоранених. Відправляти у Севастополь лише головне: маршпоповнення, боеприпаси, концентрати, консерви й сухарі...» ⁷³.

Надвечір у зв'язку з погіршенням становища командуючий СОР (ризикуючи при цьому) змінив своє рішення про відправку великих бойових кораблів і в ніч на 14 червня дав таку телеграму:

«Єлисеєву,
копія Ісакову

Становище людьми й особливо боеприпасами на межі катастрофи, 76-мм для ЗА залишилось по 15 снарядів на гармату. Бої продовжуються жорстокі. Треба знову піти на ризик і відправити мені крейсер «М», який привезе хоча б 3000 чол. маршового поповнення, прошу озброєння й максимум комплектів боеприпасів, що я просив у своїх телеграмах. негайно відправляйте, чекаю.

13/VI 23 год. 40 хв.

Октябрський ⁷⁴.

⁷⁰ ЦАМО, ф. 288, оп. 781, спр. 21, арк. 690.

⁷¹ ЦВМА, ф. 10, спр. 9086, арк. 17. Разом з транспортом затонули й боеприпаси.

⁷² Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Вып. 2. — С. 283.

⁷³ ЦВМА, ф. 72, спр. 1234, арк. 61.

14 червня до Севастополя прибули лише два підводних човни «С-31» та «Л-5», які привезли з Новоросійська 100 т боєприпасів та 10 т продовольства. Розвантажившись, о 20 год. 50 хв. вони вийшли із Севастополя курсом на Новоросійськ⁷⁵.

Найефективнішим днем було 15 червня. На головну базу флоту прибули крейсер «Молотов», есминець «Безупречный», базові тральщики «Взрыв» і «Защитник», підводні човни «М-33», «М-111» і «С-32». Вони доставили 3400 чол., 442 т боєприпасів, 24 77-мм міномети, 1486 автоматів ППШ, 50 протитанкових рушниць, 30 т бензину та 12 т продовольства⁷⁶.

Заст. командуючого Північно-Кавказьким фронтом адмірал І. С. Ісаков 16 червня запитував П. С. Октябрського, як використовувати виділені Ставкою 20 транспортних літаків «Дуглас»⁷⁷. Той повідомив, що прийматимуть їх на херсонському аеродромі, але, оскільки вдень над Севастополем баражують німецькі винищувачі Me-109, то прилітати вони повинні лише вночі. Водночас П. С. Октябрський звернувся з проханням до С. М. Будьонного: оскільки авіація противника безупинно штурмує наші війська, а своя нечисленна авіація не в змозі діяти проти сухопутних частин ворога, слід організувати удари з повітря (з Кавказу), маючи на увазі бойові порядки фашистів у першому секторі в районі радгоспу «Благодать», с. Камари та висот у Балаклавській долині (77,3—33,1—56,0)⁷⁸.

19 червня командуючий ЧФ і СОР віце-адмірал П. С. Октябрський у донесенні наркомун ВМФ, командуючому Північно-Кавказьким фронтом та начальнику штабу флоту підкреслив, що в районі Севастополя основна небезпека — абсолютне панування авіації противника у повітрі. Крім того, з'явилися італійські підводні човни, активно діють німецькі торпедні катери. «Перекидання живої сили й вантажів реально можна здійснювати лише підводними човнами й транспортною авіацією; в іншому випадку, німці затоплять всі бойові кораблі флоту»⁷⁹.

Аналізуючи ситуацію, що склалася під Севастополем на 20 червня 1942 р., можна сказати, що доля міста тоді вже була вирішена. Але про це ніхто не говорив ані в той час, ані в наступні десятиріччя. Не простим був шлях до правди. Нові документи, виявлені в різних архівах країни, спогади захисників Севастополя дали можливість дійти до істини.

Змінити обстановку, що склалася під Севастополем, можна було тільки завдяки екстреній доставці великої кількості військ, боєприпасів, бойової техніки та озброєння. Таке рішення могла прийняти лише Ставка. Пішовши на це, вона мала залучити не лише різноманітні сили флоту, а й армійських ВПС, особливо транспортну авіацію (і фронтову, і з резерву). Однак цього не сталося, хоч командування СОРу майже щодня вимагало підкріплення. Очевидно, прийняти рішення заважала складна ситуація на південному крилі радянсько-німецького фронту. В протилежному випадку треба було зайнятися евакуацією військ СОРу. Чому Ставка це не зробила? Пояснити й нині важко. Потрібні додаткові дослідження й документи найвищого ешелону влади, значна кількість яких, на жаль, поки що неприступна вченим.

Відзначимо тільки одну річ: командування СОРу і Північно-Кавказького фронту не виявило ініціативу в питанні про евакуацію бойових частин. Воно продовжувало наполягати на підвезенні підкріплення

⁷⁴ Там же, арк. 63.

⁷⁵ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре.— Вып. 2.— С. 287.

⁷⁶ ЦВМА, ф. 2, спр. 1933, арк. 249—250.

⁷⁷ Там же, ф. 72, спр. 1210, арк. 62, 68.

⁷⁸ Моргунов П. А. Героический Севастополь.— С. 364.

⁷⁹ ЦВМА, ф. 72, спр. 1235, арк. 26.

в Севастополь не лише до 20 червня, а й пізніше⁸⁰. В такій обстановці місто не могло довго протриматись. Події на сухопутних рубежах оборони міста після 20 червня розвивалися блискавично. За наказом командування СОРУ на Північному боці створено три опорні пункти (на Костянтинівській і Михайлівській батареях та в районі Інженерної пристані). Їхні невеликі гарнізони мали завдання — до останньої можливості забезпечувати переправу військ на південний берег Північної бухти. Крім того, в старому Північному укріпленні, у військовому містечку 178-го інженерного батальйону Чорноморського флоту виник ще один пункт, куди з боями відійшли 38 бійців і командирів цієї частини та майже 100 чол. із складу 95-ї дивізії. Добре знаючи особливості місцевості, саме містечко, командир автототи батальйону старший лейтенант О. М. Пехтин і політрук Є. М. Бурець організували кругову оборону.

Вранці 21 червня противник почав наступ у районі Північного укріплення. Перші атаки ворога були відбиті. З'явилась фашистська авіація, що намагалася знищити все живе, але гарнізон продовжував діяти. Був тяжко поранений О. Пехтин, але не залишив поле бою. Втрати радянських бійців зростали. Загинув червонофлотець Л. Л. Табаков. Біля міномета його замінив секретар парторганізації саперної роти І. Разуваєв. Він сам підносив міни і вів вогонь по ворогу. Незважаючи на смертельну рану, О. Пехтин ще зміг знищити з автомата не менш як десять фашистських солдатів.

Захисники Північного укріплення билися до останнього набою. Вранці 22-го гітлерівці захопили укріплення й вбили захоплених у полон поранених бійців і командирів.

21 червня противник зробив спробу знищити опорний пункт Михайлівської батареї, де зайняли оборону 130 чорноморців 110-го зенітно-артилерійського полку на чолі з капітаном Р. Хайруліним, а також артилеристи 702-ї батареї берегової оборони й частина особового складу 12-ї авіабази під командуванням інтенданта 3 рангу В. І. Пустильника та командира кулеметного взводу лейтенанта М. М. Квашина. Артилерія противника вела вогонь прямою наводкою, намагаючись ліквідувати наші вогневі точки та саму інженерну споруду. Але невеличкий гарнізон тримався стійко: було знищено близько сотні гітлерівських солдатів і офіцерів, кілька танків. Виконавши завдання, вночі чорноморці переправилися на південний берег Північної бухти⁸¹.

В районі Інженерної пристані вели нерівний бій з гітлерівцями залишки місцевого стрілецького полку головної бази під командуванням підполковника М. А. Баранова. Спочатку фашисти провели інтенсивну артилерійську підготовку, а потім під прикриттям танків в атаку піднялася піхота. Незважаючи на те, що в гарнізоні була одна гармата, воїни не зрушили з місця й продовжували бити ворога. Дві машини були підбиті, інші — відійшли. Атака ворога захлинулася. Вночі і цей гарнізон був переправлений в центральну частину міста. Тепер гітлерівці намагалися знищити останній опорний пункт на Костянтинівській батареї, що захищав вихід з Північної бухти. Там тримала оборону близько 100 моряків охорони рейду під командуванням капітана 3 рангу М. Є. Євсев'єва, частина особового складу 2-ї, 12-ї берегових батарей, 178-го інженерного батальйону, а також 95-ї дивізії на чолі з командиром 161-го стрілецького полку майором І. П. Дацьком.

Протягом дня гітлерівці обстрілювали й завдавали бомбових ударів з повітря, намагаючись знищити цю кам'яну споруду, де сховався невеличкий гарнізон. Потім проти «маленького Севастополя», як тоді називали гарнізон, було кинуте піхоту, яку підтримали танки. Ворожа

⁸⁰ Там же, ф. 10, спр. 1950, арк. 358—365.

⁸¹ Там же, ф. 2092, оп. 017228, спр. 63, арк. 18.

атака захлинулась. Чорноморці й приморці стояли насмерть, а на сигнальний щоглі продовжував майоріти радянський військово-морський прапор.

Уранці 23 червня гітлерівці почали сильний артилерійський і мінометний обстріл Костянтинівської батареї. Майже впритул підійшли танки. Стіни старої фортеці в деяких місцях не витримали. Створилася критична ситуація. Гарнізон зменшувався, але і фашисти не дорахувалися кількох танків та десь 200 солдатів і офіцерів⁸².

Два катери змогли підійти до батареї, взяли в основному поранених, але до Карантинної бухти добрався лише один (другий був підбитий). На батареї залишилися поранений військомом І. П. Кулинич, мінери старшина 1-ї статті О. П. Зінський, червонофлотці М. С. Беляєв, К. П. Євтушенко та інші, всього 11 чол. К. Євтушенко підірвав радіо-гідроакустичну рубку, але і сам загинув. Кулинич і Зінський знищили склад боеприпасів, двигун, прилади. Кулинич наказав Зінському й Беляєву перебраться на протилежний берег бухти, а сам, стікаючи кров'ю, прикривав їх відхід. Коли гітлерівці увірвалися на батарею, вони побачили тіло моряка з нашивками комісара на кітелі. Вони колили його, мертвого, багнетами, а вранці повісили на сигнальний щоглі.

Опорний пункт за стінами старої споруди Костянтинівської батареї був чи не останнім нашим гарнізоном на Північному боці. 24—26 червня до останнього бійця бився маленький гарнізон Сухарної балки. До нього ввійшли особовий склад артилерійського й мінометного арсеналів бази, що розмістилися у штольні Сухарної і Маячної балок на березі Північної бухти, а також евакогоспіталь, невеликий колектив артскладу Приморської армії. Пізніше до них приєднався робочий взвод паливного складу, що підійшов з Графської балки. Цей гарнізон очолив начальник артарсеналу бази майор М. К. Федосєєв, військомком став політрук О. М. Вілор.

20—23 червня в цьому районі безупинно йшли бої. В ході їх противник втратив сотні солдатів і офіцерів, більш як десять танків, але продовжував рватися до основних штолень. Йому вдалося пробитися з боку селища Голландія й роз'єднати наші сили на дві частини. Закінчилося продовольство, захисники втратили джерело питної води. Вони були змушені вночі пірнати у трюм теплоходу «Абхазія», що затонув, і шукати там будь-які продукти. Загинули смертю героя червонофлотці О. С. Кучеренко, О. Д. Вибрек, І. А. Горбаньов, І. І. Андрєєв, В. М. Коробкін, лейтенант А. І. Лавренов та багато його підлеглих.

Пізно вночі 24 червня гарнізон Сухарної балки одержав дозвіл знищити штольні. На той час мінування їх ще не було завершено (планувалося це зробити 25 червня, світловий день не влаштував захисників). Вони вирішили протриматись ще день, а вночі (на 26 червня) підірвати штольні з інтервалом у 30 хвилин і, скориставшись метушнею, під покровом темряви відійти.

Коли Донець і Вілор прибігли до Східної стінки, там ішов бій з піхотою й танками противника. Наших бійців очолив головний старшина О. В. Соболев. Чергову спробу фашистів пробитися до штолень було відбито. Невдовзі з боку селища Голландія біля морського берега з'явилася велика колона ворожих військ. Фашисти захопили майданчик у районі штольні № 1. Біля входу до нього був зав. сховищем червонофлотець О. Чікаренко. Він мав установити запали й зачинити двері. Коли ж перед ним з'явилися гітлерівці, Олександр вбів у штольню й підірвав її. Вибухом були знищені понад 20 німецьких солдатів і офіцерів.

Він (цей вибух) став сигналом для другої частини гарнізону, що була блокована в Маячній балці. Головний старшина І. Руденко з групою моряків підірвав штольні. Фашисти були налякані цим і відійшли

⁸² Ванєєв Г. И. Указ. соч.— С. 169.

на значну відстань. Скориставшись їхнім відходом, арсенальці почали перепливати на протилежний берег бухти.

Самовіддана і мужня боротьба маленьких частин опорних пунктів на Північному боці дала можливість здійснити перекидання військ четвертого сектору на південний берег Північної бухти. Знову створений IV сектор (від ст. Інкерман до Павлівського миса) зайняли залишки 138-ї стрілецької бригади, зведеного полку з частин 25-ї стрілецької дивізії та зведеного полку 345-ї стрілецької дивізії.

Події під Севастополем розгорталися блискавично. Маючи перевагу у живій силі, ворог 23 червня захопив селище Нові Шулі. Наші втрати були значними: наприклад, протягом 20—23 червня середньодобові втрати становили 456 чол. убитими та 916 пораненими⁸³. Швидко зменшувалася кількість боєприпасів.

До 26 червня війська третього сектору змогли стримати противника, що намагався прорватися в Інкерманську долину. Але надвечір вони змушені були відійти в район східних і північно-східних схилів гори Цукрова голівка й Інкерманського монастиря. Наступного дня гітлерівцям удалося захопити цю гору. Наші війська відступили до ст. Інкерман. До 29 червня бої за місто досягли критичної межі. В той день о 2 год. 35 хв. під прикриттям димової завіси німці на катерах і шлюпках почали переправлятися через Північну бухту в напрямку Троїцької, Георгієвської та Сушильної балок. Втрати ворога були значними, але наприкінці дня йому таки вдалося заволодіти західними й північними схилами гори Суздальська⁸⁴. Вони також захопили плато Сапун-гори, с. Дергачі, Максимову дачу, майже всю Корабельну сторону (за винятком Малахова Кургана, казарм учбового загону й Зеленої гірки біля залізничного вокзалу). Радянські війська зайняли оборону на схилах Історичного бульвару та на площі Комуни.

На правому фланзі СОРУ німці спробували висадити морський десант у районі мису Феолент. 12 моторних шхун і 5 торпедних катерів, що вийшли з Ялти, обійшли мис Айя. О 3 год. 29 червня наші пости спостереження засікли їх. Берегова батарея № 18 (командир — старший лейтенант М. І. Дмитрієв) з відстані 35 кабельтових відкрила вогонь і протягом 20 хвилин розтрощила 9 шхун. Інші, вийшовши із секторів стрільби, швидко відплили в море. Вдень німці обігнули Балклавські укріплення, прорвали оборону в районі позицій 9-ї бригади морської піхоти й вийшли до мису Феолент.

У ті нелегкі дні бойові кораблі проривалися в Севастополь і підвозили його захисникам маршове поповнення, боєприпаси тощо. За 121 рейс вони перевезли 23 500 бійців і командирів, 11 300 т боєприпасів і продовольства, біля 600 т бензину, 100 гармат і мінометів, багато стрілецької зброї⁸⁵. На комунікаціях Кавказ — Севастополь активно використовувалися підводні човни. Їх було 23; за 75 рейсів вони доставили 2257 т боєприпасів, 1037 т продовольства, 567 т бензину та інші вантажі.

26 червня з Новоросійська вийшли есмінець «Безупречный» (командир — капітан-лейтенант П. М. Буряк), на борту якого було 320 бійців 142-ї стрілецької бригади, 20 т боєприпасів, 15 т продовольства і 2 т вантажів для авіагрупи, та лідер «Ташкент» (командир — капітан 3 рангу В. М. Єрошенко), що взяв воїнів тієї ж бригади, чотири 76-мм гармати, 20 т боєприпасів і 26 т продовольства⁸⁶.

О 18 год. 57 хв. на відстані 19 миль від мису Айтодор «Безупречный» був атакований 20-ма бомбардувальниками. Кілька бомб влучило в корабель. Він почав втрачати хід і потопати. Командир наказав

⁸³ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Вып. 2. — С. 300—309.

⁸⁴ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 130, арк. 25.

⁸⁵ ЦВМА, ф. 109, спр. 2092, арк. 104.

⁸⁶ Там же, ф. 10, спр. 1950, арк. 340.

команді залишити есмінець, а сам залишився на містку і разом з кораблем пішов на дно. На поверхні моря плавали члени екіпажу, бійці й командири 142-ї стрілецької бригади. Фашистські льотчики розстрілювали їх. Урятували всього 3 чол. Г. Сушка та І. Чередниченко підібрав підводний човен «М-112» (командир — старший лейтенант С. М. Хаханов), а мічмана І. Ф. Миронова, що протримався на воді понад 50 год., — «М-118» (командир — капітан-лейтенант С. С. Савін).

«Ташкент» усе ж таки добрався до Севастополя. Розвантажившись, лідер узяв на борт понад 2 300 поранених та евакуйованих (норма — 700—800 чол.) та врятоване полотно «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.». Під час свого рейсу (а корабель прямував до кавказьких берегів) його 96 разів атакували пікірувальники, які скинули понад 300 бомб. До трюмів потрапило 1900 т заборотної води. Але, незважаючи на це, він зміг завершити перехід.

26 червня з Новоросійська у Севастополь з останніми підрозділами 142-ї бригади на борту вийшов тральщик «Трал» (командир — старший лейтенант Б. П. Фаворський). Разом з ним у похід вирушив тральщик «Мина» (командир — старший лейтенант В. К. Стешенко). Він прихопив боеприпаси, продовольство й медикаменти. Перехід до Стрілецької бухти був успішним. О 2 год. 53 хв. 27 червня обидва тральщики, які взяли поранених, повернули назад. Приблизно через дві години з'явився літак-розвідник, якого зенітники зустріли вогнем своїх гармат. Невдовзі назустріч нашим кораблям вийшли два торпедоносці, а за ними — група пікірувальників. «Трал» і «Мина» вміло маневрували, а їхні комендори вели прицільний вогонь. Гарматна обслуга старшини 1-ї статті П. Коклюхіна з тральщика «Мина» збила ворожий літак.

Одна з бомб вибухнула поблизу «Трала». Кермо заклинило. Невдовзі ще кілька бомб впало поряд із тральщиком. Вибухами було пошкоджено гідрокомпас, відірвані магнітні компаси. Не діяв пост управління. Але «Трал» продовжував битися з ворогом. Артилеристи Я. П. Волкова збили літак противника. До останньої можливості виконував свої обов'язки підношувача снарядів червонофлотець Я. П. Макаров. Відмінно діяв командир відділення рульових старшина 2-ї статті М. Г. Бабін.

Атаки гітлерівської авіації було відбито, багато пошкоджень — усунуто, і корабель продовжив свій рух. Обидва тральщики вдало завершили перехід до Туапсе.

(Далі буде)

Одержано 11.03.91.

В этой части автор продолжает свой рассказ о событиях в районе Севастополя, деятельности отдельных боевых армейских частей и кораблей Черноморского флота, которые защищали город.

А. А. Кондрацький (Київ)

Поляки на Україні в Х—ХІХ ст.

В статті висвітлюються суспільно-політичні та культурні аспекти історії формування і розвитку польської діаспори на Україні від перших літописних згадок до кінця ХІХ ст.

Економічні та культурні зв'язки між східними і західними слов'янами сягають глибокими коріннями у сиву давнину перших сторіч нової ери¹.

Писемні згадки про праслов'ян — «венедів» — зустрічаються ще у римських істориків Плінія Старшого (близько 23—79 рр. н. е.) і Тацита (55—120 рр. н. е.), у давньогрецького автора Птолема. Відомості про слов'ян повідомляє Йордан (VI ст.), а перші назви протопольських племен наведені в джерелах, які приблизно збігаються у часі з правлінням короля Франції Карла Великого (початок IX ст.). З усіх етнічних груп, що населяли басейни річок Одри, Вісли та Дніпра, найбільш відомими були поляни².

Племена під цією назвою, що проживали на вказаній території, а також і на давньоруських землях, об'єднували під своєю егідою численні розрізнені слов'янські общини у державний союз³. У XII ст. київський літописець у вступі до «Повісті временних літ»⁴ відзначає єдиний корінь походження цих народів. Ще одним підтвердженням етнічної спільності західних і східних слов'ян є великопольська легенда про Чеха, Ляха та Руса⁵.

Зближенню польського й давньоруського народів сприяли шлюбні союзи. Так, з середини XI до XIII ст. з легкої руки Казимира I Відроджувача (1016—1057 рр.) кожний король або князь, які займали польський престол, були тісно пов'язані з давньоруськими правителями⁶.

Українські історики П. П. Толочко, В. А. Смолій, О. Б. Головка та ін. у своїх наукових працях переконливо доводять єдність походження, спільність господарського та культурного розвитку західно-і східнослов'янських союзів племен у додержавні часи. З утворенням держав Київська Русь і п'ястівська Польща економічні, політичні та культурні контакти між слов'янськими народами підносяться на вищий щабель. З XIV ст., коли у Східній Європі поступово складається нова етносоціальна спільність — українська народність, доля її на століття тісно перехрещується з історією польської народності⁷.

Велику роль у зміцненні різнобічних контактів між польським і давньоруським народами відігравали міграційні процеси. Ще київський великий князь Ярослав Мудрий, свідчить літописець, розселив полонених ляхів у 1030 р. вздовж річки Рось⁸. Масове переселення поляків на українські землі припадає на XIV—XVI ст. В той час литовські та польські феодалі, скориставшись занепадом Київської Русі, захоплюють землі Західної і Правобережної України. Зокрема, загарбані Польщею землі на теперішніх Хмельниччині та Житомирщині заселялися так званими «мазурами» (селянами-переселенцями з Мазовії). У XVI—XVII ст. на Правобережну Україну переселилося чимало безземельної шляхти (нащадки дрібних земельних власників, що були на військовій службі по охороні кордонів Речі Посполитої). Крім них, на пустошах осідали численні втікачі від панської сваволі. Згодом ця категорія людей перетворилася на стан чиншевих селян, тобто особисто вільних, але позбавлених землі. Щедрою рукою польський уряд роздавав спустошені війнами, епідеміями, та набігами татар земельні масиви Правобережжя шляхті й великим магнатам⁹.

¹ Див. докладніше: IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983 г.— Киев, 1987.— С. 81.

² Карамзин Н. М. История государства Российского.— М., 1989.— Т. 1.— С. 48.

³ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях в X—первой трети XIII вв.— Киев, 1988.— С. 7.

⁴ Повість временних літ: Літопис (за Іпатським списком).— К., 1990.— С. 12/1.

⁵ Тредиаковский В. Три рассуждения о трех главнейших древностях российских.— СПб., 1773.— С. 71—72.

⁶ Щавелева Н. И. Польские латиноязычные источники. — М., 1990. — С. 7.

⁷ Україна і Польша в період феодалізму: 36. наук. праць.— К., 1991.— С. 3—23.

⁸ Повість временних лет (по Лаврентьевской летописи).— М., 1990.— С. 101.

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К.: Львів.— Т. 6.— Ч. 1.— С. 248—289.

Багатовіковий гніт, під яким перебували українські землі і політика панівної верхівки феодальної Польщі, спрямована на колонізацію українського населення й ослаблення його опору соціальному та релігійному гнобленню (наприклад, проголошення Люблінської (1569 р.) та Брестської (1596 р.) уній) призвели до того, що значна частина українського за походженням населення Західної України та Правобережжя примусово колонізувалася. Про це говориться у багатьох дослідженнях. Зокрема, М. С. Грушевський писав, що в XVI ст. «можлих родів, які б держалися української народності в Галичині майже немає вже»¹⁰. А в 1712 р. постановою польського сейму православне населення було поставлено поза законом¹¹.

Українська земля протягом XVI—XVII ст. була ареною бурхливих народних повстань. Різні джерела дають цікаві відомості про участь представників багатьох народностей, в тому числі поляків, у антифеодальній і національно-визвольній боротьбі українського народу.

Біля колиски українського козацтва — Запорозької Січі, яка кілька століть була своєрідним генератором волелюбства і непокори будь-якому соціальному і національному гнобленню стояли гетьмани польського походження¹².

Далеко за межами України у XVI ст. були відомі ратні подвиги козацьких ватажків Б. Претвича і С. Зборовського. Очолювані ними загони кінноти не знали поразок. Завдяки їм південно-східний прикордонний регіон України став «вільним від татар»¹³. Вагомий внесок Б. Претвича і С. Зборовського у становлення бойової майстерності козацтва визнають польські та українські історики (М. Бельський, З. Підгородецький, Д. І. Яворницький та ін.)¹⁴. Повстання на Україні — під керівництвом Косинського, Наливайка, Лободи у 1591—1596 рр., Тараса Федоровича у 1630 р., Павлюка і Острянина в 1637—1638 рр. сприяли розгортанню антифеодальної боротьби у самій Польщі. Збереглися свідчення про те, що керівник великого селянсько-козацького повстання на Україні Северин Наливайко мав намір, спираючись на польське селянство, йти на Краків і підняти там повстання проти феодалів усієї Польщі.

Протягом багатьох десятиліть не припиняли боротьби з феодальними утисками селяни Підгалля, зокрема Новотарзького староства. В 1620—1633 рр. тут на чолі селянського руху стояв місцевий житель Станіслав Лентовський, який пізніше став одним з керівників великого селянського повстання, яке охопило все Підгалля¹⁵.

Нове піднесення антифеодального руху в Польщі спостерігалось з початком визвольної війни на Україні. Боротьба українського народу за своє визволення знаходила співчуття серед пригнобленого польського селянства і міських низів, дрібної і середньої шляхти. Б. Хмельницький вміло цим користувався, намагаючись залучити на свій бік польських селян і шляхту¹⁶.

У передгір'ях Карпат у червні 1651 р. вибухнуло повстання, на чолі якого стояв колишній польський офіцер Костка Наперський (Шимон Бжозовський). Його помічниками стали С. Лентовський і М. Радоцький. Ще у 1650 р. К. Наперський встановив зв'язки з Б. Хмельни-

¹⁰ Там же.— С. 239.

¹¹ Антонович В. О происхождении шляхетских родов в юго-западной России.— К., 1867.— С. IV.

¹² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— К., 1991.— Т. 1.— С. 101. (Г. І. Грабянка і С. Величко — автори літописних описів козаччини свідчили, що одним з перших гетьманів запорожців обирався Предслав Лянцкоронський. Див.: Літопис Грабянки.— К., 1854.— С. 20; Літопис Самовидця.— К., 1878.— С. 329).

¹³ Аркас М. М. Історія України-Русі.— К., 1990.— С. 142; Грушевський М. С. Історія України-Русі.— К.; Львів, 1909.— Т. 7.— С. 95.

¹⁴ Укр. іст. журн.— 1990.— № 3.— С. 124—131.

¹⁵ Компан О. Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі.— К., 1954.— С. 19.

¹⁶ Див. докладніше: Історія УРСР.— К., 1979.— Т. 2.— С. 44.

цьким і від його імені розповсюджував серед польських селян універсали, у яких гетьман закликав трудовий люд до повстання проти лихварів, панів, магнатів. До повстанців ідуть польські та українські селяни, які палали ненавистю до своїх гнобителів. Народні месники швидко оволоділи замком Черштин і готувалися до нападу на Краків. Нерішучість ватажків дала змогу польському уряду зібрати сили і жорстоко помститися. Костку Наперського і його однодумців після лютих тортур стратили¹⁷.

М. Г. Чернишевський дуже вдало підмітив, що перемога козаків була б полегшенням для Польщі, оскільки вони хотіли і в самій Польщі викоренити ті суспільні лиха, проти поширення яких на Україні піднімалися. Таким чином, коли дивитись на козацькі війни з такої точки зору, то вони не є проявом боротьби національностей. На боці польських панів були й деякі малороси, а козаки знаходили співчуття серед населення і корінних польських провінцій¹⁸.

Національно-визвольна боротьба на Україні знаходила підтримку і серед окремих польських шляхтичів. У війську запорозькому за свободу і незалежність українського народу мужньо билися Єремія Кончевський, брати Виговські*, Станіслав Кричевський, Станіслав Морозенко (Мрозовицький). Двоє останніх обіймали полковничі посади і виконували найбільш відповідальні доручення гетьмана. С. Кричевський вважався правою рукою Б. Хмельницького. Вони загинули героїчною смертю в битвах з польськими військами.

Подвиги С. Морозенка оспівані в українському народному епосі: «Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаچه! За тобою, Морозенком, Україна плаче».

Чимало поляків-ремесників, хліборобів, жовнів брали активну участь у визвольній війні. Про це свідчить особовий склад реєстрового козацтва. Російський посланець у Польщі Григорій Кунаков у 1649 р. писав у своєму звіті, що до 1648 р. у реєстрових козацьких полках налічувалося до ста, а в окремих — до двохсот поляків. Залишилися вони там і під час війни. У документі, датованому 1649 роком, згадується одна з таких груп поляків чисельністю 6 000 чол., які порвали з короною і перебували на службі у самого Б. Хмельницького. Вони залишили свої сім'ї поблизу Чигирина та Черкас, а самі у складі селянсько-козацького війська вирушили у похід¹⁹.

Цікаві дані про поляків — учасників визвольної війни на Україні містяться в «Реєстрі всього Війська Запорізького», складеного відповідно до Зборівської угоди у 1649 р. З нього видно, що найбільше вихідців з Польщі було в старих правобережних полках. У Чигиринському полку, наприклад, значилися Стась Вольський, Ілляш Ляховчин, Мисько Небеський, Стась Лях, Стась Янович, Василь Ляхов зять та інші; у Черкаському — Стась Берковський, Кіндрат Ляшок та ін.; у Канівському — Войтко Зволеньський, Ян Петронський, Стась Адамович, Стась Сечкаль, Стась Вітановський, Стась Закрачевський та багато інших. Подібна картина спостерігається й у інших старих полках —

¹⁷ Szczołtka S. Powstanie chłopskie pod wodzą Kostki Napierskiego.— Warszawa, 1961.

¹⁸ Чернишевський Н. Г. Полное собр. соч.— М., 1948.— Т. IX.— С. 828.

* За сталими стереотипами, що панували не так давно в літературі з історії України, всі державні діячі, які виступали проти самодержавної політики Москви, вважалися зрадниками народу. Така доля спіткала найближчого соратника Б. Хмельницького, який після його смерті був обраний гетьманом України, — Івана Виговського. Укладений ним з Польщею Гадяцький договір за своїм змістом був значно корисніший для України, ніж «Переяславські статті», які обмежували автономію козацької республіки. (Костомаров Н. И. Гетманство Виговского.— СПб., 1862.— С. 112).

¹⁹ Lubek S. Die Herkunft von Zaporeger Kosaken des 17. Jahrh. nach Personennamen.— Berlin, 1983.— S. 73—74.

Корсунському, Білоцерківському, Переяславському, а також у нових — Уманському, Кальницькому тощо²⁰.

Підрахунки записаних до реєстру козаків інших національностей показують, що їх кількість не перевищувала 6%. Якщо врахувати, що не всі мали змогу потрапити до реєстру, то питома вага поляків серед козаків буде значнішою²¹.

Українському народові і в той час були чужі фанатизм та релігійна нетерпимість. На Україні у роки визвольної війни мали можливість вільно проживати і справляти обряди католики та уніати. Це підтверджує Зборівська та Білоцерківська угоди, в якій гетьман Б. Хмельницький добився амністії і для католиків — учасників визвольної боротьби. Як видно з документів, гетьман і козаки нічого не мали проти існування на Україні костьолів, проте виступали проти єзуїтів, унії, які, на їх думку, розпалювали ворожнечу і нетерпимість серед корінного населення²².

Ця віротерпимість, напевно, теж була однією з причин того, що трудячі поляки не відчували ворожнечі до українців. У зверненні до польського селянства влітку 1651 р. Б. Хмельницький обіцяв звільнити його від усіх повинностей, зрівняти з шляхтою. 24 березня 1652 р. гетьман у своєму універсалі закликав усіх козаків та інші верстви населення до дальшої боротьби і одночасно звернувся до «поляків, які побратимство з нами тримають»²³. Він заявив, що «непристойна і тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри, кожний має жити, як хоче»²⁴.

Після приєднання України до Росії у 1654 р., зокрема, було ліквідовано велике землеволодіння польських магнатів і шляхти. Збереглися лише маєтності середньої та дрібної шляхти, яка взяла участь у визвольній війні на боці повсталого народу. Українське населення, що проживало на Лівобережжі, позбулося й тяжкого національного та релігійного гніту з боку католицької церкви.

Проте українські землі ще залишались роз'єднаними. Значна частина території України — Правобережжя та західноукраїнські землі — були у складі Польщі. Буковиною і Кримом володіли турецький султан і кримський хан.

Тривала війна Росії з Туреччиною і кримським ханом закінчилася поразкою останніх. В результаті трьох поділів (1772 р., 1793 р., 1795 р.) Польща втратила свою державність і незалежність, а її територія була окупована Австрією, Пруссією та Росією.

Поділи Польщі, в яких активну участь брала Російська імперія, були ганебним актом, що переслідував загарбницькі цілі. Ліквідація польської незалежності та державності тяжко позначилася на дальшій долі польського народу. Визволення ж українських та білоруських земель від іноземного поневолення мало позитивне значення. Проте під владою австрійської монархії ще залишались західноукраїнські землі...

Вагомий вклад у розвиток та взаємозбагачення культурного та духовного життя України і Польщі у XVI—XVIII ст. належить польським історикам, філософам, літераторам, представникам музичного мистецтва.

Львівський католицький священник Якуб Гаватович (1598—1679 рр.) був відомий як вчитель і письменник. Писав драматичні твори. Автор містерії «Трагедія або образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланця божого», до якої увійшли найраніші українські анонімні інтермедії.

²⁰ Шевченко Ф. П. Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні // Укр. іст. журн.— 1978.— № 11.— С. 16.

²¹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 246.

²² Там же.— С. 245.

²³ Grabowski. Ojczyście spominki.— Kraków.— Т. 1.— С. 85—86.

²⁴ Ibid.— Т. 2.— С. 131.

Історики Мартин та Йоахим Бельські, Матвій Стрийковський, Веспасіан Каховський, Якоб Михайловський, Войцех Мясковський, Адам Нерушевич, Бартош Папроцький, Ян Потоцький, Павло Пясецький, Шимон Старовольський, Яків Собеський, Мацей Тітлевський залишили детальні описи Хотинської 1620—1621 рр. і національно-визвольної воєн, а також дослідження з генеалогії та геральдики, літописні твори.

Гжегош Відорт (1764—1834 рр.) був відомий як польський та український поет-співак. У його репертуарі були польські та українські пісні. Традиції Г. Відорта пізніше розвивали його сини Каєтан та онук Франц²⁵.

Польський поет і хроніст Самуель Твардовський (1600—1661 рр.) у поемі «Громадянська війна з козаками, татарами і Москвою...» описав події визвольної війни українського народу²⁶.

Письменник Станіслав Трембешкий (1739—1812 рр.) обрав для своєї творчості такий оригінальний жанр, як байка. Засуджував шляхетську сваволю, релігійний фанатизм, висловлював співчуття до простого народу. Його поему «Софіївка» переклав на російську мову К. Рилєєв²⁷.

Відомий польський вчений і діяч в галузі освіти і культури Тадеуш Чацький (1765—1813 рр.) — уродженець українського містечка Порицьк (з 1951 р. село Павлівка, Волинської обл.) — працював інспектором шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній. Спільно з Г. Коллонтаєм заснував Кременецький ліцей. Автор праць «Про назву Україна» і «Зародження козацтва». Бібліотека його в Порицьку мала понад 6 000 книг. Крім того, в ній були стародруки, великі колекції грамот, карт, старожитності, у тому числі особисті речі Б. Хмельницького²⁸.

Визначний польський громадський діяч і філософ-просвітитель Гуго Коллонтай (1750—1812 рр.) народився в селі Великі Дедеркали на Тернопільщині. Він був одним з ідеологів польського повстання 1794 р. Г. Коллонтай увійшов у історію як подвижник просвітительства в Польщі, Росії та на Україні. Зокрема, у 1802—1808 рр. з його ініціативи в Москві і Кременці відкриваються ліцеї. В останньому працювали польський історик та громадсько-політичний діяч Й. Лелевель*, батько відомого польського поета Юліуша Словацького, викладач літератури і риторики професор Е. Словацький.

Після поразки польського повстання 1830—1831 рр., яке підтримували більшість ліцеїстів, Кременецький ліцей як вогнище крамольних ідей закрили, а обладнання, бібліотеку, колекції тропічних рослин передали створеному в 1834 р. Київському університету²⁹.

Гуго Коллонтай і Тадеуш Чацький були душею відомої в ті часи новаторськими ідеями «едукційної комісії»**, якій належала ініціатива передачі освіти з-під опіки церкви до держави. В цілому на Україні ними засновано 245 польських середніх та вищих учбових зак-

²⁵ Український радянський енциклопедичний словник.— К., 1986.— Т. 1.— С. 355, 299; К., 1987.— Т. 3.— С. 248, 387 (далі — УРЕС); Радянська енциклопедія історії України.— К., 1969—1972.— Т. 1.— С. 122; Т. 3.— С. 136, 207, 230, 318; Т. 4.— С. 204, 481, 435, 436.

²⁶ Orgelbranda S. Encyklopedia Powszechna.— Warszawa, 1903.— Т. XIV.— S. 643.

²⁷ Ibid.— S. 566—567.

²⁸ Wielka encyklopedia powszechna.— Warszawa, 1894.— Т. XIII.— S. 622—629.

²⁹ Ibid.— Т. XXXVII.— S. 211—221; Намавичюс З. В. Лелевель.— М., 1991.— С. 7.

* Йоахим Лелевель (1761—1861 рр.) — ідеолог польського національно-визвольного руху. Під час польського повстання 1830—1831 рр. — голова «Патріотичного товариства». В еміграції зблизився з Марксом і Енгельсом. Виступав за створення російсько-польського революційного союзу.

** Державний орган, що здійснював керівництво шкільною системою в Польщі і західних областях України. Перший в європейській практиці централізований заклад такого роду. Ця комісія проіснувала до кінця XVIII ст.

ладів. Проте всесильний временщик генерал-губернатор Південно-Західного краю Д. Г. Бібіков (1837—1852 рр.), ревний виконавець волі Миколи I щодо русифікації краю і повернення Києва в «клоно Росії», поставив собі за мету викоренити польський і український елементи з суспільно-політичного і культурного життя України. За його велінням закривають всі католицькі монастирські і приходські училища. Католикам суворо заборонялося займати посади в адміністрації краю, а також вчителювати в будь-яких школах і навчальних закладах.

Тадеуш Чацький у 1805 р. купив у спадкоємця князя Юзефа Понятовського унікальне книжкове зібрання — «Королівську бібліотеку», розглядаючи її як енциклопедичний інтелектуальний підручний фонд, конче необхідний у процесі виховання і освіти юнацтва. В листі до свого друга і однодумця Гуго Коллонтая він повідомляв: «...Для Волинської гімназії купив Королівську * бібліотеку, медалі, астрономічну обсерваторію і кабінет природознавства за 15 000 золотих червінців»³⁰.

Помітною постаттю в історії козацтва України у другій половині XVIII ст. був К. М. Тарах-Тарловський, поляк за походженням. Вихованець Київської академії, він став духовником імператорського двору, був певний час наставником Катерини II і Петра III. Згодом Тарах-Тарловський стає духовним поводитирем запорожців. Вони його прозвали «диким попом». Поряд з церковними справами він віддав багато сил для колонізації півдня України. На території Катеринославської губернії в Новомосковському та Павлоградському повітах козацький піп заснував десятки поселень. За свої кошти збудував кам'яну церкву в Самарсько-Миколаївському монастирі, що був духовною твердиною козацтва на півдні України³¹.

Родовими коріннями зв'язані з Польщею генерал-фельдмаршали — Ян Сапега, Кирило і Олексій Розумовські *, Захар та Іван Чернишови, Григорій Потьомкін, Іван Гудович. Останнього поховано у 1820 р. у Софійському соборі в Києві.

Занепад Польської держави в кінці XVIII ст., зокрема поділ її земель між Росією, Пруссією та Австрією, сколихнули демократичні кола Росії та України. У вогні визвольних повстань проти самодержавного гніту «жандарма Європи» народжується загальнолюдське гасло польських демократів, звернене до народів Росії, — «За нашу і вашу свободу!»³².

Оцінюючи польський визвольний рух, В. І. Ленін у своїй праці «Про право націй на самовизначення» писав, що «...шляхетський визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»³³.

Національно-визвольна боротьба польського народу проти царського самодержавства у 30—60-ті рр. XIX ст. стала важливим фактором політичного життя імперії. Проте необхідно підкреслити, що в той час на шляху зближення представників російського і польського визвольного рухів стояло багато перешкод. Слушними в цьому контексті є міркування одного з дослідників історії Польщі XIX ст. — Стефана Концевича, коли він пише, що «з перспективи століття нам легко зараз підкреслювати очевидність великого гасла «За нашу і вашу свободу!», стверджувати, що солідарність революційного руху в Росії та в Польщі

* Бібліотека має назву «Королівська», тому що належала вона останньому польському королю — Юзефу Понятовському. Сьогодні навколо неї йде жава дискусія між урядами України і Польщі.

³⁰ Федорук В. Королівська бібліотека // Рад. Україна.— 1990.— 21 жовтня.

³¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— Т. 1.— С. 306—311.

* Київська академія склала для Розумовських гербовник на трьох мовах: латинській, польській і російській, де доводиться, що їх рід походить від польського князя Рожинського (Богданка), який був у XVI ст. гетьманом на Запоріжжі.

³² Мицкевич А. Собр. соч.— Т. 5.— С. 48—49.

³³ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 283.

зрозумілі самі собою. Сто років тому воно зовсім не було зрозуміло само собою! Якраз навпаки, прихильники цієї концепції повинні були ламати муровану протягом віків стіну забобонів, недоброзичливості, гострих взаємних претензій»³⁴.

Необхідно відзначити особливу складність і гостроту польсько-українських революційних зв'язків. Це пояснювалось насамперед довгою боротьбою польської та російської феодальних держав за українські землі, віковим гнітом польських панів і запеклою боротьбою проти нього українських селян, яка загострювалася релігійною та національною ворожнечею, а також низкою інших факторів. Зрозуміло, що все це ускладнювало налагодження дійових контактів між прогресивними силами польського, російського та українського народів. Проте загострення антикріпосницької боротьби селянства, демократизація політичних програм, польських, російських і українських революціонерів сприяли збагаченню і розширенню революційних зв'язків між ними.

Як відомо, у декабристському русі брали участь представники різних національностей, зокрема українці та поляки. Великий польський поет А. Міцкевич, перебуваючи в Криму, Києві та Одесі в 1825 р., зблизився з декабристами, О. С. Пушкіним, П. В'яземським, М. Надєждіним, М. Максимовичем, П. Гулаком-Артемівським³⁵. Ці зустрічі відіграли позитивну роль у формуванні його світогляду як поета-революціонера. А з Південним товариством був зв'язаний Й. Лелевель.

Одним з перших на Україні, хто закликів до міжнаціональних революційних зв'язків, було «Товариство об'єднаних слов'ян», яке виникло у 1823 р. у Новоград-Волинську. Активними його членами стали Юліан Люблінський — уродженець Новоград-Волинського, а також Тадеуш Жембровський з Любара³⁶.

На жаль, до сучасників дійшли лише окремі документи «Товариства об'єднаних слов'ян»: «Клятва», «Правила», «Катехізис», з яких видно, що товариство прагнуло до знищення самодержавства, звільнення селян, запровадження демократичного республіканського ладу, створення демократичної слов'янської федерації, в яких би на принципах рівноправності були об'єднані росіяни, українці, білоруси, поляки, чехи, словаки та інші слов'янські народи. Восени 1825 р. «Товариство об'єднаних слов'ян» з'єдналося з «Південним товариством декабристів» і стало його відділенням³⁷.

Південне товариство мало тісні зв'язки з польським «Патріотичним товариством». У 1824 р. М. Бестужев-Рюмін і Сергій Муравйов укладають угоду з представниками останнього, за якою обидва товариства зобов'язувались спільно боротися проти самодержавства, за встановлення в Росії та Польщі республіканського устрою. «У освічений вік, у якому ми живемо, — говориться в угоді, — інтереси всіх народів однакові... закореніла ненависть властива лише варварським часам...»³⁸.

Однак між польськими революціонерами та декабристами були серйозні розбіжності щодо кордонів незалежної Польщі³⁹. Польська сторона наполягала на поверненні Польщі всіх територій, що відійшли до Росії в результаті трьох поділів. В. І. Пестель вважав, що це «занадто». Врешті-решт була досягнута угода провести референдум, «надавши право народам вирішувати, яку сторону вони оберуть»⁴⁰.

³⁴ Концевич С. Польско-русский союз в период восстания 1863 г. // Совет. славяноведение.— 1971.— № 3.— С. 64.

³⁵ Очерки революционных связей народов России и Польши. 1815—1917.— М., 1976.— С. 64; История Киева.— К., 1984.— Т. 2.— С. 182.

³⁶ Історія міст і сіл: Житомирська область.— К., 1973.— С. 391.

³⁷ Базилевич В. М. Декабристы.— К., 1926.— С. 6.

³⁸ Восстание декабристов: материалы.— М., 1950.— Т. 9.— С. 73.

³⁹ Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна.— К., 1907.— С. 11—12.

⁴⁰ Очерки революционных связей народов России и Польши...— С. 65.

Несподівана смерть Олександра І 19 листопада 1825 р.* в Таганрозі переплутала плани підпілля, що діяло на території Росії, України та Польщі. Обставини вимагали негайних дій, але екстремальні умови висвітлили відсутність єдності, нерішучість керівників. Декабристи і польські революціонери були надто далекі від народу, тому царизму вдалося легко розправитися з ними.

Під час слідства над декабристами жандарським інквізиторам вдалося розкрити зв'язки з польськими революціонерами. Це привело до розгрому польського товариства. Проте ліквідація товариства лише на короткий час загальмувала національно-визвольний рух. У Польщі і Росії у другій половині ХІХ ст. революційна боротьба проти самодержавства посилилася.

Одним з центрів цієї боротьби на Україні в першій половині ХІХ ст. стає Київський університет. Саме тут у багатонаціональному студентському та викладацькому середовищі, де ще були сильні революційні традиції Віленського університету та Кременецького ліцею, виникли революційно-демократичні гуртки найрізноманітніших забарлень і відтінків. В університеті поряд з російськими та українськими професорами працювало багато поляків. Особливо високу питому вагу вони становлять у перші після відкриття університету роки. Наприклад, у 1834 р. з двадцяти професорів 17 були поляками. Зокрема, деканом фізико-математичного відділу філософського факультету був професор С. С. Віжевський, кафедру римського права очолював брат А. Міцкевича — Олександр Міцкевич, у 1856—1863 рр. медицину викладав професор Сидір Коперницький* та ін. Серед студентів поляки становили близько 50%⁴¹.

В кінці 30-х рр. в університеті створюється студентський гурток, що увійшов до складу таємної політичної організації «Співдружність польського народу», яку очолював видатний діяч польського національно-визвольного руху Шимон Конарський⁴².

Влітку 1837 р. жандарми під час обшуку у студентів — членів товариства, виявлено заборонені книжки і рукописи «зухвалого змісту». Лише у Києві було заарештовано та притягнуто до відповідальності 115 чол., в тому числі 34 студенти⁴³. Київський університет було закрито на 2 місяці, з його складу виключили всіх студентів польської національності.

З Київським університетом була пов'язана і таємна політична антикріпосницька організація — Кирило-Мефодієвське товариство (1845—1847 рр.), душею якої був Т. Г. Шевченко. Він прагнув залучити до його діяльності поляків, зокрема, студента Ю. Беліну-Кенжицького. Як свідчив у своїх спогадах останній, розмова відбулась між М. І. Костомаровим та Т. Г. Шевченком з цього приводу: «Послухай, — каже Т. Г. Шевченко, — хочеш будувати новий світ слов'янськими руками, а лякаєшся з поляками про це говорити. Так з ким же, ти, чорт візьми, будеш будувати? З нашими панамі не поладиш». А він йому на це: «Билися ми з поляками довго — не вірю». Розмовляй з дурнем. Билися, поки було за що, а нині і їх, і нас одна рука по голові гладить. Час схаменутися»⁴⁴. Переконливою відповіддю опоненту можна

* Поляки користувались прихильністю окремих представників дому Романових, зокрема Олександра І. За образним висловом О. І. Солженіцина, імператор прагнув «ощасливити поляків своїм піклуванням». Всі наступні самодержці Росії навпаки робили все можливе для викоренення польського елемента з усіх сфер суспільно-політичного та економічного життя імперії.

* С. Коперницький в 1861—1862 рр. очолював «Центральний комітет на Русі», який був керівним центром революційного підпілля на Правобережжі. Згодом активний учасник повстання 1863—1864 рр. Був надзвичайним комісаром Жонду народного у Східній Галичині.

⁴¹ История Киева.— Т. 2.— С. 182; Киевская старина.— 1891.— № 11.— С. 21.

⁴² Stowarzyszenie Ludu Polskiego. 1834—1841.— К., 1975.— С. 4.

⁴³ Киевский университет: документы и материалы.— 1834—1984.— К., 1984.— С. 5.

⁴⁴ Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников.— М., 1962.— С. 167.

вважати вірш Т. Г. Шевченка «Полякам», написаний у 1847 р. («Ще як були ми козаками»), де поет блискуче знаходить причини міжнаціональної напруженості.

З ініціативи Т. Г. Шевченка побачила світ прокламація «Брати великороси і поляки», де звучить палкий заклик до єдності слов'ян. В свою чергу польський поет Г. Яблоновський присвятив вірш кирило-мефодіївцям — «Мученики вольності»⁴⁵.

Т. Г. Шевченко добре знав польську мову, цікавився польською літературою, у нього було багато друзів, знайомих серед учасників визвольного руху. В роки заслання у казахські степи він близько познайомився з польськими революціонерами Ф. Мостовським і Б. Залеським⁴⁶, одним з керівників повстання 1863—1864 рр. З. Сераковським. З останнім на багато років його зв'язала міцна дружба. Т. Г. Шевченко підтримував тісні контакти з членами гуртка генштабистів М. Д. Новицьким і В. С. Қалиновським⁴⁷.

Осередком суспільно-політичного руху на Україні був Новоросійський університет, заснований у 1865 рр. на базі Рішельєвського ліцею. В вузі поляки становили близько 20% від загальної кількості студентів у 60-ті і 10% у 70—90-ті роки ХІХ ст.⁴⁸. В 1859 р. організатором таємного політичного гуртка «Товариство добрих цілей» був ліцеїст Владислав Завадський⁴⁹. Студенти-поляки причетні до першого збройного виступу в Одесі у 1878 р.⁵⁰. В період січневого повстання 1863—1864 рр. в Одесі був склад зброї для польських патріотів⁵¹.

Прояви непокори існуючим порядкам виникли у Харківському університеті (засновано у 1804 р.), першим попечителем якого був таємний радник граф Северин Потоцький. Ідейним натхненником руху непокори став Лелевель, якого у 1809 р. обирають, як свідчать документи, членом товариства любителів літератури Харківського університету. Серед притягнутих до відповідальності студентів були поляки — Кирил Холодовський, Микола Богаєвський, Євген Стефановський, Леон Зеленський, Фелікс Закс та ін.⁵². На початку 80-х рр. в університеті на медичному факультеті вчився Юзеф Пілсудський, якого за участь у політичних гуртках виключили із цього закладу⁵³. Взагалі на території Слобідської України проживало небагато поляків. Незначним був і польський прошарок в студентському та викладацькому середовищі Харківського університету.

Січневе повстання 1863—1864 рр. — одна з найяскравіших сторінок революційного минулого Польщі, України, Литви та Росії. На відміну від попередніх повстань, саме поляки, вихідці з України, відіграли помітну роль в його підготовці й проведенні.

Значна частина польських, українських литовських і білоруських істориків в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. свідомо замовчувала участь З. Сераковського, В. Врублевського, Я. Домбровського, З. Падлевського, С. Бобровського у повстанні. Причини цьому зрозумілі, вони були послідовними революціонерами і зв'язували справу визволення Польщі, України, Білорусії та Литви з революційним рухом всієї Росії. До того ж певні представники історичної науки не могли вибачити В. Врублевському і Я. Домбровському участь в Паризькій Комуні і писали,

⁴⁵ Кирило-Мефодієвське товариство, у 3-х т.—К., 1990.—Т. 1.—С. 10, 13.

⁴⁶ Українська література в загальнослов'янському контексті.—К., 1987.—Т. 1.—С. 154.

⁴⁷ Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии, 1856—1865 гг.—М., 1967.—С. 75, 122.

⁴⁸ Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: историческая записка.—Одесса, 1890.—С. 676—677 (підрахунки автора).

⁴⁹ Вопросы архивоведения.—1960.—№ 6.—С. 50—52.

⁵⁰ Каторга и ссылка.—1928.—№ 8, 9.—С. 64—80, 100—104.

⁵¹ Нариси з соціально-економічної історії України.—К., 1932.—С. 356.

⁵² Там же.—С. 323—324; Н а м а в и ч ю с З. В. Лелевель.—С. 9—10.

⁵³ Piłsudski J. Pisma zbiorowe.—Warszawa, 1937.—Т. 1.—С. 2.

що «вони не поляки, а росіяни»⁵⁴. Значну увагу їх особистостям приділяли польські та радянські історики в недалекому минулому.

К. Маркс і Ф. Енгельс ще у своїй праці «Громадянська війна у Франції» писали: «Комуна вшанувала героїчних синів Польщі, поставивши їх на чолі захисників Парижа»⁵⁵.

Повстання отримало беззастережну підтримку революціонерів Росії. Таємна революційно-демократична організація «Земля і воля», ідейними натхненниками якої були М. Г. Чернишевський і О. І. Герцен, горою стала на захист січневого повстання 1863 р. Щонайкраще настрої народовольців віддзеркалюють два їх програмних документи. Перший з них починався словами: «Летється польська кров, летється руська кров...». Засуджуючи жорстокість самодержавства, листівка закінчувалася відозвою до солдатів російської армії: «...Поверніть свій меч на спільного ворога нашого...— імператорський уряд»⁵⁶. Народовольці зброєю підтримали повстанців. Зокрема ватажок «Комітету російських офіцерів у Польщі», який у 1862 р. об'єднався з народовольцями, А. О. Потєбня загинув у бою проти царських каральних загонів⁵⁷.

Соціальна та політична неоднорідність розвели революційні сили січневого повстання між двома таборами «білих» і «червоних».

«Червоні», зокрема, виступали за національну незалежність республіканської Польщі, надання селянам землі за єдність польського та загальноросійського революційного руху. Незважаючи на певну прогресивність програми «червоних», їй притаманні утопічні положення. Це торкалося в основному території Польщі, України, Білорусії, Литви та Росії.

Заслужовують на увагу міркування лідера «червоних» Я. Домбровського з приводу національних відносин. «Польська нація, яка бореться за незалежність, — писав він у 1866 р., — чудово зрозуміла, що не може відмовити в незалежності жодній народності, не настроюючи проти себе всіх тих, кому вона відмовила в цьому праві...»⁵⁸. Ще більш чітко формулює він свою позицію у «Відкритому листі до громадянина і його політичних друзів (1867 р.)». «На мою думку, — говорилося в цьому листі, — право вирішувати свою долю має лише сама нація, і при цьому кожна нація». Стосунки між Польщею та Україною Домбровський передбачав визначити «угодою між обома націями». Він був переконаний, що «майбутня спілка, яка виникне на основі свободи, зв'яже їх не лише політичними узами, а і відчуттям вдячності і братерства»⁵⁹.

Полярну позицію займали «білі», які прагнули відновлення Польщі в кордонах 1772 р., тобто приєднання до неї українських, білоруських та литовських земель.

К. Маркс та Ф. Енгельс з розумінням ставилися до законних прагнень поляків відновити втрачену державну незалежність. Однак вони не підтримували екстремістські кола польської еміграції, які намагалися відновлення Польщі у кордонах до 1772 р. «Щодо колишніх польських провінцій по той бік Двіни і Дніпра, — писав Енгельс, — то я про них і слухати не хочу, відколи дізнався, що всі селяни там українці, а поляками є тільки дворяни та почесні городяни, і що для тамтешнього селянина, як і в Українській Галичині, у 1846 р. відродження Польщі означало б відновлення старої дворянської влади в усій її силі.

⁵⁴ За нашу і вашу свободу: Герои 1863 г.— М., 1964.— С. 9—121, 165—243, 341—397; К 100-летию героической борьбы «За нашу и вашу свободу».— М., 1964.— С. 118.

⁵⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 17.— С. 340.

⁵⁶ Очерки революционных связей России и Польши. 1815—1917.— С. 170.

⁵⁷ Książek T., Młynarski Z. Udział rosjan, litwinów, ukraińców w powstaniu styczniowym. 1863—1864.— Warszawa, 1962.— S. 7—9.

⁵⁸ Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863—1864.— Lwów, 1894.— Т. 1.— С. 31—32.

⁵⁹ Дьяков В. А. Маркс, Энгельс и Польша.— М., 1989.— С. 95.

В усіх цих місцевостях за межами власне Царства Польського живе щонайбільше 500 000 поляків!»⁶⁰.

Ці міркування найкраще пояснюють непопулярність повстання серед селянської маси України.

На Правобережній Україні підготовкою повстання керував «Провінційний комітет на Русі», який мав філіали у Сквирі та інших населених пунктах Київщини. Організація вдалося створити повстанські загони, в яких налічувалося понад три з половиною тисячі добровольців. Очолювали повстанські загони поляки Владислав Боровський, Едмунд Ружицький, Адам Зелінський, Владислав Рудницький, Петро Хойновський та ін.⁶¹

Повстання на Правобережжі почалося 26 квітня (8 травня) 1863 р. Організоване переважно силами польських революціонерів, не підтримане українським селянством воно не мало шансів на успіх і не отримало розвитку. До травня 1864 р. царські війська за допомогою Австрії і Пруссії придушили повстання. В боротьбі за волю загинуло 10 тисяч повстанців. Лише в 1863 р. під слідством знаходилося 20 320 чол. Всього протягом 1863—64 рр., за підрахунками Міністерства внутрішніх справ імперії, під слідством побувало понад 36,5 тис. чол.⁶².

Революційна епоха першої половини XIX ст. мала величезне значення в історії Росії, України та Польщі. Вона привела до ліквідації феодальних відносин.

Великим було й міжнародне значення повстання, воно виснажувало царизм і надихало демократичні і визвольні рухи в багатьох європейських країнах. Боротьба прогресивних сил Європи, яка розгорнулася навколо «польського питання», згуртувала європейську демократію і робітничий клас, що послужило відправним моментом створення I Інтернаціоналу.

Незважаючи на поразку повстання, зв'язки між російськими і польськими революціонерами не припиняються.

Значне місце у спільній боротьбі проти самодержавства зайняла допомога репресованим революціонерам. У кінці 1864 р. була організована втеча з московської пересильної тюрми Я. Домбровського⁶³.

Кінець 60-х — початок 70-х рр. XIX ст. — час певного спаду в польському визвольному русі. На 70-ті роки випадають перші виступи польського пролетаріату. В страйках поляки виступають спільно з робітниками інших національностей, наприклад, у Львові — з українцями.

Першою польською робітничою партією вважають організацію «Пролетаріат», засновником якої у 1877 р. був польський революціонер Л. Варинський⁶⁴. На Україні периферійні групи «Пролетаріату» існували в Києві та Харкові.

Помітним є вклад поляків у створення перших соціал-демократичних гуртків на Україні. В 1889 р. революціонеру Є. А. Абрамовичу за допомогою залізничного майстра поляка Яна Кіляцького вдалося організувати у Києві робітничий соціал-демократичний гурток, до якого входило близько 30 членів.

Абрамович залучив до свого гуртка студентів Ісидора Козловського, Миколу Адамовича, Владимежа Серпинського, залізничного службовця Казимежа Парафимовича⁶⁵.

З польськими революціонерами підтримував зв'язки Ю. Д. Мельников — один з перших марксистів на Україні. Завдяки тісним стосункам з польськими соціалістами він отримав з каси революційної

⁶⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 28.— С. 459.

⁶¹ Очерки революционных связей народов России и Польши.— С. 173.

⁶² ЦДІА СРСР, ф. 1267, оп. 1, 1866 г., арк. 445.

⁶³ Герои 1863 года: За нашу и вашу свободу.— С. 94.

⁶⁴ Очерки революционных связей народов России и Польши.— С. 248.

⁶⁵ Там же.— С. 288.

організації «Польське коло» гроші для упорядкування школи-майстерні, що отримала назву «Лук'янівський клуб»⁶⁶.

Тісне співробітництво української та польської соціал-демократичної груп продовжувалося й до злиття в 1897 р. в марксистську організацію «Київський союз боротьби за визволення робітничого класу».

Гострота суспільно-політичного життя України в ХІХ — на початку ХХ століть не завадила розвитку міграційних процесів. Особливо швидко відбувалося заселення поляками західноукраїнських земель. За статистикою Австро-Угорщини*, у 1910 р. у 5 західноукраїнських повітах: Львівському, Перемишльському, Скалатському, Тернопільському і Теребовлянському поляки за кількістю переважали корінне населення. Необ'єктивність цих даних засвідчував етнограф М. Кордуба, якого ніяк не можна запідозрити в симпатіях до Росії.

На недосконалість критеріїв у переписах, за якими визначалася національність людини, вказували багато дослідників, у тому числі й ряд польських. Наприклад, Е. Чинський писав, що багато українців греко-католиків у процесі переписів помилково відносили до поляків⁶⁷.

Очевидно, найбільш об'єктивні дані щодо кількості поляків на етнічній території України дає перший загальний перепис Росії. Згідно з ним, у 1897 р. на Україні проживало понад 2 млн. поляків, що становило 4,5% всього населення. Найбільше поляки були представлені на території м. Львова — 50,3%, а також одноіменного повіту — 43,4%⁶⁸.

Царизм всіляко гальмував культурний розвиток народів імперії. Особливо жорстокою була культурно-національна політика щодо таких «неблагонадійних» підданих, як поляки. Однак, незважаючи на жорстоку цензуру і обмеження в набутті освіти, польська діаспора на Україні в ХІХ — на початку ХХ ст. висунула з свого середовища багато талановитих вчених і митців.

Українці, росіяни, представники інших національностей з великим інтересом читали самотутні твори польських поетів та письменників — Гжегоша Відорта, Стефана Вітвицького, Северина Гошинського, Юзефа Конрада, Платона Костецького, Юзефа Крашевського, Вероніки Кребс, Якса Марцинківського, Юліуша Словацького, Леонарда Совинського, Леопольда Стаффа та ін.

Велику документальну спадщину сучасним дослідникам залишили польські історики та економісти, зокрема, Юліан Бартошевич, Август Бельовський, Леон Бернацький, Пшемислав Домбковський, Франциск Духинський, Владислав Лозинський, Ян Потоцький, Зигмонт Радзиминський-Люба, Олександр Чоловський.

У цей період на Україні в університетах, бібліотеках, музеях плідно працював ряд талановитих вчених поляків, широко використовували в своїх творах українську тематику польські музикознавці, композитори, піаністи.

Оригінальні споруди, які прикрашають такі українські міста, як Львів, Київ, Кам'янець-Бузький та деякі інші, спроектовані й польськими архітекторами: Вацлавом Городецьким, Карлом Маєвським, Тадеушем Обминським, Теодором Таловським, Казимиром Скажинським⁶⁹.

Помічницею новоросійського намісника М. С. Воронцова в усіх його починаннях у галузі культури на півдні України була його дружина польська графиня Єлизавета Браницька⁷⁰. На кошти _____

⁶⁶ Полонский П. На заре социал-демократического движения в Киеве // Катора и ссылка.— 1928.— № 3.— С. 13—15.

* Західноукраїнські землі до 1918 р. входили до складу Австро-Угорщини.

⁶⁷ Czuński E. Etnograficzno-statystyczny zagrys liczebności i rozsiedlenia ludności polskiej.— Warszawa, 1887.— S. 23.

⁶⁸ Кордуба М. Територія і населення України.— Відень, 1918.— С. 16.

⁶⁹ Шулькевич М. М., Дмитренко Д. Д. Киев: архитектурно-исторический очерк.— К., 1978.— С. 85.

⁷⁰ Одес. обл. держ. арх., ф. 141, спр. 79, арк. 13—17.

магнатів С. Потоцького і О. Браницького створені дендрологічні шедеври паркового мистецтва «Софіївка» і «Олександрія», культові споруди, які й сьогодні є окрасою міст Умані, Білої Церкви, Почаєва, Кременця тощо ⁷¹.

Польським просвітителем графом Ю. М. Оссоліньським у місті Львові засновано у 1817 р. культурно-освітню установу, яка отримала поетичну назву «Святиня національних пам'яток». Цей заклад невдовзі набув широкого визнання багатьох європейських країн своїми унікальними книжковими, археологічними, зброярськими, скульптурними, картинними і нумізматичними колекціями *.

«Оссолінеум» був улюбленим місцем роботи Івана Франка та інших діячів культури Польщі та України ⁷².

Українське с. Верхівня асоціюється з романтичним шлюбом французького письменника Оноре-де-Бальзака і польської графині Е. Ганської. Їх вінчання відбулося 14 вересня 1850 р. в м. Бердичеві в костюлі св. Варвари *. Чарівна українська природа і вишукана польська красуня, яку Бальзак ніжно величав «північною зіркою», надихнули його написати драму «Мачуха» і повість «Утаємничений». Рукопис останньої датовано: «Верхівня, Україна, грудень 1847 р.». Тут письменник написав також лист про Київ — дорожні нотатки про поїздку на Україну ⁷³.

Підсумовуючи написане, можна зробити висновки про те, що багатовіковий літопис слов'янських народів, зокрема, польського та українського містить яскраві сторінки тісного переплетення різноманітних соціально-політичних та культурних зв'язків. При всій складності, часом суперечливості і конфліктності у розвитку цих сусідніх народів, помітною є тенденція взаємного впливу та взаємозбагачення досвідом у контексті загальноєвропейського історичного розвитку.

Одержано 11.05.91.

В статье освещаются общественно-политические и культурные аспекты истории формирования и развития польской диаспоры на Украине от первых летописных упоминаний до конца XIX в.

⁷¹ Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область.— К., 1972.— С. 549; Історія міст і сіл УРСР: Київська обл.— К., 1971.— С. 102.

* В 1946, 1986 і 1988 рр. за домовленістю з урядом Польщі частину «Оссолінеуму» було повернуто на історичну батьківщину. Проте уряд Польщі вважає ці та інші акції недостатніми. Про це, зокрема, говорив міністр іноземних справ Польської Республіки К. Скубішевський на зустрічі з представниками культурно-освітнього товариства поляків на Україні 14 жовтня 1990 р.

⁷² Тшина Е. 150-річчя «Оссолінеуму» // Укр. істор. журнал.— 1968.— № 7.— С. 151—154.

* Після революції цей костюл довгий час був пристосований під складське приміщення.

⁷³ Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область.— С. 615—616.

Ю. П. Коваленко (Київ)

Я був солдатом у сорок першому

Розповідається про важкий початковий період війни проти фашистських загарбників на території України, наводяться нові факти, що свідчать про героїзм, мужність і стійкість радянських людей.

Війну з німецько-фашистськими загарбниками мені довелося зустріти 22 червня 1941 р. на кордоні на р. Прут. Був я тоді заступником командира 180-го окремого зенітно-артилерійського дивізіону 164-ї стрілецької дивізії, яка спочатку входила до складу 12-ї армії генерала П. Г. Понеділіна, а з 27 червня — 18-ї армії генерала А. К. Смирнова. Командний склад штабу цієї армії сформувався із воєначальників Харківського військового округу, яким перед війною й командував генерал-лейтенант А. К. Смирнов. У жовтні 1941 р. під час прориву з оточення командарм, командуючий артилерією армії генерал-майор О. С. Титов, члени Військової ради армії дивізійний комісар Т. Л. Ніколаєв, бригадний комісар А. М. Миронов, начальник політвідділу армії бригадний комісар П. П. Міркін загинули в бою. Генерал А. К. Смирнов був посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Важким був для нас початковий період війни. Наша 164-а стрілецька дивізія, якою спочатку командував полковник А. Н. Червинський, а з вересня 1941 р. — підполковник В. Я. Владимиров, з боями відходила протягом липня — жовтня від кордону до Донбасу.

З 22-го червня по 6-е липня дивізія міцно утримувала оборону на кордоні, і лише через загрозу оточення ми вимушені були відступати з боями, згідно з наказом командарма 18-ї армії, у напрямку на м. Хотин та м. Кам'янець-Подільський. Успіх тривалої нашої оборони з 22 червня по 6 липня 1941 р. на рубежі: справа — Тарасовці, Новоселиця, Герца, зліва включно — Ліпкани, що на південний схід від м. Чернівці, по р. Прут, очевидно, є наслідком того, що дивізія ще 16 червня відповідно до наказу командуючого Київським особливим військовим округом генерал-полковника М. П. Кирпоноса прибула в свій район з метою прикриття кордону на випадок війни. Проте позицій на вказаному рубежі не займала. Розташована вона була в лісі та по гаях. В денний час її особовий склад проводив звичайні військові заняття, а у нічний — виконував інженерні роботи по риттю окопів, траншей та позицій для гармат, мінометів, кулеметів на самому кордоні. Перед світанком все це маскувалося.

А коли надійшов наказ з 21 на 22 червня зайняти оборону на своїх рубежах, підрозділи дивізії, не зволікаючи часу, швидко зайняли свої позиції.

Бойові дії на нашій ділянці почалися на світанку 22 червня. Однак великих успіхів в перший день війни на лівому березі р. Прут гітлерівці не змогли досягти. Їхні часті атаки розбивалися об стійкість і мужність прикордонників та бійців наших частин, які зайняли свої рубежі оборони на кордоні у ту зловісну ніч. Найзапекліші бої зав'язалися поблизу Ліпкан за залізничний міст на стикку з нашим лівим сусідом —

176-ю стрілецькою дивізією 9-ї армії — та на правому фланзі в районі Герца і Новоселиця на стику з 60-ю гірсько-стрілецькою дивізією 17-го стрілецького корпусу.

Однак ворогу вдалося у першій половині дня війни за допомогою сильної артпідготовки і бомбових ударів прорватися через нашу оборону і вийти на підступи до Новоселиці. До речі, тут утримувала оборону й невеличка група прикордонників, яка потрапила в оточення. За допомогою танкістів 39-ї танкової дивізії 16-го мехкорпусу генерала А. Д. Соколова при вдалій взаємодії із захисниками цього рубежу загарбників, що прорвалися, було знищено, і кордон на цій ділянці фронту до кінця дня було поновлено. Та ворог продовжував свої атаки. І все ж нашим військам вдалося на цьому рубежі їх відбити.

В районі Хотина гітлерівці скинули повітряний десант, переодягнувши його у форму радянської міліції та червоноармійців. Десантники мали намір захопити переправу через р. Дністер біля Хотина. Та нам удалося з допомогою місцевого населення виловити і знешкодити всіх переодягнених ворогів.

В боях на цих рубежах відзначилося багато бійців та командирів нашої армії, в тому числі і з нашої дивізії, 60-ї гірсько-стрілецької дивізії (гсд), 4-ї окремої протитанкової винищувальної артбригади полковника М. І. Неделіна, 16-го мехкорпусу та інших частин. Це, наприклад, командир гармати 358-го гірсько-стрілецького полку сержант П. Е. Яковлев, який першим вступив у нерівний поєдинок з ворожими танками і підбив два з них. Коли сержанта було тяжко поранено, на його місце став буковинець рядовий В. В. Юрчук, котрий підбив ще один танк і два бронетранспортери. В цьому бою брали участь й інші артилеристи. Ворожа атака танків та піхоти була відбита. На полі бою залишилося п'ять підбитих танків, чотири бронетранспортери і багато вбитих солдатів ворога. Противник зазнав чималих втрат у живій силі та техніці. Але багато полягло й наших воїнів.

На р. Дністер відхід нашої дивізії по понтонному мосту біля Хотина прикривали бійці стрілецької роти лейтенанта П. Романенка з 144-го окремого розвідувального батальйону під командуванням капітана А. А. Свиридова, нині генерала, Героя Радянського Союзу. Бійці роти, з яких мало хто залишився живим, стримували шалений натиск румунських частин, які прагнули захопити переправи...

26-го липня під Ольгополем дивізія разом із сусідніми підрозділами завдала сильного контрудару по наступаючих ворожих військах у напрямку Кодима — Балта на півночі Одеської області. Противник зазнав великих втрат й відновив наступ тільки після перегрупування своїх сил. 3-го серпня дивізія вела бій за місто Первомайськ, а 5 і 6 серпня тримала оборону під містом Вознесенськом, охороняючи залізничний міст через річку Південний Буг. Гітлерівці постійно намагалися зривати організований відхід наших частин, оточуючи або напівоточуючи їх. У районі станції Грейгово (за кілька десятків кілометрів на північний схід від Миколаєва) 15 серпня частина військ 18-ї армії потрапила у напівоточення. Проте їм вдалося вийти з нього, завдавши при цьому великих втрат ворогові. Хоча й наші втрати були великими. При підході до річки Інгулець танки моторизованої дивізії «Адольф Гітлер», які прорвалися на стику 18-ї та 9-ї наших армій, 17 серпня знову перерізали нам шлях біля ст. Снігурівки і замкнули кільце оточення. Завдяки рішучим діям бійців 96-ї гірсько-стрілецької дивізії полковника І. М. Шепетова та нашої авіації це кільце вдалося прорвати.

За вмиле керівництво бойовими діями частин дивізії та інших частин армії, а також за героїчні бойові подвиги по захопленню в нічному бою ст. Грейгово, успішні бої за ст. Снігурівку та переправу через р. Інгулець, які сприяли виходу з кільця оточення багатьом частинам 18-ї і 9-ї армій, комдив 96-ї гсд полковник І. М. Шепетов був удо-

стоєний звання Героя Радянського Союзу та присвоєння звання — генерал-майор. Ми його на фронті називали «Комдив 96-ї проби»! І це був справжній народний герой. В тому ж бою уміло й сміливо керував нічними атаками бійців 209-го гірсько-стрілецького полку 96-ї гсд щойно призначений на посаду командира цього полку старший лейтенант Т. А. Нікітенко. Він уміло використав дані своєї розвідки, уточнивши напрямки удару по ворогу силами своїх підрозділів. Незважаючи на впертий опір гітлерівців, до ранку наступного дня полк штурмом оволодів ст. Грейгово.

Пригадую й сьогодні подробиці того бою. В одному селі надвечір на нас наступав ескадрон угорців, підтримуваний легкими танками. Ми зустріли їх сильним вогнем. На полі бою залишилися лежати десятки вершників. Наші артилеристи з 45-міліметрових протитанкових гармат в упор розстріляли три броньовані машини, які прорвалися в село, ще одну — підбили піхотинці пляшками з пальною рідиною. Коли стемніло, ворожі танки ми підпалили й почали вихід з оточення. 18 серпня вийшли на переправу через Дніпро у районі Північних Каїр і Качкарівки. Переправившись на лівий берег Дніпра, зайняли оборону в плавнях у районі Велика Лепетиха, Верхній Рогачик, Кам'янка-Дніпровська. Фронт дивізії витягнувся на 60 км. В одному нічному бою полк майора А. А. Свиридова розгромив румунську бригаду, яка переправилася на лівий берег. Навіть важко передати словами, як окрилила всіх нас у той важкий час ця перемога.

Вміло і відважно у ту пору вели бої бійці нашої зенітної батареї під командуванням старшого лейтенанта Г. Желтанова. Вони збили кілька ворожих стервятників, вели прицільний вогонь по наземних цілях. Комбат був нагороджений орденом Червоного Прапора. На жаль, Желтанов невдовзі загинув у Донбасі.

Часто у тилу ворога з'являвся відважний розвідник Олексій Пагін, завдаючи ворогові великої шкоди своїми рейдами. Герой загинув в одному з нічних боїв.

З отаких невеликих перемог і подвигів наших бійців, неминучих жертв кувалася наша майбутня перемога, до якої тоді, на початку осені 1941 р. було ще ой як далеко.

27 вересня наша дивізія брала участь у наступальних боях, в ході яких визволила Малу Білозірку та інші села Запорізької області. Тоді вперше на нашому Південному фронті були використані гвардійські реактивні міномети — «Катюші».

Залп цієї могутньої на той час зброї, якою була укомплектована група майора Воеводіна (так тоді йменувався підрозділ гвардійських мінометів, підпорядкований командуванню Південного фронту), було дано приблизно в другій половині дня 27 вересня 1941 р. в районі Малої Білозірки. Після цього залпу горіла земля, плавалося залізо, каміння (тому що в перші дні війни «Катюші» мали на озброєнні переважно тільки термітні заряди). Від цього жаху німці залишили зайнятий ними рубіж і бігли близько п'яти кілометрів на попередній рубіж оборони. Але й наші наступаючі підрозділи, побачивши теж вперше таке вогняне пекло, відійшли назад на кілька сот метрів... Після цього випадку гітлерівське командування групи «Південь» кілька разів скидало з літаків листівки, в яких писалося, приміром, таке: «Коли ви, росіяни, будете використовувати й далі адську зброю, то ми застосуємо гази». Але це було лише залякування.

На початку жовтня 1941 р. 1-а німецька танкова група генерал-полковника фон Клейста, форсувавши Дніпро в районі Запоріжжя і прорвавши оборону на ділянці 12-ї армії в районі Оріхового, завдала удару у південно-східному напрямку на Бердянськ у тил 18-ї та 9-ї армій Південного фронту. З півдня з Херсона на Мелітополь та Маріуполь наступали 11-а німецька та 3-я румунська армії. Чимало частин 18-ї армії ударом ворожих танків були роз'єднані в районі Токмака,

Чернігівки, Куйбишева і відрізані від своїх тилів. У бою під Верхнім Токмаком та Чернігівкою роз'єднана була й наша 164-а стрілецька дивізія, яка одержала запізнілий наказ штабу фронту відійти на схід. Невеликими групами, найбільша серед яких налічувала чоловік 200 разом з командиром та штабом дивізії, ми з боями виходили з оточення. До нас звідусіль приєднувалися бійці. Пригадую, зібralися ми у балці, що знаходилася на південь від Попівки-Олексіївки кілометрів за 10—12. Довкола чули кулеметні та гарматні постріли, і не знали в ту мить, що робити...

Я зголосився взяти з собою кількох сміливців. Сіли ми у кузов півторатонки і поїхали на звуки стрілянини в бік Попівки-Олексіївки. Недавно тут був кровопролитний бій, і ми бачили багатьох загиблих наших воїнів. Але не менше було й полеглих гітлерівців. Горіли автомашины, завмерла бойова техніка. Тяжко було все це бачити. Були ми в досить скрутному становищі. Просуваючись, трималися впадини річки Кільтичії. Раптом нас обстріляв з гармати ворожий танк. На щастя, промахнувся. Я наказав водієві Міміншвілі гнати автомашину зигзагами. Мабуть, це і врятувало нас. Сховалися у вибалку. Кільтичія була тут мілководною, але з трясовиною. Тут же стояло багато наших вантажних та легкових автомашин і підвід, які потрапили у міцні пазурі трясовини. Наші бійці і командири переходили річку вброд і одразу вступали в бій з ворогом, який насідав. З невеликого підвищення, яке тут утворювала місцевість, нам було добре видно поле бою перед Попівкою.

У тому бою, як ми дізналися, й загинув генерал А. К. Смирнов. Про долю командуючого артилерією армії генерал-майора О. С. Титова я довідався пізніше у повоєнні роки. Ось як розгорталися тоді події. Всюди передоше. За свідченням командира 4-ї винищувально-протитанкової артбригади полковника М. І. Неделіна (після війни — головний маршал артилерії), генерал Титов біля однієї з гармат прямою наводкою стріляв по танках ворога. Його поранило в руку. Зробили перев'язку. На біль не скаржився, навіть вигляду не подавав, що поранений. Намічалася нічна атака, щоб прорвати кільце ворожого оточення. Разом з частинами повинен був виходити й штаб армії, однак, чомусь забарився. Титов, стурбований таким ходом подій, вирішив повернутися в штаб армії, щоб з'ясувати причину затримки... Він поспішав на командний пункт. А кільце оточення все стискалося. Біля Водяного Титов побачив ворожу колону. Він взяв на себе командування зенітною батареєю, яка була поблизу. Ворог мав величезну перевагу у живій силі та техніці. Та генерал знав на що йде: відвернути сили ворога на себе і тим допомогти штабу вирватися з оточення. З-за палаючих скірт поповзли ворожі танки. Нерівний поєдинок ставав все важчим. З усіх боків насідали танки і піхота ворога. Та генерал Титов продовжував вказувати цілі, а зенітники знищували їх. Коли бійців залишилося зовсім мало, за навідника став генерал. Лише після величезного залпу важкої артилерії ворога замовкла остання наша гармата, біля неї лежав генерал-герой.

Неподалік на чолі з групою штабних офіцерів бився генерал С. К. Горюнов. Він бачив, як безстрашно і точно вела вогонь батарея. Невдовзі йому доповіли, що генерал О. С. Титов убитий.

Героїчна боротьба зенітників на чолі з О. С. Титовим допомогла генералам С. К. Горюнову і В. Я. Колпакчі вивести штаб і поставити його на чолі діючих військ армії. Після виходу з оточення в Донбас генерал В. Я. Колпакчі став командуючим 18-ї армії. Відомо, що на батареї разом з генералом О. С. Титовим загинули капітан А. А. Мазін, червоноармійці Н. В. Костак, С. С. Кондрашов, А. П. Терентьев та інші...

Будучи глибоко впевненим у нашій перемозі, генерал А. К. Смирнов писав дружині: «Я вірю, що, незважаючи на великі труднощі і наш

відхід, ми розіб'ємо гітлерівську сволоту» *. В остаточну нашу перемогу вірили ми всі, і віра ця надавала нам сил.

Трагічний день 8 жовтня 1941 р. я пам'ятаю у всіх деталях. На землю впали сутінки. Провівши спостереження місцевості і те, як гітлерівці обстрілюють з мінометів та гармат місце переправи наших військ через Кільтицю, я зробив висновок, що суцільної оборони в кільці оточення у ворога поки що немає. З цим я повернувся в основну групу і доповів комдиву В. Я. Владимирову про все, що вдалося розвідати. Разом з тим я заявив йому і присутнім, що коли ми сьогодні вночі не вирвемося з оточення, то завтра буде пізно... Тут же вирішили не втрачати часу і під прикриттям темноти прорватися. За наказом комдива вишикувалися в колону, в голові якої було кілька десятків солдатів і офіцерів. З полуторкою попереду був я з 12 бійцями. Було темно, рухалися тихо. Пройшли кілька кілометрів. Раптом перед нами здійнялася шалена стрілянина з автоматів, мінометів, гармат. Зав'язався бій не на життя, а на смерть. Ми вирішили йти тільки вперед. Забачивши, що наш передовий загін нарвався на ворожу охорону, комдив із штабом вирішили шукати інше місце для виходу з оточення. Але й вони нашоувхнулися на заслін і вступили в нерівний бій. З оточення виходили невеликими групами і поодинці. Знаю, що комдив В. Я. Владимиров дістався до своїх у Донбасі аж через півмісяця. Був він у цивільному одязі з торбиною через плече...

Той нічний бій в Олексіївці я запам'ятав назавжди. Село було забите бойовою технікою, очевидно, розбитою авіацією та ворожими танками. Із села ми пішли вздовж р. Берди і на ранок 9 жовтня в районі села Захарівки з'єдналися з іншими нашими такими ж роздрібленими групами і ще багато днів виходили з оточення. Вдень переховувалися в лісі і гаях, вели розвідку, а в нічний час продовжували вихід з оточення...

Після виходу з оточення уже в складі 99-ї Червонопрапорної стрілецької дивізії 37-ї армії наша група з 164-ї стрілецької дивізії продовжувала битися проти ворога у листопаді 1941 р. під Ростовом... Це були найважчі дні війни.

Одержано 15.07.91

Рассказывается о тяжелом начальном периоде войны против фашистских захватчиков на территории Украины, приводятся новые факты, свидетельствующие о героизме, мужестве и стойкости советских людей.

* Прапор комунізму (орган Куйбишевського райкому Компартії України Запорізької області).— 1974.— 3 жовт.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія *

Голод 1932—1933 р.

Голод, який мав місце в 1932—1933 рр., був для українців тим же, що холокост для євреїв і різанина 1915 р. для вірменів. Трагедія безмежного масштабу, він глибоко травмував українську націю, залишивши на її тілі глибокі соціальні, психологічні, політичні і демографічні рани, які не стерлися й понині. Голод кинув тінь на методи і досягнення радянської системи.

Головне полягає в тому, що він не повинен був відбутися. Сталін сам проголосив, що «ніхто не може заперечити той факт, що врожай зернових 1932 року був більше, ніж у 1931 році»⁹. Як писали Конквест та Кравченко, врожай 1932 року був лише на 12% менший за середні врожаї 1926—1930 рр.¹⁰ Інакше кажучи, продукти були. Проте держава систематично конфіскувала більшість з них для власного користування. Незважаючи на прохання і попередження українських комуністів, Сталін у 1932 р. збільшив обсяг хлібозаготівель на Україні на 44%. Прийняте ним рішення і жорстокі методи виконання режимом його розпоряджень прирікли мільйони людей на смерть у ситуації, яку можна охарактеризувати тільки як штучно створений голод.

Ставлення режиму до жертв, які народ змушений був покласти на вівтар цієї політики, виявилось у низці заходів уряду в 1932 р. У серпні партійні активісти здобули законне право конфіскувати зерно в селянських господарствах; в тому ж місяці було прийнято ганебний закон, який передбачав смертну кару за розкрадання «соціалістичної власності». Будь-який чоловік, жінка або дитина, затримані із зменшою зерна на радгоспному або колгоспному полі, могли бути страчені. І нерідко їх страчували. За пом'якшувальних обставин такий «злочин проти держави» карався десятьма роками каторжних робіт. Щоб не дати селянам можливість у пошуках їжі залишати колгоспи, уряд запропонував систему внутрішніх паспортів. У листопаді Москва прийняла закон, згідно з яким до виконання урядових завдань по хлібозаготівлях селянин не мав права одержати в колгоспі й крихти зерна.

У січні 1933 р. Сталін наказав своєму наміснику на Україні Павлу Постишеву піддати різкій критиці українських комуністів за «втрату більшовицької пильності» і прискорити процес збирання зерна. Під його керівництвом зграї партійних активістів у кожній селянській хаті влаштовували безцеремонні обшуки, зривали підлогу і рилися у криницях, шукаючи зерно, що залишилося. Тримати його у себе не дозволялося навіть тим селянам, які вже опухли від голодування. Фактично якщо та чи інша особа зовні не нагадувала голодуючого, її підозрювали в тому, що вона ховає їжу. Згадуючи ті події, один з партійних активістів так охарактеризував мотиви, якими він керувався: «Ми вірили в те, що Сталін — мудрий керівник... Нас ошукали, тому що ми самі хотіли бути ошуканими. Ми так сильно вірили в комунізм, що могли виправдати будь-який злочин, якби він хоч трошечки був підфарбований комуністичною фразеологією»¹¹.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 6—9, 11.

⁹ Там же.— С. 216—217.

¹⁰ Conquest R. Op. cit.— P. 221—222.

¹¹ Григоренко П. Мемуари.— Нью-Йорк, 1982.— С. 36.

Голод, який почав поширюватися на Україні у 1932 р., досяг свого апогею на початку 33-го. За розрахунками, на початку того року середня селянська родина, що складалася з п'яти чоловік, мала у своєму розпорядженні близько 6 кг зерна. А треба було проіснувати до наступного врожаю. Інакше кажучи, кожний член сім'ї селянина змушено споживав близько 1,7 кг зерна на місяць. Відчуваючи брак хліба, вони їли пацюків, кору дерев, листя й відходи з кухонь партійних активістів, які одержували багато добрих продуктів. Було чимало випадків людожерства. Один з радянських авторів зазначає: «Першими вмирили чоловіки. Після них — діти. І останніми — жінки. Однак перед тим, як вмерти, люди нерідко божеволіли й втрачали людську подобу»¹².

Навіть після того, як повимирали цілі села, партійні активісти продовжували конфісковувати зерно. Один з них, Віктор Кравченко, пізніше писав: «На полі бою люди вмирають швидко, вони завдають відповідних ударів ворогові, їх підтримує почуття товариства і відчуття власного обов'язку. Тут я бачив людей, які вмирили, вмирили в жахливих стражданнях, і не було можливості виправдати їхню смерть жертвою в ім'я якоїсь справи. Вони потрапили до пастки й залишилися голодувати, кожний у своєму домі, завдяки політичному рішення, прийнятому в далекій столиці... Найбільш жахливою картиною були малі діти, з животів яких, надутих як повітряна куля, стирчали тонісінькі, мов билінка, рученьки та ніжки. Голодування знищило останній слід дитинства в їх обличчя, перетворивши у мучеників; тільки в очах ще блимав вогник дитинства»¹³.

Звичайно, Сталін і його оточення сприймало ситуацію інакше. У 1933 р. Мендель Хатаєвич, один з українських соратників Сталіна і автор хлібозаготівельної програми, з гордістю зазначав: «Між нашим режимом і селянством триває безжальна боротьба. Ця боротьба смертельна. Цього року ми витримали іспит на нашу силу і міцність. Потрібний був голод, щоб показати селянам, хто є справжнім господарем на цій землі. Він коштував мільйони жертв, але колгоспна система збереглася. Ми виграла війну»¹⁴.

Дані радянської статистики, що стосуються цього періоду, явно ненадійні. (Незадоволений результатами перепису 1937 р., які відтворили запаморочливі масштаби людських жертв, Сталін розстріляв його організаторів). Радянські архівні матеріали сталінської епохи, як і раніше, тримають під замком. Через це важко остаточно встановити, скільки людей загинуло під час голоду 1932—1933 рр. За оцінками, які базуються на аналізі демографічних втрат серед населення, кількість загинувших на Україні коливалася від 3 до 6 мільйонів¹⁵.

В той час, як голод лютував на Україні, особливо на її південному сході, а також на Північному Кавказі (де мешкало чимало українців), велика частина Росії майже не постраждала від нього. Однією з обставин, що пояснює цю особливість, було те, що, згідно з першим п'ятирічним планом, «Україну було обрано як колосальну лабораторію для випробування нових форм соціально-економічної і господарсько-технічної реконструкції всієї сільської економіки в усьому Радянському Союзі»¹⁶. Про важливість України для радянських планових орга-

¹² Congquest R. Op. cit.— P. 245.

¹³ K r a w c h e n k o B. I chose Freedom.— N.-Y., 1946.— P. 118.

¹⁴ Ibid.— P. 130.

¹⁵ М. Максудов у своїй праці «Ukraine's Demographic losses, 1927—1938» (в кн.: «Famine in Ukraine».— P. 27—44). твердить, що на Україні у 1927—1944 рр. загинуло не менш як 4,4 млн. чол. У своїй праці «Национальности СССР: этнодемографический обзор» (М., 1975.— С. 249) він вважає, що у 1926—1939 рр. населення Росії зросло на 28%, а Білорусії — на 11,3%. У той же період населення України зменшилося на 9,9%.

¹⁶ Пятилетний план для сельскохозяйственного строительства.— М., 1930.— Ч. III.— С. 127.

нів ішлося у передовій статті «Правды» (7 січня 1933 р.) під назвою «Україна — вирішальний фактор у хлібозаготівельній кампанії». Відповідно й вимоги, що висувалися щодо неї, були незвичайно великими. Як писав Всеволод Голубничий, хоч Україна й давала країні 27% всього зерна, вона виконувала 38% усіх завдань хлібозаготівель¹⁷. Кравченко вважає, що колгоспники України отримували лише половину тієї заробітної плати, яку мали їхні колеги з Росії¹⁸.

Внаслідок того, що українці традиційно відчували потяг до приватної власності на землю, вони чинили колективізації більш відчайдушний опір, ніж росіяни. Через це режим вирішив втілювати на Україні в життя свою політику — з її жахливими наслідками — швидше, ніж в інших регіонах. Ось як про це писав Василь Гроссман, радянський письменник і колишній партійний активіст: «Було ясно, що Москва покладає надії на Україну. І скінчилося це тим, що у ході наступних подій гнів головним чином упав на неї... Нам говорили, що на Україні зберігся інстинкт приватної власності, який був сильнішим, ніж у Росії. Насправді, всі справи тут виявилися набагато гіршими, ніж у нас»¹⁹.

Інші твердять, що голод на Україні був засобом, за допомогою якого Сталін сподівався ослабити український націоналізм. Зв'язок між селянством і націоналізмом, безперечно, продовжував існувати і за радянського керівництва. Сталін зазначав, що «врешті-решт, селянське питання — основа, квінтесенція національного питання... За своєю сутністю національне питання — це селянське питання»²⁰. 1930 р. провідна більшовицька газета України вмістила на своїх сторінках нове обгрунтування цього, підкресливши, що «колективізація на Україні мала спеціальне завдання — зруйнувати соціальну базу українського націоналізму — індивідуальну селянську економіку»²¹. Тому можна дійти висновку, що Сталін у кращому випадку розглядав смерть мільйонів людей як необхідну ціну за здійснення індустріалізації. В гіршому випадку, він свідомо дозволив голодомору викоренити будь-яку опозицію своїй політиці у найбільш неспокійному регіоні своєї імперії.

Заслуговує на увагу й те, що було зроблено спробу стерти сам факт голоду з людської пам'яті. Майже до останнього часу СРСР взагалі не визнавав того, що він мав місце. Якби повний масштаб цієї трагедії став відомий усім людям, це, без сумніву, негативно вплинуло б на імідж СРСР як прогресивної країни, який Москва формувала і вдома, і за кордоном. З цієї причини режим протягом тривалого періоду клав край будь-якому відкритому обговоренню теми голоду в СРСР²².

Хоч деякі газети на Заході повідомили про голод на Україні, там повністю не збагнули його жахливих масштабів. Радянський експорт зерна на початку 30-х років і відмова режиму одержувати будь-яку допомогу з боку іноземних держав ускладнювали багатьом західноєвропейцям розуміння того, що на Україні міг лютувати голод. Після завершення сумлінно підготовленого турне по СРСР такі світила, як Джордж Бернард Шоу і колишній прем'єр-міністр Франції Едуар Ерріо повернулися додому з блискучими враженнями від радянських досягнень та задоволених, добре вгодованих селян. Уолтер Дюранті — московський кореспондент «Нью-Йорк таймс» — у своїх статтях неодноразово заперечував існування голоду (разом з тим у приватних бесідах він говорив, що від голоду в СРСР загинули близько 10 млн. чол.) Це

¹⁷ Holubnychy V. The Causes of the Famine of 1932—1933 // Meta.— N 2.— 1979.— P. 23.

¹⁸ Krawchenko B. Op. cit.— Social change...— P. 125.

¹⁹ Grossman V. Forever Flowing.— N.-Y., 1972.— P. 148.

²⁰ Сталін Й. Вибрані твори.— Т. 7.— С. 71.

²¹ Пролет. правда.— 1930.— 22 янв.

²² Останнім часом Радянська влада почала визнавати той факт, що голод 1932—1933 рр. був викликаний, передусім, сталінською політикою. (Див.: промову В. В. Щербицького у «Правде Украины» від 26 грудня 1987 р.).

викликало доброзичливе ставлення до нього з боку Сталіна. За «глибину, неупередженість, глибокий аналіз і виключну ясність» своїх репортажів із СРСР Дюранті у 1932 р. отримав премію Пуліцера.

Хоч уряди західних держав знали про голод, їх позиція в цьому питанні нагадувала позицію, яку зайняло міністерство закордонних справ Великобританії: «Правда про цю справу полягає в тому, що, звичайно, ми маємо певну інформацію про голод у південній частині Росії, подібну до тієї, яка з'явилася в пресі... Ми, однак, не хочемо, щоб цю інформацію було опубліковано, оскільки це викличе гнів з боку Радянського уряду, і наші стосунки з ним будуть поставлені під загрозу»²³. Більше того, під час Великої депресії чимало західних інтелектуалів виявляли великі симпатії до Радянського Союзу і енергійно відкидали будь-яку критику СРСР, особливо в питанні про голод. Як зазначає Конквест, «ганьба не в тому, що вони виправдовували дії Радянського Союзу, а в тому, що вони не хотіли чути про них і не були підготовлені до того, щоб дивитись правді у вічі»²⁴.

Великий терор

Індустріалізація і колективізація призвели до посилення централізації влади в Москві. Для України це означало, що всі мрії, ілюзії і реальні кроки в напрямку самоврядування, характерні для багатообіцяючих 20-х років, були приречені. Поставивши собі за мету здійснити планомірну ліквідацію всіх ознак української автономії, Сталін намагався перетворити республіку у звичайну адміністративну одиницю Радянського Союзу. І всі ті, хто стояв на його шляху, підлягали знищенню.

У перший період наступу Сталіна на потенційну опозицію на Україні (насправді ж протидія його політиці там була надзвичайно слабкою) головною мішенню стали кадри старої української інтелігенції, особливо ті з них, хто був зв'язаний з національними урядами і найбільшовицькими партіями в 1917—1920 рр. і хто грав провідну роль у культурі й науці. Після фабрикування справ про «таємні антирадянські організації» ОДПУ примушувало свої жертви (методами фізичного й психологічного катування) визнавати свою належність до них під час широко афішованих показових процесів. У такому ж дусі політична поліція виправдовувала покарання обвинувачених, дискредитувала всіх, хто поділяв їхні погляди. Вона готувала ґрунт для нових арештів.

На Україні цю тактику вперше застосували в 1929—1930 рр., коли сорок п'ять видатних вчених, письменників та інших представників інтелектуальної сфери, включаючи Сергія Єфремова, Володимира Чехівського, Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, Михайла Слабченка, Григорія Голоскевича і Людмилу Старицьку-Черняхівську, було звинувачено в належності до таємної націоналістичної організації, яка називалася «Спілка визволення України». Використавши судовий процес над ними для створення атмосфери підозри і небезпеки, Радянська влада почала широкомасштабний наступ на інтелектуальну еліту України.

Як і можна було чекати, Українській Академії наук судилося стати однією з перших установ, яка прийняла на себе головний удар. Після процесу у справі СВУ, коли на лаві підсудних було багато співробітників Академії, уряд почав здійснювати контроль за академічними публікаціями, закривати найбільш активні відділи і виганяти з її стін «буржуазних націоналістів». У 1931 р. було ліквідовано історичну секцію, яку очолював Грушевський. Його звинуватили в тому, що він

²³ Carunyk M., Luciuk L., Kordan B. The Foreign Office and the Famine: British documents on Ukraine and Great Famine of 1932—1933.—Kingston, 1988.—P. 397.

²⁴ Conquest R. Op. cit.—P. 321.

узяв участь в роботі іншої таємної організації і відправили в Росію, де вчений і помер у 1934 р.

Процес над членами СВУ став сигналом для ліквідації Української автокефальної православної церкви. Її керівництво, яке обвинували у співпраці із СВУ, було змушене скликати собор (церковну раду) у січні 1930 р. і розпустити себе. Незабаром митрополит, десятки єпископів і сотні священників потрапили до трудових таборів.

Ще до завершення першої хвилі репресій Сталін у 1933 р. розпочав іншу. Вона головним чином була спрямована проти членів більшовицької партії. Чистки в партії не були новиною: в 20-х роках їх періодично влаштовували для того, щоб «оновити» партію шляхом виключення з її лав пасивних, опортуністично настроєних та інших недостойних комуністів. Проте в 30-ті роки вони набули жахливих і зловісних масштабів. Члени більшовицької партії виключалися з лав ВКП(б) за «ідейні помилки й прорахунки», тобто за те, що вони або не погоджувалися з політикою Сталіна, або вважалися її опонентами. Це звичайно приводило до страти або заслання. Внаслідок цього терор став частиною життя не тільки народних мас, а й комуністичної еліти.

В цілому у Радянському Союзі під сталінських чисток припав на 1937—38 рр. Однак Лев Копелев зазначав: «На Україні 1937 рік почався у 1933-му»²⁵. Мабуть, загроза українського національного комунізму, з одного боку, і деморалізація українських комуністів під впливом жахів колективізації і голоду, з іншого, примусили Кремль звернути на українців особливу увагу. Перший грім грози, що наближалася, пролунав під час зміни ідеологічних акцентів у Москві. Протягом ряду років партія офіційно дотримувалась погляду, що головна загроза радянській системі виходить від російського шовінізму. Націоналізм неросійських народів є менш небезпечним, оскільки за своєю сутністю він являє собою реакцію на останній. Проте в 1933 р. представники Сталіна, твердячи, що український націоналізм значно посилюється внаслідок його підтримки з боку куркульства, розглядали це як найбільш серйозну проблему України. Таким чином, було відкрито шлях до переслідування комуністів, діяльність яких була тісно пов'язана з українізацією.

Незадоволення процесом українізації, що виявив Сталін, не дивувало. Українське село ніколи не підтримувало більшовиків. Коли ж селянська маса сунула до міст, які традиційно були оплотом більшовиків, реальною стала можливість того, що вони перетворяться на поле, де незабаром з'явиться врожай націоналізму та сепаратизму.

Більш безпосередньою обставиною, що викликала намір Сталіна «почистити» КП(б)У, була, мабуть, її слабка участь у колективізації. Вирішивши зрбити більшовиків України козлами відпущення за катастрофу 1932—1933 рр., він санкціонував відкриту критику їхніх дій. Внаслідок цього в передових статтях в «Правде», резолюціях ЦК ВКП(б) більшовики України засуджувалися за «брак пильності» й м'якість у ставленні до куркулів і хлібзаготівель.

Вони зустрілися з трагічною дилемою. Зіткнувшись, з одного боку, з вимогами, що висував щодо них Сталін, а з іншого — з неймовірними труднощами, які відчуло на собі населення України, ці люди не змогли ані задовольнити перше, ані подати допомогу другому. Позбавлена прихильності Москви, відчуваючи брак підтримки з боку населення, КП(б)У стала безпорадною. Найбільш болючого удару їй було завдано тоді, коли у січні 1933 р. Сталін призначив Постишева своїм особистим представником і фактично правителем України. Разом з ним на Україну прибув Всеволод Балицький, новий керівник ОДПУ, а також тисячі російських функціонерів.

²⁵ Див.: Копелев В. Указ. соч.— С. 27.

Завдання, яке мав Постишев, полягало в тому, щоб завершити колективізацію, незважаючи на всі втрати, організувати чистку в лавах КП(б)У і покласти край українізації. Багатьох чиновників, які працювали на селі, він замінив своїми людьми. Водночас розгорнув наступ на прибічників останньої. Постишев охарактеризував її як «культурну контрреволюцію», метою якої було розпалити «національну ворожнечу в лавах пролетаріату» та «ізолювати українських робітників» від «позитивного впливу» російської культури²⁶.

Вістрія цього наступу було спрямовано передусім на комісара освіти Скрипника. Той не бажав відмовлятися від підтримки українізації і у липні 1933 р. наклав на себе руки. За кілька місяців до того це зробив і Хвильовий. Шумський помер на засланні. Коли розв'язаний Постишевим терор ще більше посилювався, були знищені й відправлені до таборів тисячі представників радянської інтелігенції, яка з'явилася в 20-х роках. За деякими оцінками, 200 з 220 авторів, які тоді писали свої твори на Україні, просто зникли. З 85 вчених, які працювали у галузі лінгвістики, 62 були ліквідовані. Філософи, артисти і редактори таврувалися, як шпигуни, терористи. Їх заарештовували. Матвій Яворський та його колеги з Інституту марксизму-ленінізму, які намагалися розробити марксистську концепцію історії України, були відправлені до таборів Сибіру. Експериментальний театр Курбаса «Березіль» було закрито. Слід самого Курбаса, як і драматурга Куліша, загубився в трудових таборах. Знамениті фільми Довженка зняли з прокату, а його примусили переїхати до Москви. Кілька тисяч кобзарів було запрошено на один із з'їздів, де їх заарештували і, за однією інформацією, розстріляли. Щоб урятувати власне життя, деякі письменники — такі, як Бажан та Тичина — почали писати під диктовку Москви.

Руйнування українських установ, розпочате в 1930 р., тоді досягло своєї апогею. Комісаріати освіти, сільського господарства, юстиції, Сільськогосподарська академія, редколегії газет, літературних журналів, енциклопедій, кіностудії таврувалися, як «гнізда націоналістичних контрреволюціонерів». Узагальнюючи результати своєї роботи за листопад 1933 р., Постишев хвалився тим, що «викриття націоналістичного ухилу Скрипника дало нам можливість звільнити... структуру української соціалістичної культури від усіх... націоналістичних елементів. Було проведено значну роботу. Досить сказати, що ми вичистили 2000 націоналістичних елементів, серед них — близько 300 учених і письменників тільки з одного Наркомату освіти»²⁷.

Чистки, організовані Постишевим, були спрямовані не тільки проти діячів культури України, а й її політичної еліти. Понад 15000 осіб, які займали відповідальні посади, були звільнені з роботи. Їх обвинуватили в націоналізмі. Крім цього, членів партії звинувачували у «фашизмі», «троцькізмі», «втратах більшовицької пильності» та зв'язках з еміграцією та іноземними державами. Внаслідок цього протягом січня 1933 р. — січня 1934 р. КП(б)У втратила 100 000 своїх членів. У своїй доповіді Постишев зазначав, що «майже усіх осіб, які були звільнені зі своїх посад, було заарештовано, поставлено перед розстрільною командою або заслано»²⁸. Навіть Троцький визнавав, що «ніде у світі репресії, чистки, підкорювання і бюрократична розперезаність взагалі не досягли таких величезних масштабів, як на Україні, в боротьбі проти таємного тяжіння українських мас до більшої волі та незалежності»²⁹.

В той час, коли хвилі репресій, що прокотилися по Україні на початку 1930-х років, були спрямовані головним чином проти українців, велика чистка, яка мала місце у 1937—1938 рр., поширилася на всі регіони Радянського Союзу та категорії людей. Її метою стало

²⁶ Krawchenko B. Op. cit.— P. 131.

²⁷ Conquest R. Op. cit.— P. 271—272.

²⁸ Krawchenko B. Op. cit.— P. 145.

²⁹ Trotsky L. The writings of Leon Trotsky, 1939—1940.— N.-Y., 1969.— P. 72.

знищення всіх реальних та уявних ворогів Сталіна і наповнення всіх рівнів радянського суспільства, особливо верхніх ешелонів, відчуттям небезпеки, рабської залежності й покори у ставленні до «великого вождя».

У ході кількох сенсаційних показових процесів було дискредитовано, а пстім розстріляно майже всіх «батьків» більшовизму (а також потенціальних суперників Сталіна). Політична поліція, яка вже називалася НКВС, неодноразово фабрикувала справи про змови та терористичні групи, щоб інкримінувати участь у них постійно зростаючій кількості людей. Звичайними вироками стала смертна кара, або, у кращому випадку, великий строк ув'язнення у концентраційних таборах Сибіру. Щоб забезпечити собі нескінченний конвейер «зрадників», слідчі НКВС запитували заарештованих: «Хто завербував тебе?» та «Кого ти завербував?» «Визнання» нерідко завершувалися вироками випадковим знайомцм, друзям і членам сім'ї. Навіть в той час, коли загроза війни в Європі посилилася, була страчена велика частина військового керівництва — єдиного прошарку потенційної опозиції, що зберігся. Під час його знищення політика Сталіна почала виявляти певні ознаки божевільності.

Україна знову опинилася серед тих регіонів СРСР, що найбільше постраждали від неї. На відміну від чисток 1933 р., під час яких були виявлені противники колективізації та прибічники українізації, Сталін в 1937 р. вирішив повністю ліквідувати керівників уряду України та КП(б)У. Обставини, які вплинули на прийняття ним цього рішення, були несподіваними. Очевидно, після голоду Постишев (безжальний росіянин, хто провів чистку 1933 р.) почав піддавати сумнівам політику Сталіна й солідаризуватися з Україною та інтересами українців. А головне, Постишев і керівництво Компартії України відмовилися здійснювати її в масштабах, запропонованих Сталіним.

Навіть після усунення Постишева і прибуття на Україну особистих представників Сталіна (Вячеслава Молотова, Миколи Єжова, Микити Хрущова) у серпні 1937 р. керівники КП(б)У — і серед них Станіслав Косіор, Григорій Петровський і Панас Любченко — продовжували виступати проти чисток. Унаслідок цього до початку червня 1938 р. 17 провідних наркомів були заарештовані й страчені. Голова Раднаркому Любченко покінчив життя самогубством. ЦК КП(б)У і політбюро загинули майже в повному складі. Близько 37% усіх членів КП(б)У (майже 170 000 чол.) було виключено з її лав. Як сказав Микита Хрущов, новий московський господар Києва, чистка Компартії України не залишила на ній «жодної темної плями».

НКВС знищував цілі категорії людей — куркулів, священників, колишніх учасників антибільшовицьких рухів, осіб, які побували за кордоном або мали там родичів, іммігрантів з Галичини. Навіть середні радянські громадяни гинули у великій кількості. Про те, яких масштабів набула велика чистка, свідчить розшукане у Вінниці під час другої світової війни масове поховання людей. У ньому знайшли 10 000 останків мешканців регіону, розстріляних у 1937—1938 рр. Через брак необхідних фактичних матеріалів західним ученим важко встановити повну кількість тих, хто зник під час сталінського терору. Адам Улам та інші дослідники вважають, що на території СРСР були знищені близько 500 000 чол. і деь від 3 до 12 млн чол. — відправлені до трудових таборів³⁰. Отже, можна зробити висновок, що процент жертв сталінських репресій на Україні був непропорційно високий.

Наприкінці 30-х років обмежене самоврядування, яке українці (а також інші неросійські народи) мали раніше, було майже повністю ліквідоване. Ігноруючи права, бажання, а також протести з боку українських комуністів, Сталін керував республікою через своїх осо-

³⁰ U l a m A. A History of Soviet Russia.— N.-Y., 1976.— P. 130—131.

бистих емісарів, таких, як Постишев та Хрущов. Незважаючи на силу своєї економіки, Україна повністю втратила контроль над власними ресурсами й капіталовкладеннями, промисловістю, і, що найбільш важливо, — над сільським господарством. Коли голод на Україні досяг апогею, уряд України без дозволу Москви фактично не мав права розпоряджатися жодним пудом зерна.

Культурні установи, що дбали про розвиток української «специфічності», були закриті. Скорочувалися також їхні штати. Ліквідовувалися й характерні ознаки республіканської системи вищої освіти. Замість шкільних підручників, які запровадив Скрипник, з'явилися підручники загальносоюзного зразка. Насправді, централізація і стандартизація життя в СРСР зайшли настільки далеко, що Сталін та його найближчі соратники взагалі обговорювали питання про можливість ліквідації республіканської структури Союзу.

Сталіну подобалося поєднувати свою руйнівну політику з незначними поступками, які мали пропагандистський характер. Так, у 1934 р., коли кампанія за індустріалізацію була у повному розпалі, столицю республіки було перенесено з Харкова до Києва — традиційного українського центру. В 1936 р. Сталін продовжив свою гру. Напередодні великої чистки він «дарував» народам СРСР нову Конституцію, що гарантувала їм всі права, якими користувалися громадяни «буржуазних демократій». Верховну Раду (або парламент), що складався з Ради Союзу і Ради Національностей, проголошено вищим органом державної влади. Було підтверджено право республік на відділення від Союзу, збільшено їхню кількість за рахунок додаткового поділу територій Середньої Азії та Кавказу. Славетним прикладом цинізму Сталіна стала фраза, яку він сказав у жахливі 30-і роки: «Жити стало краще, жити стало веселіше».

Кінець українізації

Разом з централізацією прийшла русифікація. Спочатку, у 1933 р., вона проявилася у вигляді напливу на Україну тисяч російських функціонерів, яких відправили для сприяння колективізації. Наприкінці десятиліття після того, як з партійних лав вичистили національних комуністів, велика частина вищих партійних та урядових керівників України, очолюваних Микитою Хрущовим, були росіянами. І справді, деякі вчені характеризують ці зміни в середовищі республіканської політичної еліти, як «повернення росіян».

За персональними переміщеннями стояли серйозні зрушення в національній політиці, яку Москва втілювала в життя. Вони мали місце в 1933 р., коли Сталін оголосив місцевий націоналізм (а не російський шовінізм) головною загрозою для єдності СРСР. Це перенесення акцентів в ідеології стало поштовхом до закінчення політики українізації і знаменувало собою початок систематичної дискримінації української культури. Кількість україномовних шкіл була зменшена. Це ж стосувалося й чисельності вчителів та науковців. Видатні праці українських науковців і літераторів вилучалися з бібліотек. Були заборонені сотні українських п'єс. Десятки театрів закриті. Працівники музеїв одержали наказ не «ідеалізувати козацьку історію». Органи влади використовували кожну можливість, щоб критикувати «націоналістичну теорію своєрідності України».

Водночас з цим славилась всі аспекти російської культури. Підкреслювалася провідна роль Росії в Союзі РСР. І все це відбувалося під знаком дальшого зміцнення інтернаціоналізму, пролетарської солідарності й «дружби народів». Так, у 1936 р. Сталін твердив, що всі відмінності між радянськими народами зникають: «Характерні риси народів СРСР докорінно змінилися..., почуття недовір'я між ними зникло..., розвинулися почуття товариства й дружби... і, таким чином, з'яви-

лося сучасне братерське співробітництво народів у системі єдиної союзної держави»³¹.

Не дивує те, що радянські ідеологи зробили тоді висновок, що російська мова й культура найбільше відповідають завданням зміцнення інтернаціональної дружби, співробітництва та прогресу. Один з них висловив типову для тих часів думку: «Російську мову вивчають трудівники всього світу. Свого часу Маркс віддав належне могутній російській мові, вивчаючи її і використовуючи в процесі праці над російськомовними першоджерелами... В нашому становищі російська мова є мовою інтернаціональної єдності народів СРСР. Знання російської мови відкриває перед народами СРСР шлях до найвищих культурних цінностей»³².

Саллівант зазначає, що не тільки їхня мова звеличувалася, а й самі росіяни ідеалізувалися за свої революційні успіхи. Їх «одягали у містичний одяг марксистської переваги над іншими народами Радянського Союзу й усього світу»³³. Прикладом цього нового напрямку радянської пропаганди є наступне твердження: «Російський народ — це великий народ. Він очолив рух усього людства до торжества демократії і соціалізму. Під керівництвом свого робітничого класу, найбільш передового класу у світі, російський народ був першим народом в історії, який визволився від капіталістичного гноблення та експлуатації. Російський робітничий клас допоміг звільнитися від національного, політичного й економічного гноблення численній родині народів, що населяли колишню царську Росію»³⁴.

Говорячи подібні речі, радянські ідеологи твердили (і вони роблять це донині), що новий політичний курс Сталіна не був поверненням до традиційного російського шовінізму, а являв собою більш швидкий шлях у напрямку прогресу, соціалізму й інтернаціоналізму. Разом з цим вони також вважали, що культура українців та інших неросійських народів сприяє їх відсталості й провінціалізму.

В результаті, наприкінці 1930-х років вивчення російської мови в українських школах стало обов'язковим. Українська абетка, графіка і словник були наближені до російського варіанту. На Україні активізувався процес вживання російської мови. Вже в 1935 р. Постишев визнавав, що «члени Комуністичної партії України почали деукраїнізуватися і навіть припиняли розмовляти українською мовою»³⁵. У друкованих виданнях виникала аналогічна ситуація: якщо в 1931 р. близько 90% газет і 85% журналів виходили українською мовою, то на початку 1940 р. відповідні показники знизилися до 70% і 45%. В літературі стало політичною справою вихвалити великих російських письменників (Пушкін, Достоевський і Толстой) та підкреслювати, що такі українські автори, як Шевченко, сформувалися під їх сприятливим впливом. На противагу 20-м рокам, коли влада підтримувала процес українізації в містах, вона через десять років робила все для того, щоб поширити вплив російської культури на українське село.

* * *

Сталінська «революція згори» призвела до разючих змін в умовах життя українців та інших народів СРСР. Головне місце в економіці зайняла промисловість. Почалось значне зростання міст. Через кілька десятиліть це зробило їх головним місцем проживання на Україні. Докорінно змінилося сільське господарство. Одним з ключових елементів

³¹ Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957.— N.-Y., 1962.— P. 226.

³² Ibid.— P. 229.

³³ Ibid.— P. 229—230.

³⁴ Ibid.— P. 230.

³⁵ Krawchenko B. Op. cit.— P. 147.

в економіці була ліквідація приватної власності. Такі зрушення, особливо здійснення колективізації на Україні, сталися завдяки застосуванню безпрецедентного насильства та за рахунок величезної кількості жертв. Якби вигоди не принесла Україні радянська модернізація, треба завжди із застереженням говорити про те, що ціна її виявилася невиправдано високою.

Сталін мав незмірно сильний вплив на політичне та культурне життя українців. Дві суспільні підпори українського націоналізму — інтелігенція та селянство — були тими категоріями населення, які зазнали найбільших втрат під час сталінського терору. Внаслідок цього рух за українське самоствердження, який набрав свою силу в 20-ті роки, втратив велику кількість прибічників. Ця поразка найбільш яскраво позначилася на долі двох поколінь інтелігенції — тієї її частини, яка відіграла активну роль до революції, і тієї, яка вийшла на авансцену в 20-ті роки. Саме їм належала головна роль у формуванні української нації. І їхню масу скопив сталінський терор. Наслідки цих колосальних демографічних втрат допомагають пояснити відносну слабкість політичної волі й стагнації в культурному житті, яку українці виявили згодом. Врешті-решт, Сталіну вдалося загальмувати дуже важливу й багатобічну тенденцію. В 20-х роках модернізація й українізація значною мірою переплелися. Коли ж у 30-х роках Сталін знищив українську еліту і відновив русифікацію, оновлення української землі знову пішло під російським прапором. Українською культурою маніпулювали таким чином, щоб вона стала виразником цінностей та інтересів консервативного та відсталого села.

РОЗДІЛ 22

Західна Україна в міжвоєнний період

Новий політичний порядок виник у Східній Європі після першої світової війни, коли національні держави прийшли на місце імперій, що правили цим регіоном. Однак право націй на самовизначення, хоча й набуло загального визнання, застосовувалося нерівномірно. Та й ті, хто завоював державність, мали у своєму середовищі неспокійні національні меншості. Таким чином, у період між двома світовими війнами національне питання залишилося нерозв'язаним, і в міру того, як між домінуючими націями і тими, хто опинився у гіршому становищі, зростала напруга, воно стало вибухонебезпечним. А ті соціально-економічні проблеми, які у великій кількості нагромадилися у регіоні з імперських часів, тільки погіршували ситуацію.

Близько 7 мільйонів західних українців, які у своїй більшості були колишніми підданими Габсбурзької імперії, являли собою єдину велику національність Східної Європи, яка в той час не досягла своєї незалежності. Більшість українців увійшла до складу Польщі; решта мешкала у Румунії та Чехословаччині. Будучи скрізь об'єктом дискримінаційної політики, і насамперед у Польщі та Чехословаччині, західні українці пройнялися майже нестримним бажанням власного самоврядування, яке вони розглядали як засіб розв'язання своїх політичних, соціально-економічних і культурних проблем. Через те що це бажання не узгоджувалося з політикою асиміляції, що проводилася державами, в яких вони жили, домінуючою рисою життя західних українців у міжвоєнний період стала національна конфронтація.

Новий статус західних українців

Хоча Польща і вийшла переможцем з воєнного конфлікту, що мав місце у Галичині в 1919 р., та за міжнародним законодавством її право на управління західними українцями залишалося спірним. Оскільки

Антанта формально підтримала принцип самовизначення націй, вона не могла ігнорувати протест західних українців проти влади Польщі. Тому майже до початку 1923 р. західні держави (насамперед Англія і Франція) обговорювали питання про постійний статус Східної Галичини і водночас мовчки погоджувалися на управління Польщі цим регіоном за умови, якщо вона надасть йому автономну адміністрацію й поважатиме національні права українців.

«Взаємне ігнорування» — так можна охарактеризувати стосунки між українською більшістю і новою польською адміністрацією під час 1919—1923 рр. До тих пір, поки Рада послів у Версалі не прийняла рішення, українці Галичини відмовлялися визнавати польський уряд як законний. Вони бойкотували перепис населення 1921 р. і вибори до польського сейму, які відбулися у 1922 р. Найбільш радикальні елементи почали застосовувати тактику терору і саботажу щодо польських урядовців і державних установ. У свою чергу, польський уряд діяв так, ніби Східна Галичина була на сто відсотків польською територією. Він запроваджував свій контроль за політичним, культурним і економічним життям регіону і повністю ігнорував інтереси українців.

Враховуючи міжнародну громадську думку, поляки, однак, неодноразово проголошували свою готовність поважати національні права українців та інших національних меншостей, які мешкали на території Польщі. Це зобов'язання було фактично зафіксоване в їхній конституції. Тому в 1923 р., після того як польський уряд ще раз запевнив західні держави в тому, що він надасть населенню Східної Галичини автономію, дозволить застосування в адміністративних справах поряд з польською українською мови і відкриє університет для українців, Рада послів визнала польський протекторат над Східною Галичиною. Це рішення було деморалізуючою поразкою українців-галичан, тому що віддавало їх на милість заклятих ворогів.

Незважаючи на свою дискримінаційну політику, Польща була державою, яка ґрунтувалася на конституційних принципах. Хоча у певні періоди виборами до її двопалатного парламенту маніпулювали, вони у більшості випадків були відносно вільними. Навіть після 1926 р., коли маршал Юзеф Пілсудський здійснив військовий переворот, влада законна залишилася у силі (хоча вона нерідко інтерпретувалася на користь інтересів польської держави). Завдяки цьому польські закони надавали українцям засоби (хоча й обмежені) протидії або хоча б протесту проти польської державної політики. Це означало, що, незважаючи на статус людей другого сорту, з політичної точки зору українське населення Польщі знаходилося у кращому становищі, ніж їх брати в СРСР.

Новостворена Польська держава мала у своєму складі один з найвищих у всій Європі процентів національних меншостей. В 1921 р. близько однієї третини її 27-мільйонного населення становили українці, білоруси, євреї, німці і представники інших національностей. У кількісному відношенні українці набагато випереджали інші національні меншості. Їх налічувалося майже 5 млн. чол. — близько 15% усіх мешканців держави. Статистичні дані щодо національних меншостей були надто дискусійним питанням у Польщі між двома світовими війнами. Польські джерела стверджували, що в країні мешкали тільки 4,5 млн. українців. Водночас українці наполягали на тому, що їх налічувалося 6 млн. чол. Таким чином, чисельна перевага польської більшості була не настільки великою, щоб повністю і вперто ігнорувати національні прагнення непольського населення.

Українці в Польщі жили у двох окремих общинах (й уряд робив усе можливе, щоб підкреслити різницю між ними). Більшість українців мешкала в тій частині Східної Галичини, яка до цього належала Габсбурзькій монархії, або у малій Польщі (Малопольська Вщодня), як її тоді називали. У 1920 р. ця територія була додатково поділена на три воеводства (або провінції) — Львівське, Тернопільське і Стані-

славське. Будучи переважно греко-католиками, понад 3 млн. українців-галичан становили національно свідомий і відносно добре організований народ. Решта українців мешкала на Волині, Поліссі та в Холмщині (територіях, які Польща придбала у Росії). Вони становили приблизно 2 млн. чол. і в основному сповідували православ'я; з політичної, соціально-економічної і культурної точки зору вони були недо-розвинутими.

Політика Польщі щодо українців

Зазіхання на землі, що були заселені західними українцями, Польща обгрунтовувала аргументами історичного характеру. В кінці XVIII ст. ця територія була частиною Польської Співдружності і на цій підставі поляки вважали, що вона має увійти до складу Польської держави, що виникла у 1919 р. Присутність на цих землях сильної і домінуючої польської меншості підкріпляла цю точку зору. Всіх інших уряд мав намір колонізувати. Віра в ефективність цього заходу ґрунтувалася на двох постулатах: польська культура настільки приваблива, що непольські народи охоче приймуть її; національні рухи меншостей надто слабкі для того, щоб чинити опір.

Польська політика щодо українців, яка в цілому мала репресивний характер, здійснювалася у різних формах. В той час як могутні, ультранационалістичні демократи на чолі з Романом Дмовським, підтримані польською меншістю Східної Галичини, були постійними прибічниками войовничої антиукраїнської політики, деякі високоавторитетні польські діячі — такі, як Леон Василевський і Тадеуш Голово-носинах — енергійно закликали до поміркованості і гнучкості у взаємовідносинах з національними меншостями. Центральні органи влади у Варшаві час від часу робили поступки українцям, але місцеві адміністратори, чиновники від поліції і воєначальники, які були прихильниками твердої лінії, відмовлялися втілювати їх у життя. Політичний курс щодо українців був також неоднаковим у різних регіонах Польщі. Так, губернатор Волині Генрік Жозевський робив спроби заохотити українців подавати допомогу Польській державі, обіцяючи їм за це ряд поступок, а водночас репресивні заходи уряду в сусідній Галичині досягли апогею брутальності. Нарешті, існувала суперечність між підтримкою польським урядом східноукраїнського уряду на вигнанні з центром у Варшаві (що могло бути корисним у випадку війни з СРСР) і його відмовою визнати політичні інтереси західних українців.

Однак, врешті-решт, польський уряд щодо української меншості проводив конфронтаційну політику. В 1924 р. він видав закон, який забороняв застосування української мови в урядових установах.

Того ж самого року міністр освіти Станіслав Грабський, який був відвертим антиукраїнцем, запровадив реформу — славнозвісний «закон Грабського», — який перетворив більшість україномовних шкіл у двомовні, де переважно вживалася мова польська. Українців було виключено з Львівського університету, його українські кафедри було розпущено, а обіцянка про заснування на урядові кошти українського університету ніколи не здійснилася.

Особливо характерною рисою цієї ранньої польської політики щодо селянства стала реалізація програми з колонізації. З метою посилення колонізації у східних прикордонних районах у 1920 р. уряд почав переміщати до Східної Галичини і Волині польських переселенців. Спочатку більшість колоністів (і особливо — на Волині) становили ветерани армії, пізніше — «цивільні» переселенці. Незважаючи на те, що Галичина була одним з найбільш багатолюдних регіонів Європи, польські переселенці отримали великі ділянки кращої землі, а також щедрі грошові субсидії. Ті, хто вирішив не працювати на землі, здобували

привілейоване становище. Їм пропонувалися посади міських поліцейських, поштових і залізничних службовців і дрібних чиновників. Українські джерела свідчать, що до 1938 р. до сіл Східної Галичини і Волині переїхали близько 200 000 поляків. Ще 100 000 оселилися у містах. Польські ж дослідники стверджують, що загальна кількість колоністів становила менш ніж 100 000 чол. Будучи досить малим для того, щоб привести до значних змін в етнічному складі східних земель, наплив нових мешканців з Польщі був достатньою мірою значним, щоб викликати обурення українців.

Хоча переворот Пілсудського у 1926 р. ознаменував собою початок більш авторитарного польського уряду, із самого початку його діяльності з'явилися ознаки того, що його відносини з українцями можуть поліпшитися. Цей новий підхід уособлював у собі Генрік Жозевський, призначений губернатором Волині в 1927 р. Йому певною мірою вдалося завоювати лояльне ставлення з боку українського селянства шляхом розподілення великої кількості урядових земель серед місцевих жителів. Він також зробив обмежені поступки політичному керівництву волинських українців, намагаючись водночас ізолювати його від «деструктивного впливу» націоналістично настроєних галичан. Проте релігійна дискримінація щодо православних на Волині і тверда опозиція представників міської влади і польських націоналістів врешті-решт підірвали заходи Жозевського.

Українсько-польські стосунки значно погіршилися під час великої депресії, яка найбільш сильно позначилася на сільськогосподарських районах, заселених українцями. Селяни страждали не стільки від браку робочих місць, скільки від катастрофічного зменшення власних прибутків, що було наслідком падіння попиту на їхню продукцію. В ті роки економічної кризи чистий доход з акру землі зменшився у дрібних селянських господарствах на 70—80%. За таких обставин обурення українських селян польськими колоністами, які отримували щедрі субсидії, і багатими польськими землевласниками зростало. Почуття безнадійності у середовищі української інтелігенції, а особливо молодих і тих, хто не мав роботи, також посилювалося, оскільки усі місця в державному апараті незмінно займалися поляками. Тому коли радикально настроєні українські націоналісти закликали до активного опору пануванню поляків, їх відразу ж підтримувала українська молодь.

Умиротворення

Влітку 1930 р. прокотилася хвиля нападів на власність поляків у Галичині. Вони звичайно відбувалися у формі підпалювання продукції польських маєтків. Було зафіксовано близько 2200 таких актів. Уряд відповів на це масовим терором. У середині вересня великі поліцейські та кавалерійські підрозділи поляків ринули в українські села і розпочалася кампанія «умиротворення», спрямована на відновлення порядку. Озброєні підрозділи, що керувалися принципом колективної відповідальності, зайняли близько 800 сіл, руйнуючи центри української общини і бібліотеки, конфіскуючи власність і селянську продукцію і розправляючись з тими, хто чинив опір. Понад 2 000 українців — в основному учнів, студентів і молодих селян — було заарештовано. Приблизно третину їх було засуджено на тривалі строки ув'язнення. Українців — депутатів парламенту тримали під домашнім арештом для того, щоб не дати їм можливості брати участь у виборах, які відбувалися в той час. Виборців українського походження шляхом терору примушували голосувати за польських кандидатів.

Протести українців до Ліги націй привернули увагу міжнародної громадськості до становища української меншості у Польщі взагалі, і до кампанії по «умиротворенню» зокрема. Однак в той час, коли

європейські (і особливо — англійські) політичні діячі засудили поведінку поляків, комітет Ліги націй звинуватив українських екстремістів за те, що вони спровокували цю акцію. Хоча польський уряд незабаром припинив безпорядки, його дії зрештою лише збільшували обурення українців, заохочували екстремістські елементи з обох боків, ускладнюючи пошук конструктивних рішень.

Хоча «умиротворення» принесло у село якусь подобу порядку, воно не зламало рішучості молодих, радикально настроєних націоналістів чинити опір польському режимові. ОУН (Організація українських націоналістів) тільки змінила тактику і на початку 30-х років сконцентрувала свої зусилля на організації убивств провідних польських політичних діячів та урядовців і пограбуванні поштових закладів. У свою чергу, уряд продовжував свою безкомпромісну політику щодо українців. Він скасував самоврядування в селах і запровадив там адміністрацію, що складалася з польських чиновників. У 1934 р. у Березі Картузькій було організовано концентраційний табір для 2 000 політичних в'язнів, більшість яких була українцями. Пізніше, у тому ж році, Польща скасувала своє зобов'язання охороняти права національних меншостей в країні.

Така політика уряду свідчила про його перехід на ультраправі позиції. В 1935 р., за новою конституцією, влада парламенту була обмежена — вона сконцентрувалася в руках маршала Пілсудського. Процес виборів було реорганізовано таким чином, щоб уряд мав право схвалювати або відкидати кандидатів до виборчих установ. Після смерті Пілсудського, того ж самого року, дедалі зростаючу роль у політиці уряду почала відігравати військова кліка. Внаслідок цього Польська держава «завершила перехід від демократично-парламентського устрою до тоталітарного»³⁶.

Спроби компромісу

Проте і в польському, і в українському таборах були і помірковані елементи, які вже не могли миритися з польсько-українською конфронтацією, з української сторони пропагандистом компромісу виступило УНДО (Українське Національно-демократичне об'єднання) — найбільш велика українська політична партія. Її керівники були явно розчаровані насильницькими діями ОУН і тими каральними акціями проти українців, що вона провокувала. Вони також знаходилися під впливом сильного українського кооперативного руху (який для ефективного функціонування потребував стабільності), що примушувало їх працювати на зближення. Польська сторона теж виявляла ознаки того, що вона бажає піти на компроміс. У 1933 р. уряд заснував «Польсько-український бюлетень» — журнал, який пропагував позитивні аспекти українсько-польських відносин. Незабаром прем'єр-міністр Польщі Вацлав Жедржеєвич прилюдно визнав, що помилки робилися «обома сторонами». Знаменним був той факт, що вбивство оунівцями у 1934 р. Броніслава П'ерацького — міністра внутрішніх справ Польщі — прискорило процес зближення, оскільки і УНДО, і митрополіт Шептицький суворо засудили цю акцію. Таким чином, у 1935 р. було закладено ґрунт для обмеженої угоди між урядом і УНДО, що стала відомою як «нормалізація».

Угода закликала українців формально визнати пріоритет інтересів Польської держави і віддати свої голоси за новий державний бюджет. В обмін на це уряд дозволив кандидатам УНДО взяти участь у виборах. Це значно посилило українське представництво в парламенті. Після виборів уряд зробив ще кілька серйозних поступок. Керівник УНДО Василь Мудрий був обраний віце-маршалом (спікером)

³⁶ Tazbier J. Dzieje Polski.— Warszawa, 1976.— S. 736.

сейму. Більшість українських в'язнів у Березі Картузькій було визволено, а деякі українські економічні установи одержали грошові кредити. Багатьом членам УНДО здавалося, що життя під владою Польщі може стати стерпним, особливо в порівнянні з тими жахами, яких зазнавали у той час українці в Радянському Союзі.

Проте «нормалізація» була схвалена не усіма українцями. Інакше мислячі члени УНДО та інші політичні партії піддали критиці керівництво УНДО за те, що воно «прийняло крихти з польського столу». Невипадково радикально настроєні націоналісти відкидали «нормалізацію» і продовжували свою революційну діяльність. Нарешті, глибоко укорінена недовіра відносно поляків в українському суспільстві у цілому посилювала скептичне ставлення щодо успіху зближення. Позиція поляків та їх дії також працювали на зрив політики «нормалізації». Незважаючи на поступки центрального уряду, в східних воєводствах майже кожний губернатор, голова округу і навіть начальник міської поліції дотримувався незмінно жорсткого методу «поводження» з українцями. Чиновники у своїй політиці користувалися підтримкою місцевої польської меншості. І справді, коли натовпи поляків руйнували українські установи, вони нерідко робили це у секретній змові з польськими чиновниками. Польська молодь, об'єднана в напіввійськових підрозділах — «Стрельжці» — часто тероризувала українців під прапором підтримки законності та порядку. У 1939 р. прикордонна поліція, яка наводила жах на жителів, здійснювала «міні-пасифікацію» в прикордонних з Радянським Союзом районах, населених українцями.

Можливо, найбільш запеклим противником «нормалізації» були польські військові. Коли у кінці 30-х рр. посилилася загроза війни, армійське керівництво вважало, що опозиційні українці становлять основну загрозу державній безпеці. Щоб зняти гостроту цієї проблеми, армія застосовувала тактику «поділяй і володарюй». В 1938 р. вона розпочала кампанію, метою якої була підтримка україномовних гуцулів, лемків та бойків, які жили в Карпатах й усвідомлювали себе як окремі народи, що не є частиною більш великої української нації. Були зроблені спроби розвинути лемківський діалект як окрему мову. Лемків закликали переходити з греко-католицької віри до православної, щоб створити бар'єр між ними і українцями-галичанами. Одним з варіантів цієї політики стали спроби військових переконати збідніле, або «босоноге», українське дрібне дворянство (становище якого, за винятком дорогоцінних дворянських титулів, було тотожне становищу українського селянства), що і в національному, і в соціальному відношенні воно відмінне від селян.

Тим часом на Волині польська влада продовжувала наступ на православну церкву — головну опору української своєрідності в цьому регіоні. Стверджуючи, що більшість церков на Волині і Холмщині вже колись належали греко-католикам і романо-католикам, органи влади передали їм близько 150 православних церков, а ще 190 — зруйнували. Отже, з 389 православних церков, які діяли на Волині у 1914 р., у 1939 р. продовжувала функціонувати тільки 51. Подібний тиск було застосовано на сусідніх територіях Холмщини і Полісся, де озброєні банди колоністів, які звалися «Кракус», методами терору примушували місцевих жителів приймати католицизм і де управління православною церквою, теологічна підготовка священників і навіть проповіді велися польською мовою.

Соціально-економічні умови

Незважаючи на великі політичні перетворення, яких зазнали західні українці в результаті краху Австро-Угорської та Російської імперій, боротьби за незалежну державність і власного входження до

складу Польщі, ті соціально-економічні умови, за яких вони жили, залишилися у своїй основі такими ж, якими вони були раніше. Заселені українцями землі, котрі становили близько 25% усієї території Польщі, залишалися слабо розвинутими аграрними внутрішніми колоніями, що постачали дешеvu сировину у центральні райони Польщі й купували її дорогі промислові товари.

Навіть за польськими стандартами українці являли собою надмірно аграрне населення. Так, серед поляків 50% становили селяни, а серед українців — 80%. Тільки 8% українців були промисловими робітниками (у порівнянні з 20% у поляків). Крім цих вузьких місць у власній структурі, українське населення змушене було мати справу з такими проблемами, як: розруха воєнних часів; дискримінаційна економічна політика уряду; вплив великої депресії. Отже, тяжке соціально-економічне становище західних українців під польською владою залишилося таким само невтішним, як їхній політичний статус.

Як і слід було чекати, головні економічні труднощі пов'язувалися з сільським господарством, де існували ті ж проблеми, що й до війни — такі, як аграрне перенаселення і крихітні ділянки землі. У воєводствах Польщі, заселених українцями, близько 1,2 млн. селянських господарств володіли 60% усієї землі. Найбільшої гостроти ця проблема набула у Галичині, де розмір понад 75% усіх селянських ділянок був меншим за 10 акрів. Водночас близько 2 тис. великих маєтків (іноді по 10—20 тис. акрів), які належали полякам, займали близько 25% землі. На Волині, де кількість великих землевласників — поляків була меншою, а ґрунт — більш родючим, ділянки селян були більшими; отже, умови життя села тут були дещо кращими.

Щоб пом'якшити гострий брак землі, уряд у 20-ті роки заохочував розділ великих маєтків. Проте від виконання цієї програми українці Галичини виграли мало, тому що більшість розділених земель переходила до польських селян і новоприбулих колоністів. Еміграція також виявилася менш ефективним, ніж раніше, засобом у справі зниження масштабів аграрного перенаселення, тому що у міжвоєнний період Сполучені Штати і (меншою мірою) Канада зменшили кількість іммігрантів. Внаслідок цього лише близько 170 тис. західних українців емігрували в той час.

Як і раніше, промисловість надавала небагато можливостей українському селянинові, який прагнув поліпшити свою долю. На східні прикордонні райони припадала непропорційно мала частка польської промисловості, що швидко розвивалася; ця частка навіть зменшилася у 30-ті рр., коли уряд сприяв промислому зростанню центральної Польщі, ігноруючи водночас непольські воєводства. Тільки близько 135 тис. західних українців працювали як робітники — переважно у лісництві та нафтовій промисловості. Львів з його 300-тисячним населенням, більшість якого становили поляки та євреї, залишався найбільшим міським центром Галичини.

Як і до початку першої світової війни, інтелігенція продовжувала займати провідні позиції у політичній, культурній і навіть соціально-економічній сферах західноукраїнського суспільства. Однак на відміну від XIX ст., коли велику кількість представників цього класу становили священники, у міжвоєнний період переважна більшість інтелігенції була світською. Польські вчені стверджують, що у 30-ті рр. до інтелігенції належало близько 1% західноукраїнського працюючого населення, або приблизно 15 тис. чол. (у поляків ця цифра дорівнювала 5%)³⁷. Головною причиною того, що кількість українців, які здобули освіту, становила невелику частку населення, була політика польського уряду, який ускладнював доступ до освіти особам непольського походження. Так, у

³⁷ Drodowski M. Społeczeństwo, Państwo, Politycy II Rzeczypospolitej.— Kraców, 1972.— S. 24.

Львівському університеті українці становили менш як 10% від усієї кількості студентів.

Більша частина українських інтелігентів заробляла собі на хліб, працюючи вчителями або у швидко зростаючому кооперативному русі. Певна кількість українців почала посідати й такі професії, як юриспруденція, медицина, фармацевтика і машинобудування, що довгий час були монополією поляків та євреїв. Однак типова кар'єра для «білих комерців» у Східній Європі — державна служба — була практично закрита для кваліфікованих українців. Та позитивним аспектом цієї ситуації стало те, що багато освічених молодих українців змушені були працювати на селі, що зумовило його значний культурний і соціально-економічний розвиток. Проте труднощі, пов'язані з працевлаштуванням, особливо під час депресії 30-х років, значно погіршили вже і так надзвичайно тяжке матеріальне становище інтелігенції. Це також підкидало дров у багаття обурення польським режимом і зміцнило освічених українців у переконанні, що їхні проблеми можна розв'язати лише за умов створення власної держави.

Відповідь українців

Через те, що характер українсько-польських взаємин у міжвоєнні роки визначався переважно урядом, дії українців у той період, головним чином, були реакцією на його заходи. У своїй масі, як і раніше, українці виступали проти польського режиму і виражали свою опозиційність двома способами: або легальною діяльністю, яка не ставила під загрозу їх і так незавидне становище, або ж насильницькими, революційними діями. З цих двох методів боротьби більш поширеним був перший.

Хоча «легалісти» ніколи не відкидали мету врешті-решт об'єднати усіх українців в одній демократичній державі, вони сконцентрували свої зусилля на збереженні тих здобутків, що їх українці одержали за австро-угорської влади, і захисті їх від дискримінаційної політики Польської держави. Вони брали участь у функціонуванні політичної системи Польщі через легальні українські партії, перебудовували і розвивали кооперативний рух і намагалися захистити українську школу. Вдосконалюючи цей «органічний сектор» українського суспільства, «легалісти» сподівалися на те, що українці краще підготуються для досягнення незалежності. Така конструктивна позиція приваблювала головним чином стабільний елемент українського суспільства — членів довоєнного істеблішменту, духівництво, представників інтелігенції та заможних селян.

Політичні партії

Будучи країною, надзвичайно розколотою у політичному відношенні, Польща у 1925 р. мала 92 зареєстровані політичні партії, 33 з яких були представлені в парламенті. Ця схильність до політичної диференціації виявилася також і серед українців. Охоплюючи ідеологічний спектр від крайнього лівого крила до крайнього правого, українці мали близько 12 політичних партій, що відбивали дуже різні політичні традиції «австрійських» українців Східної Галичини, які були вороже настроєні щодо «російських» українців Полісся, Волині і Холмщини.

Існувала, проте, одна партія, яка була більш чисельною і впливовою, ніж всі інші, взяті разом, — УНДО. Її було створено в 1925 р. з кількох дрібних політичних груп і тих, хто облишив лави Трудової партії. Цей союз був прямим спадкоємцем довоєнних національних демократів — провідної української партії, що діяла до і під час польсько-української війни 1918—1919 рр. Будучи в своїй основі партією ліберальною, вона виступала за конституційну демократію й українську незалежність. Щоб

підготувати українців до власної державності, вона підтримувала політику «органічного розвитку» і аграрну реформу. Відзначаючись порівняно гнучкою тактикою, вона виступила з ініціативою «нормалізації» українсько-польських відносин. Однак у проведенні своєї компромісної політики УНДО наштовхувалося на труднощі: це, з одного боку, репресивні заходи польського уряду, а з іншого, — дії по-екстремістському настроєних українських націоналістів.

Через те що більшість українських активістів, включаючи переважну більшість представників інтелігенції і духівництва, перебувала у лавах УНДО, це була партія українського істеблішменту. Її члени контролювали чимало українських фінансових, кооперативних і культурних установ, й, зокрема, найбільш впливову західноукраїнську газету — «Діло». Під час виборів УНДО завоювало близько 600 тис. голосів і здобуло переважну більшість українських депутатських місць у парламенті. До найбільш визначних керівників партії належали Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Стефан Баран, Остап Луцький, Милена Рудницька і Іван Кедрін.

Соціалістичні тенденції у середовищі західних українців були сильними, але фрагментарними. Їх головним представником була Радикальна партія, найстаріша з усіх українських партій. Її програма закликала до справедливого розподілу землі між селянами, обмеження приватної власності і відділення церкви від держави. Однак у цій програмі також наголошувалося на тому, що цих цілей можна досягти лише за умови побудови незалежної держави, яка об'єднає всіх українців. Тому в 20—30-ті рр. представники Радикальної партії, які були великими прихильниками Західноукраїнської республіки, енергійно виступали проти Польщі і СРСР — головних противників української незалежності.

У 30-ті рр. радикалів налічувалося близько 20 тис. членів; більшість з них були селянами, сільськогосподарськими робітниками і у деяких випадках — представниками інтелігенції. Під час виборів 1928 р. партія одержала близько 280 тис. голосів. Незважаючи на те, що їхній центр знаходився на Галичині, радикали розгорнули енергійну діяльність з тим, щоб поширити свій вплив на Волинь, Полісся і Холмщину. 1926 р. вони об'єдналися з меншою за чисельністю Українською соціалістичною революційною партією і утворили Українську радикальну соціалістичну партію. Серед найбільш відомих її керівників були такі ветерани руху, як Лев Бачинський і Іван Макун. В той час як радикали тяжіли до націоналізму, інша довоєнна українська соціалістична партія — нечисленні і слабкі соціал-демократи на чолі з Львом Ганкевичем — схилилися до комунізму.

У 20-ті рр. на Західній Україні швидко поширювалися прорадянські погляди. Значною мірою це була реакція на підтримку західними державами Польщі і на її гноблення своїх національних меншостей. Більше того, політика українізації в Радянській Україні, а також відродження селянства в умовах непу приваблювали західних українців. Щоб посилити ці тенденції, Ради призначали своїми представниками у Львові українців і намагалися здобути собі прихильність західноукраїнських інтелігентів та студентів, похваляючись досягненнями Радянської України і обіцяючи їм керівні посади та теплу зустріч на українській землі.

Внаслідок цього певна кількість західноукраїнських інтелектуалів і вчених — таких, як Михайло Лозинський, Антон Крушельницький і Степан Рудницький, а також сотні студентів емігрували до Радянської України (де майже всі загинули під час чисток 30-х рр). Хоча Товариство Шевченка у Львові не встановлювало формальних контактів з радянським урядом, воно розвивало інтенсивні зв'язки з Українською Академією наук у Києві. Кооперативи Західної України обмінювалися дослідженнями та інформацією із своїми радянськими колегами. Західноукраїнський уряд на вигнанні, очолюваний Євгеном Петрушевичем,

після 1923 р. зайняв відкрито прорадянську позицію; це зробила й велика частина керівництва УНДО. Проте вік цих прорадянських тенденцій був коротким. У 30-ті рр., коли новини про терор та жахи колективізації, голод і чистки дійшли до Західної України, вони швидко зникли.

Однак прорадянські настрої спочатку сприяли виникненню певної кількості легальних і нелегальних організацій. Так, у 1919 р. невелика група галичан, більшість яких були військовополоненими, що перебували в Росії під час революції, створила Комуністичну партію Східної Галичини. Коли Червона Армія на короткий час у 1920 р. зайняла частину Галичини, ці комуністи-галичани, у складі яких були українці, поляки та євреї, утворили ефемерний «уряд». У 1923 р. партія змінила свою назву на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ) і, піддаючись тискові з боку Комуністичного Інтернаціоналу, стала автономною частиною Польської Комуністичної партії. Та навіть у такому становищі українські керівники цієї багатонаціональної партії,— такі, як Карл Максимович і Роман Кузьма,— наполягали на тому, що потрібно зберегти її український характер, демонструючи при цьому вражаючу ступінь власної незалежності. Вони надавали енергійну підтримку Шумському і націонал-комуністичним тенденціям в Радянській Україні, вносячи подібні питання на розгляд всього міжнародного комуністичного руху. Зайнята ними позиція призвела до усунення українського керівництва КПЗУ, але не покінчила з жорстокою фракційною боротьбою у лавах партії. У 1938 р. партія була розпущена за наказом Сталіна. В 30-ті рр. в КПЗУ налічувалося понад 4 тис. членів, приблизно половину з яких становили українці, а решта — поляки та євреї, що жили у Західній Україні.

Будучи нелегальною, підпільною, КПЗУ в 1926 р. підтримала утворення легальної, широкої, фронтового типу організації, яку було названо «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання» («Сельроб»). Це було зроблено для того, щоб здійснювати більший вплив на маси. Спочатку об'єднання очолювали Кирило Валницький, лівий русофіл, і Павло Васильчук, український соціаліст з Волині. Внутрішні конфлікти, подібні тим, що свого часу поклали край існуванню КПЗУ, незабаром розкололи цю організацію на праву фракцію, яка підтримувала українські національні цілі, і на ліву, що мала промосковську орієнтацію. У 1928 р., коли організація досягла великої популярності, у «Сельробі» налічувалося 10 тис. членів. Він одержав близько 240 тис. голосів, більшість яких віддали жителі Волині та Холмщини на підтримку національно свідомих членів правої фракції. Проте політика Сталіна сприяла тому, що «Сельроб» втратив авторитет серед мас, і коли у 1932 р. польський уряд розпустив його, мало хто протестував з цього приводу.

Решта українських партій були нечисленими, слабкими і схильними до співробітництва з польським урядом. Одна з них — Українська католицька партія на чолі з Григорієм Хомишиним — безуспішно намагалася схилити маси до клерикального консерватизму. Русофіли, чий вплив швидко сховався нанівець, заснували Російську селянську і Російську аграрну партії, які у 1931 р. злилися. Проте це не заважало багатьом їх рядовим членам переходити до українських партій.

Кооперативний рух

«Покладайся на власні можливості!» — таким було гасло активістів з «органічного» сектору західноукраїнського суспільства. Це означало: оскільки ніхто — і, звичайно, польський уряд також — не буде допомагати українцям в їхніх справах, вони мусять допомогти собі. Кооперативи вважалися одним з найкращих засобів досягнення такої мети. До 1914 р. їх головною функцією був економічний розвиток. За польської влади ця функція наповнилася більш широким змістом:

кооперативний рух почав розглядатися як школа самоврядування і засіб економічного самозахисту. І справді, одним з його лозунгів було: «У кооперативах люди вчать бути господарями власної землі».

Головним фактором, що сприяв посиленню ролі кооперативів, стали тисячі ветеранів української армії, які вступили до них. Патріотично настроєні, політизовані й прикро вражені своєю поразкою, вони розглядали кооперативи як засіб продовження боротьби за українську справу: «Працюючи в кооперативах, ми знову стаємо солдатами нації». Кожний організований кооператив, кожний виріб, послуга, яку він надав людям, кожна копійка, що потрапила не до польської, а української кишені, вважалися ударом по ворогу і наступним кроком до незалежності. Праця в кооперативах мала також і практичний аспект: в багатьох випадках вона надавала ветеранам єдину можливість влаштуватися на роботу.

Кооперативи швидко перетворилися у майстерно діючу організацію. Кредитні спілки об'єдналися в асоціацію, яка здобула назву «Центробанк»; спілки сільських споживачів і торгіві утворили «Центроспілку», спілку молочних кооперативів було названо «Маслоспілка»; роздрібних торговців міста представляла Народна торгівля. Ревізійна спілка українських кооперативів (РСУК) об'єднувала всі кооперативи, перевіряла їхні рахунки в банках, організувала навчання персоналу і здійснювала щодо кооперативів загальне керівництво. Авторитет РСУКа значно посилювався завдяки високій кваліфікації й відданості справі деяких його керівників, і особливо Остапа Луцького та Юліана Павловського.

У міжвоєнний період у кооперативному русі головну роль відігравали кооперативи сільських споживачів і торговельні. Завдяки їм розв'язувалася головна проблема, з якою стикалося селянство (низькі ціни, за які вони продавали свою продукцію, і високі — на промислові товари). Найбільших успіхів у торгівлі своїми продуктами досягли кооперативи «Маслоспілки». Вони домінували на західноукраїнському і навіть на великій частині польських ринків.

Статистика свідчить про швидке зростання кількості кооперативів. У 1921 р. в Східній Галичині налічувалося 580 українських кооперативів; у 1928 р. їх чисельність збільшилася до 2 500, а до 1939 р. наближалася до 4 тис. Загальна кількість людей, яка працювала в кооперативах напередодні другої світової війни, становила понад 700 тис. чол. Вони забезпечували роботою більш як 15 тис. українців. Щоправда, близько 90% усіх кооперативів знаходилися у Східній Галичині; на Волині, у Холмщині й Поліссі українців примушували вступати до польських кооперативних асоціацій. Однак українці мали удвічі більшу кількість кооперативів, ніж поляки, незважаючи на те, що останні користувалися підтримкою уряду.

Слід відзначити, що українські кооперативи також нашоувалися на серйозні перешкоди. Так, стурбовані їхнім зростанням, польські урядовці поставили собі за мету блокувати їхній розвиток. У своїй тактиці вони заявляли про те, що звіти цих кооперативів заповнювалися неправильно, що порушувалися будівничі та гігієнічні правила. Хоча українські кооперативи були численними і добре організованими, вони значно поступалися своїм багатством польським, а брак капіталів обмежував їх роль в економіці. Незважаючи на ці труднощі, кооперативи прискорили суспільне піднесення і національне об'єднання українців Галичини і продемонстрували їхнє бажання взяти свої справи у власні руки.

Освіта

Як і можна було очікувати, в умовах українсько-польської конфронтації освіта була делікатною і важливою справою. Українці хотіли, щоб школа поряд з наданням їхнім дітям освіти підносила рівень їх

національної самосвідомості та культурного розвитку. З свого боку, поляки сподівалися, що система освіти перетворить представників інших національностей у лояльних громадян Польської держави. Поляки розширяли масштаби початкової освіти, особливо в недорозвинутих районах — таких, як Волинь, Полісся і Холмщина; до початку 30-х років рівень неосвіченості у районах Польської держави, заселених українцями, скоротився до 28% (хоч і залишився значно більш високим на Волині). Однак в той же час україномовні школи, які були запроваджені за австро-угорської влади, систематично закривались під приводом перетворення їх у двомовні школи. З більш як 2400 українських початкових шкіл, які функціонували у 1912 р., у 1937 р. залишилося тільки 352. На Волині кількість українських шкіл за той період зменшилася з 440 до 8. На рівні середньої освіти ситуація для українців була теж загрозливою: у 1931 р. на 16 000 поляків була одна польська гімназія, в той час як одна українська гімназія припадала на 230 000 українців.

Дискримінація щодо українців у галузі освіти була також очевидною й на університетському рівні. Уряд не виконав свою обіцянку заснувати окремий український університет і систематично чинив українцям перепони на шляху здобуття університетської освіти. Тому у 1920 р. українці заснували «таємний» університет у Львові. Організований без дозволу органів влади, університет пропонував слухачам широке коло імпровізованих курсів, які конспіративно вивчалися в ізольованих кімнатах та підвалах. В період своєї найактивнішої діяльності університет мав 54 професори, 3 факультети, 15 відділень і близько 1500 студентів. Після того, як уряд закрив ці курси у 1925 р., багато студентів-українців виїхали з Польщі з метою навчання за кордоном, насамперед — у Чехословаччину. Цією дискримінаційною політикою уряд досяг лише того, що багатьма освіченими українцями оволоділи войовничі антипольські та політичні радикальні настрої.

Спробу задовольнити потребу українців в середній освіті зробила «Рідна школа» — товариство з освіти, яке до початку 1938 р. заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та недільних шкіл. Їх діяльність забезпечувалася внесками учнів, кількість яких різко зросла (з 5000 у 1914 р. до понад 100 000 у 1938 р.), й значною фінансовою допомогою з боку емігрантів у Сполучених Штатах і Канаді. Головну роль у задоволенні загальних культурних потреб відігравало товариство «Просвіта», «мати» всіх західноукраїнських організацій. У 1939 р. в його системі працювало понад 360 000 чол. Воно надавало допомогу широкій мережі читалень, публікувало матеріали освітнього характеру та організувало навчання на багатьох різних курсах.

Схильність галичан до організаційної діяльності поширилася також й на інші сфери. Різні довоєнні організації молоді — такі, як «Сокіл» та «Луг» (Стара Січ), що функціонували, головним чином, на селі, продовжували свою діяльність, тоді як нові організації (такі, як «Пласт» — рух скаутів, що почався у 1911 р.) привертали до своїх лав представників міської інтелігенції та готували їх на майбутніх керівників суспільства. Уряд, переконаний в тому, що рух скаутів являв собою гніздо націоналізму, у 1930 р. заборонив його. Важливим показником успішної організаційної діяльності західних українців у міжвоєнний період стало зростання жіночого руху. Віддана справі створення нової, національно свідомої, культурно розвиненої та соціально й економічно прогресивної жінки, «Спілка українок», заснована у 1920 р., через десять років мала у своїх лавах 45 000 членів. Під здібним керівництвом депутата парламенту Милени Рудницької вона проводила широку освітню, добродійну і культурну діяльність. Спілка також мала добре розвинуті зв'язки з міжнародними жіночими організаціями.

Церкви

Найбільш великою, впливовою і багатою організацією Західної України була, звичайно, греко-католицька церква. Проте в ролі цієї установи для галицького суспільства відбулися різкі зміни. На відміну від XIX ст., коли ця церква для українців Галичини була єдиною конфесією, у міжвоєнний період вона стала однією (хоча й найбільш великою) з багатьох церков і через це вже не могла розраховувати на незаперечну лояльність галицьких українців.

У кінці 30-х років церква мала понад 4 млн. віруючих у майже 3000 парафіях. Їй також належали мережа молодіжних і жіночих об'єднань, періодичні видання. Вона навіть мала власну політичну організацію — Українську католицьку національну партію. Вміння церкви мобілізувати молодь, особливо із сіл, засвідчив масовий мітинг «Молодь за Христа», на якому зібралося понад 50 000 учасників. Церква досягла успіхів й на освітньому рівні. В 1928 р. вона заснувала єдиний вищий український учбовий заклад в Польщі — Теологічну академію у Львові, ректором якої був Йосип Сліпий. Було також засновано три нові семінарії.

Найзначнішим активом греко-католицької церкви у міжвоєнний період було те, що вона мала свого незаперечного лідера, митрополита Андрія Шептицького. Здобувши загальний авторитет завдяки силі свого характеру, широті поглядів й гуманізму, він був єдиною найбільш впливовою фігурою у західноукраїнському суспільстві. Посилило його популярність те, що митрополит обстоював греко-католицьку церкву як окрему українську установу, що повинна була зберігати східні релігійні традиції та підтримувати національні інтереси свого народу. Така позиція привела його до конфлікту з частиною церковної ієрархії на чолі з єпископом Хомишиним і Базилівським орденом, які вважали за краще підкреслювати зв'язки церкви з римським католицизмом, а не її окремість.

Великим також був вплив митрополита на політичні справи. В 1930 р. він енергійно протестував проти кампанії «пацифікації», а через п'ять років підтримав політику «нормалізації». Підтримуючи тісні стосунки з поміркованими елементами у лавах УНДО, він піддавав нищівній критиці як екстремістськи настроєних націоналістів, так й комуністів, постійно підкреслюючи при цьому, що люди повинні набути вищих цінностей і більш широкого погляду на життя.

На Волині, Поліссі та Холмщині православну церкву відвідували близько 2 млн. українців. На відміну від греко-католицької церкви, вона не користувалася покровительством Риму і через те була більш уразливою щодо репресивної політики Польщі. В 1924 р. уряд наполіг на тому, щоб православна церква Польщі розірвала свої зв'язки з Московською патріархією і оголосила себе автокефальною (церковно незалежною). Хоча русофільські настрої були, як і раніше, притаманні вищим представникам церковної ієрархії, український вплив помітно посилювався на рівні прихожан, коли українську мову почали використовувати в літургії, релігійних публікаціях та семінаріях. Стурбований такою ситуацією, польський уряд наполіг на запровадженні в церковній службі польської мови і почав кампанію за перехід людей з православної віри в католицьку. Супроводжувалася ця кампанія руйнуванням у багатьох місцях православних церков. Хоча колонізація дещо й посилювала свої позиції, насамперед у літургії, перехід православних до католицизму був рідкісним явищем.

Революційний рух. Новий націоналізм

У міжвоєнний період з'явився якісно новий різновид українського націоналізму. У XIX ст. націоналізм, який значною мірою сповідувала ліберально та соціалістично настроєна українська інтелігенція, являв

собою досить аморфне поєднання національної свідомості, патріотизму та гуманістичних цінностей. Хоча в період 1917—1920 рр. цей рух став більш цілеспрямованим і обрав своєю метою побудову національної державності, він продовжував захищати демократичні та соціалістичні принципи. І справді, під час війни за незалежність багато українських політичних діячів нерідко коливалися, коли справа доходила до вибору між націоналістичними та соціалістичними цілями. Проте у 20-ті роки серед багатьох молодих українців, як і в середовищі багатьох інших європейських народів, розвинулася крайня форма націоналізму, яку нерідко називають інтегральним націоналізмом.

Для українців поштовхом для генезису інтегрального націоналізму стали головним чином поразки 1917—1920 рр. Як пише Олександр Мотиль, у «своїй суті український націоналізм був спробою пояснити, чому українську державність було втрачено і як її можна знову завоювати»³⁸. Переконані в тому, що соціалістична та демократична політика сприяла партійній боротьбі, слабкості керівництва, протилежності цілей і браку загального напрямку (що й призвело до їхньої поразки), молоді ветерани війни за незалежність відкинули стару ідеологію. Замість цього вони закликали до створення українця нового типу, який був би беззавітно відданий нації в цілому й незалежній державності. Найбільш чітко та переконливо ці тенденції висловлювалися Дмитром Донцовим — емігрантом із Східної України і колишнім соціалістом, який став головним ідеологом інтегрального націоналізму.

Ідеологія

Український інтегральний націоналізм не ґрунтувався на ретельно обґрунтованій системі поглядів, а скоріше на кількох ключових ідеях, головна мета яких полягала не в поясненні дійсності, а в спонуканні людей до дії. Донцов стверджував, що нація — це абсолютна цінність, і що немає мети, вищої за досягнення незалежної державності. Через те, що у своїй основі політика спиралася на дарвіністську теорію боротьби за існування, конфлікт був неминучий. Далі стверджувалося, що кінець справи виправдовував її засоби, що воля до влади превалює над розумом і що перевага надається діям, а не роздумам. Щоб посилити ці погляди та укоренити їх у свідомість мас, інтегральні націоналісти обожнювали українську історію, роблячи акцент на культурах боротьби, самопожертви і національних героях. Расизм був відносно незначним компонентом цієї ідеології. І хоча сліди антисемітизму можна було знайти у писаннях деяких прибічників націоналізму, увага на ньому не загострювалася.

Інтегральний націоналізм проповідував колективізм, який ставив націю над особистістю. Проте він також закликав своїх прибічників бути «сильними особистостями», які для досягнення своїх цілей не спиняються ні перед чим. Однією з цілей націоналізму була нація, яка функціонувала б як інтегроване ціле, а не як сукупність розрізнених партій, класів та регіональних груп. Звідси — всеохоплюючі масштаби цього руху, його акцент на соборності (національній єдності), його неприйняття регіоналізму і його бажання контролювати всі сфери життя українського суспільства. Інтегральні націоналісти закликали «пробиватися в усі сфери національного життя, в усі його щілини, в усі установи, організації, групи, в кожне місто і село, в кожную родину»³⁹. Поряд з прагненням встановити монополію на всі сфери національного життя набирало поширення почуття нетерпимості. Переконані в тому, що їх шлях до досягнення національних цілей був єдино

³⁸ M o t h y l A. The turn to the right.— Boulder, 1980.— P. 153.

³⁹ Ibid.— P. 144.

правильним, інтегральні націоналісти були готові дати бій усім, хто стояв на їхній дорозі.

Донцов та інші ідеологи цього руху не висловлювалися конкретно про тип держави та суспільства, яке вони бажали побудувати зразу ж після досягнення незалежності. Вони не могли сказати багато про її соціально-економічну організацію, зазначаючи лише, що вона буде в основному аграрною і ґрунтуватиметься на співробітництві між державою, кооперативами і приватним капіталом. Політична система майбутньої держави буде ґрунтуватися на владі націоналістичної партії. Ієрархія правовірних «борців» і «кращих людей» створить кістяк цієї партії та її керівництва. На вершині руху та майбутньої держави стоятиме головний керівник, або вождь, чия влада є незаперечною і необмеженою.

Теорія інтегрального націоналізму явно містила в собі елементи фашизму і тоталітаризму. Подібні тенденції у 20-ті роки ширилися в Європі і їх вплив, особливо — італійського фашизму, набув значного розповсюдження у Східній Європі. Але, як стверджує Іван Лисяк-Рудницький, західний фашизм, що розвинувся у міському, індустріалізованому оточенні, не був найближчим «родичем» українського інтегрального націоналізму⁴⁰. Останній був набагато ближчим до радикальних рухів правого напрямку в аграрних країнах Східної Європи — таких, як «Залізна гвардія» в Румунії, усташі у Хорватії, «Хрест і стріла» в Угорщині та подібних їм рухів у Словаччині та Польщі. В кінцевому підсумку, однак, український інтегральний націоналізм був генетично незалежним. Інакше кажучи, його витоки знаходилися у самому українському суспільстві. Побачивши трагічне становище українців, що перебували під польською та радянською владами, втративши віру в традиційні легальні методи боротьби, і розчарувавшись у західних демократіях, які не звертали уваги на прохання українців про підтримку й самі загрузли у кризах, українські інтегральні націоналісти вважали, що вони нічого не виграють від статус-кво і що вони будуть змушені для зміни його застосувати радикальні заходи.

Організація

Розрізнені групи майбутніх інтегральних націоналістів з'явилися на Галичині, й особливо — серед емігрантів у Чехословаччині, ще до того, як були остаточно вироблені засади їхньої ідеології. У 1920 р. невелика група офіцерів заснувала у Празі підпільну «Українську військову організацію» (УВО), яка шукала шляхи до продовження збройної боротьби проти польської окупації. Незабаром полковник Євген Коновалець — галичанин, який очолював ударні підрозділи січових стрільців у східноукраїнських арміях, видатний керівник боротьби за незалежність — був обраний командиром УВО. Близкучий організатор й досвідчений політик, Коновалець швидко став безперечним лідером інтегральних націоналістів у міжвоєнний період.

Спочатку УВО була суто військовою організацією з відповідною командною структурою. Вона таємно готувала демобілізованих ветеранів з Галичини і солдатів, інтернованих у Чехословаччині, до можливого антипольського повстання і проводила акції, метою яких була дестабілізація польського окупаційного режиму. Найбільш відомими з цих акцій були спроба вбити голову Польської держави Пілсудського, здійснена Стефаном Федаком у 1921 р., а також широка кампанія саботажу в наступному році. Організація, яка налічувала у своїх лавах приблизно 2 000 чол., підтримувала контакти з українськими урядами на вигнанні (як східним, так і західним) і таємно отримувала фінансову підтримку від західноукраїнських політичних партій.

⁴⁰ Рудницький І. Між історією і політикою.— Нью-Йорк, 1973.— С. 239.

Але у 1923 р. становище УВО різко змінилося. Коли визнання країнами Антанти влади Польщі над Східною Галичиною примусило багатьох західних українців поставити під сумнів сенс продовження збройної боротьби, лави УВО залишило багато попутників. Проте сама організація, відмовившись змінити свою вимогу збройної боротьби проти Польщі, відштовхнула тим самим від себе легально діючі партії, які тоді не визнавали тактики терору. Тиск сил польської поліції примусив Коновальця та багатьох керівників організації швидко залишити Галичину й перенести свою штаб-квартиру за кордон.

Криза, яка настала після цього, викликала загальну переорієнтацію УВО. Коновалець звернувся до іноземних держав (і особливо до тих, які були у конфронтації з Польщею) з проханням про політичну та фінансову підтримку. Повернувшись до Східної Галичини, УВО почала вербування до своїх лав гімназистів та університетських студентів, намагаючись поповнити цим свої лави, що рідшали. З метою пропаганди своєї твердої лінії у Галичині, організація контрабандним способом ввозила з-за кордону свій журнал «Сурма». І, що було найбільш важливим, УВО з метою створення широкої націоналістичної організації встановила контакти з кількома студентськими групами — такими, як «Українська націоналістична молодь» у Празі, «Легіон українських націоналістів» у Подєбрадах (Чехословаччина) і «Асоціація української націоналістичної молоді» у Львові. Після кількох підготовчих конференцій представники УВО і студентських груп зустрілися в 1929 р. у Відні і заснували «Організацію українських націоналістів» (ОУН). Більшість її членів становили молоді люди з Галичини. Коновалець і його підлеглі керували організацією з-за кордону.

Та роль, яку ОУН взяла на себе, була набагато ширшою, ніж роль УВО. Як і її попередника, ОУН залишилася «армією у підпіллі». Вона дотримувалася військових принципів керівництва, техніки конспірації та суворої дисципліни. Організація взяла участь у кампанії політичного терору проти Польської держави та її представників. Проте вона також боролася й за те, щоб стати ідеологічним (революційним) рухом з широкою соціальною базою, мета якого полягала у досягненні цілей українських інтегральних націоналістів. Особлива увага приділялася нею популяризації власних поглядів, насамперед серед молоді. Вона робила спроби зайняти домінуючі позиції в усіх політичних, суспільних та економічних організаціях Західної України. Ті українці, які чинили опір задумам оунівців, зазнавали такого самого терору, що й поляки.

Безумовно, найбільш успішно ОУН використовувала свою здатність заручитися широкою підтримкою в середовищі української молоді. Наголос на революційних діях, радикальних рішеннях і на створенні нового типу людей — «суперукраїнців» — приваблював молодих людей, які відчували себе пригніченими польським урядом, були невдоволені браком робочих місць і розчаровані невдачами своїх батьків. З самого початку ОУН залучила до своїх лав велику кількість університетських студентів та гімназистів старших класів з Східної Галичини. Майже кожна середня школа й кожний університет у Польщі та за кордоном, в яких навчалися українці, мали осередки ОУН. Гуртожиток (академічний дім) українських студентів Львівського університету, керований Богданом Кравцівим, Стефаном Ленкавським і Володимиром Янівим, перетворився на справжню твердиню інтегрального націоналізму. Коли дехто з цих молодих людей повертався до своїх рідних сіл, вони займалися там поширенням ідей інтегрального націоналізму.

З метою посилення свого впливу оунівці проникали у різні економічні, освітні та молодіжні організації, організовували масові патріотичні демонстрації, протести студентів та бойкоти польських товарів; друкували велику кількість газет і брошур й енергійно поширювали свої ідеї у середовищі студентів, селян і робітників Галичини й Волині. У цій діяльності вони заручилися підтримкою певної кількості талано-

втих молодих поетів — таких, як Євген Маланюк, Олег Ольжич-Кандиба, Олена Теліга, Богдан Кравців. Головним форумом для викладення поглядів інтегрального націоналізму став журнал «Розбудова нації», який виходив у Празі. Проте з часом під вплив інтегральних націоналістів підпав також й ряд інших друкованих видань.

Хоча визначити кількість членів ОУН надзвичайно важко, вона напередодні другої світової війни оцінюється в 20 000 членів. Тих, хто їм співчував, було у багато разів більше. В будь-якому випадку домінування в цій організації молодих, енергійних, ідеологічно настроєних і переконаних членів швидко перетворило ОУН на найбільш динамічний фактор політичного життя Західної України в міжвоєнний період.

Протягом 30-х років ОУН продовжувала свою «війну» проти польського режиму, здійснюючи напади на урядові установи та на пошту, щоб дістати гроші для своєї діяльності, а також беручи участь в актах саботажу, спрямованих проти урядової власності, та в організації вбивств. Проте ОУН (а також УВО) не вважали насильницькі дії або терор самоціллю. Її члени вірили в те, що вони ведуть національно-визвольну боротьбу революційними методами і що вона дуже нагадує дії ірландців у антианглійському русі «Шін фейн» та членів довоєнних антиросійських підпільних організацій, якими керував Пілсудський. Безпосередніми завданнями такої тактики було переконати українців у тому, що опір Польщі є можливим, й тримати українське суспільство у стані «постійного революційного бродіння». В 1930 р. в одній з публікацій українських інтегральних націоналістів розвивалася концепція «перманентної революції»: «Засобами індивідуальних вбивств і періодичних масових акцій ми привернемо велику частину населення до ідей визволення і до революційних лав... Тільки акціями, що постійно повторюються, ми можемо підтримувати і виховувати дух постійного протесту проти окупаційної держави та підтримувати ненависть до ворога і бажання кінцевої перемоги. Люди не сміють зводити до своїх кайданів, вони не сміють відчувати себе добре у ворожій державі»⁴¹.

На початку 30-х років поряд з сотнями актів саботажу і десятками експропріацій урядових грошей члени ОУН здійснили понад 60 вбивств та замахів. Серед їх найбільш значних жертв були Тадеуш Головко (1931 р.) — відомий польський прибічник польсько-українського компромісу, Омелян Чеховський (1932 р.) — польський інспектор поліції у Львові, Олексій Майлов (1933 р.) — співробітник радянського консульства у Львові (його вбивство було акцією-відповіддю на голод 1932—1933 рр. на Радянській Україні), Броніслав П'ерацький (1934 р.) — міністр внутрішніх справ Польщі, який, на думку оунівців, ніс відповідальність за «пацифікацію» 1930 р. Було здійснено багато замахів на тих українців, які не поділяли політику ОУН. Із вбивств подібного плану найбільш відомим стало знищення у 1934 р. Івана Бабія — авторитетного українського педагога.

Проте за свою політику насильства й конфронтації ОУН довелося сплатити велику ціну. В 1930 р. керівник «бойового підрозділу» організації Юліан Головінський був убитий агентом поліції. Через рік двох молодих робітників — Василя Біласа і Дмитра Данилишина — повісили за вбивство під час «експропріації» чиновника. Після вбивства у 1934 р. П'ерацького польська поліція почала широкомасштабну операцію, в результаті якої було схоплено членів крайового керівництва ОУН в Галичині, і серед них — Степана Бандеру і Миколу Лебеда, які організували цей замах. Після широко афішованої низки судових процесів молодих керівників оунівців присудили до великих строків ув'язнення, які вони повинні були відбувати у концентраційному таборі у Березі Картузькій. За ними пішли сотні рядових членів ОУН, які в той час також опинилися в руках поліції.

⁴¹ M o t h y l A. Ukrainian national political Violence.— P. 53.

Проте на цьому біди ОУН не скінчилися. Незабаром стало ясно, що до лав організації проникли поліцейські агенти. Цього й треба було чекати відтоді, коли ОУН почала масове вербування населення до своїх лав. Ще більшу деморалізацію викликала серед оунівців критика, що посилювалася з боку соратників-українців. Батьки з осудом дивилися на те, що організація залучала їх недосвідчених підлітків до небезпечної діяльності, яка часто-густо закінчувалася трагічно. Громадські, молодіжні та культурні організації були обурені спробами ОУН поставити їх під контроль. Ті політичні партії, що діяли легально, звинувачували інтегральних націоналістів у тому, що вони давали урядові привід обмежувати легальну діяльність українців. А митрополит Андрій Шептицький різко засудив «аморальність» ОУН. Ці звинувачення, а також контрзвинувачення відбивали ту напругу, яка виникала у стосунках між поколіннями батьків у легальному (або органічному) «секторі» та дітей з революційного підпілля.

Напружений характер стосунків між представниками різних поколінь дав про себе знати і в керівництві самої ОУН. Виховане у більш «цивілізованому» дусі довоєнної епохи і загартоване віком та досвідом, старше покоління Коновальця та його соратників періоду 1917—1920 рр., серед яких були такі діячі, як Дмитро Андрієвський, Омелян Сенник, Микола Сциборський і Роман Сушко, керувало рухом з-за кордону. Хоча вони й сумнівно ставилися до деяких заходів ОУН і, зокрема, до вбивств, їм нерідко важко було контролювати дії своїх підлеглих на відстані. Не відкидаючи застосування насильницьких заходів, Коновалець та його штаб віддавали перевагу діям, спрямованим на здобуття підтримки з-за кордону і, насамперед, з боку Німеччини.

На відміну від них, підлегле їм крайове керівництво ОУН в Галичині, до складу якого входили Степан Бандера, Микола Лебідь, Ярослав Стецько, Іван Климів, Микола Климишин і Роман Шухевич, віддавало перевагу революційним акціям. Будучи у своїй більшості молодими людьми, яким було лише по двадцять і трохи більше років, вони не брали участі у війні за незалежність і виростили у атмосфері принижень та розчарувань польського режиму. Їх молодість й постійне відчуття на собі іноземного гноблення заздалегідь визначили їм роль борців, що чинили насильницький героїчний опір, а також їх презирство щодо відносно поміркованості (і до більш безпечного життя) своїх старших товаришів за кордоном. Відчуття обурення посилювалося після 1934 р., коли всі керівники ОУН на Галичині були ув'язнені в Березо-Картузький концентраційний табір і коли пішли чутки, що їх арешт був наслідком безпечної поведінки та зради з боку деяких представників закордонного керівництва.

Проте влада, престиж та дипломатичне мистецтво Коновальця були досить великими, щоб не дати тліючому вогню конфлікту розгорітися по-спраєжньому. І тому вбивство Коновальця у 1938 р. в Роттердамі радянським агентом було великим ударом по рухові інтегральних націоналістів. Отже, напередодні вирішальних подій ОУН опинилася без досвідченого й загально визнаного вождя (верховного лідера). Проте яскравим свідченням динамізму, дисципліни й відданості справі рядових членів ОУН є те, що, незважаючи на ці поразки, організація не тільки уникла розколу, а й продовжувала збільшувати свої лави.

Українці під владою Румунії

Іншою державою, що прийняла значну кількість українців під час хаотичного періоду 1918—1919 рр., була Румунія. Румунська статистика свідчить, що в 1920 р. у межах країни перебували близько 790 000 українців, які становили 4,7% всього її населення. Вони створили три окремі підгрупи. Одна — близько 450 000 чол. — жила у південно-східній частині, в колишній російській провінції Бессарабії (сучасна назва —

Молдова), яка мала вихід до Чорного моря. У 1919 р. біля Хотина найбільше селянство, очолюване більшовиками, повстало проти румунського уряду. Однак після поразки його роль у політичному житті Румунії була незначною. Інша невелика група мешкала у Марамороші (території, яка колись належала Угорщині). В політичному плані вона також виявляла невисоку активність.

Третя група була найбільш активною. До неї входили приблизно 310 000 українців з Буковини. Румунська окупація привела до різкого зниження їхньої політичної ваги. За австро-угорського панування Буковина вважалася автономною провінцією, і українці, які були там найбільшою національною групою, мали досить сильне політичне представництво у Відні, широке місцеве самоврядування, а також добре розбудовану систему україномовної освіти. Все це було втрачене, коли регіон анексували румуни. З громади, яка була в ліпшому становищі, ніж інші, буковинці перетворилися в найбільш пригноблений народ.

Румуни нестерпно ставились до національних меншостей. І це почуття було навіть сильнішим за нетерпимість поляків. Після 1920 р., коли західні союзники формально визнали претензії Румунії на всю територію Буковини, румунський уряд закрити всі українські школи і навіть відмовився вважати українців окремою національністю. Після здійснення ряду заходів у галузі освіти в 1924 р., які привели до румунізації школи, на них дивилися, як «на громадян румунського походження, які забули свою рідну мову». До 1927 р. усі сліди колишнього автономного управління Буковини були знищені і до неї почали ставитись як до звичайної румунської провінції.

22-річне перебування українців під румунською владою розпадається на три різні періоди. Під час першого, який тривав з 1918 по 1920 рр., уряд запровадив у провінції надзвичайний стан. Для українців Буковини, які звикли до чітко функціонуючої австрійської конституційної системи, ліквідація їх прав і романізація їхнього культурного життя стали несподіваним ударом. Під час відносно ліберальних 1928—1938 рр. вони трохи отямалися. Але коли у 1938 р. до влади в Румунії прийшли військові (як це було і в Польщі), для них почався період жорстокого, майже тоталітарного правління.

За таких обставин тільки під час короткого періоду 1928—38 рр. могло відродитися організаційне життя українців (і лише в незначних масштабах). За своєю сутністю ставлення невеликої буковинської громади до румунської влади було схожим на реакцію її соратників у Польщі. Ті її члени, які представляли старше покоління і мали кращі можливості для того, щоб влаштуватися у суспільстві, зробили вибір на користь легальної, «органічної» роботи та компромісу з режимом. Вони відновлювали культурні товариства, хори, театральні трупи, студентські групи і кілька періодичних видань. У 1927 р. було навіть створено Українську національну партію на чолі з Володимиром Жаложецьким. Проте у 1938 р. її і багато українських організацій було розпущено. У середині 30-х років виник «революційний», або націоналістичний табір, який очолили Орест Забачинський, Петро Григорович і Денис Квітковський. Ця організація більш відбірково ставилася до поповнення своїх лав, ніж ОУН у Галичині, і незабаром захопила домінуючі позиції в студентських, молодіжних і спортивних товариствах. Маючи конспіративну структуру, ОУН була єдиною українською організацією Буковини, яка не тільки вижила в умовах репресій з боку уряду, а й збільшила свої ряди.

Українці в Чехословаччині

Розповідаючи про загальне погіршення умов життя українців у міжвоєнний період, варто приділити увагу одному, хоч і дуже невеличкому, уламкові української нації — українцям Закарпаття. Тоді вони

стали значно краще жити. Ізольовані від своїх соратників Карпатами, карпато-українці (або русини, як вони продовжували себе називати) належали до тієї частини українців, яка була найбільш слаборозвиненою в політичному, соціально-економічному та культурному відношенні. Після краху Австро-Угорщини цей регіон увійшов до складу Чехословаччини. На відміну від насильницької анексії інших західноукраїнських земель це об'єднання було добровільним. Після укладеної у Скрентоні (Пенсільванія) в 1918 р. угоди з чеськими керівниками емігранти із Закарпаття визнали факт входження їхньої батьківщини до нової Чеської держави на правах Закарпатської автономії.

З усіх новостворених держав Східної Європи Чехословаччина була найбільш демократичною. Внаслідок цього вона не проводила відкрито дискримінаційну та асиміляційну політику щодо своїх національних меншостей, як це робили Польща та Румунія. Звичайно ж, відносини між центральним урядом та населенням Закарпаття не були безконфліктними. Запровадження автономії, як ми побачимо далі, викликало серйозну напругу у стосунках між Прагою та її східною провінцією. Проте чехи надали карпато-українцям більш реальні можливості для політичного та культурного самовираження, ніж вони колись мали.

В 1921 р. у Чехословаччині мешкали 455 000 карпато-українців. З них 370 000 проживали у чеській частині держави, а 85 000 — у словацькій, в районі Прешова. Віддані справі модернізації всіх регіонів держави, чехи робили спроби піднести також рівень життя в Закарпатті. У 20-х роках мав місце розділ великих маєтків, що належали угорцям. Близько 35 000 селянських господарств отримали додаткові земельні ділянки, кожна з яких перевищувала 2 акри землі. Чеський уряд, на відміну від Польщі та Румунії, вкладав у райони, де жили українці, більше коштів, ніж забирав у них. Проте ці капіталовкладення були надто малі для того, щоб значно полегшити умови життя бідноти. Коли почалася депресія 30-х років, населення Закарпаття зазнало великих нападів. На його долю випали велике голодування і навіть голодна смерть.

У сфері освіти та культури політика держави у порівнянні з інтенсивною мадяризацією, що практикували угорці, принесла зміни, які можна було тільки вітати. Передусім значно зросла кількість шкіл, зокрема, у 1914—1938 рр. початкових — з 525 до 851, а гімназій — з 3 до 11. Більше того, уряд дозволяв своїм громадянам уживати ту мову, яку вони хотіли. Така ліберальна політика привела до швидкого збільшення чисельності культурних товариств, таких, як «Просвіта» та «Товариство русофіла Духновича». Активно діяли театральні трупи та хори. Такі письменники, як Василь Гренджа-Донський, Андрій Корабелеш і Олександр Маркуш, сприяли невеликому національному ренесансу.

Проте культурне життя Закарпаття не було позбавлене труднощів і конфліктів. Коли населення почало брати участь в демократичному процесі, на Закарпатті на перший план вийшло питання про національну своєрідність, яке було вже вирішене у більшості українських земель. Як нерідко траплялося, до цього головним чином доклала руки інтелігенція, що народжувалась. І воно привело до розмежування в її середовищі (це було звичайною справою в ранні періоди побудови національної держави).

Національне питання

Серед старшого покоління інтелігенції, яке у своїй більшості було представлено греко-католицьким духовенством, русофільська тенденція розвивалася за обставин, які були аналогічні тим, що виявилися у Галичині. Хоча русофіли заснували численні організації і товариства (найбільш відомою з яких була мережа читалень Товариства Духно-

вича), вони страждали від речі, котра мала вирішальне значення: незважаючи на всі їхні спроби, вони не могли заплющити очі на те, що в плані мови та народної культури вони не були росіянами. Ця обставина привела до того, що їхня ідеологія та політична орієнтація ставали дедалі безпліднішими. Вони зіткнулися з труднощами на шляху здобуття підтримки з боку освіченої молоді.

Інша тенденція базувалася на локалізмові, тобто ідеї, згідно з якою слов'янське населення Закарпаття було окремим русинським народом. Чимало її прибічників було серед тих духовних осіб, які з приходом чехів зрозуміли, що розумно буде сховати свої проугорські симпатії під ширмою лояльності. Проте ідея створення з кількох сотень тисяч людей окремого народу не користувалася значною популярністю, і особливо тому, що закарпатці мали прямі й тісні контакти з українцями, які проживали по той бік Карпат. У зв'язку з цим тенденція русинська, або локалістська, була найслабкішою.

Українофільська тенденція, яка переважала серед нової світської інтелігенції (викладачів та студентів), в ХІХ ст. була явно найдинамічнішою. Вона зароджувалася як популістський рух, в якому молода інтелігенція шукала шляхи зміцнення зв'язків із селянством. Через те, що населення по обидва боки Карпат почало відчувати близькість мов, фольклору й східнохристиянських традицій, а український національний рух у Галичині посилювався, закарпатські народники стали українофілами.

Посилення їхнього впливу знайшло свій вираз в організаційному зростанні, особливо в 30-ті роки. Вони заснували освітнє товариство «Просвіта», яке незабаром затьмарило по-русофільському настроєного суперника — Товариство Духновича. «Пласт» — скаутська організація, в якій налічувалось 3000 членів, мала найбільшу популярність в середовищі молоді інтелігенції. У 1934 р. «Спілка українських учителів» мала у своєму складі близько 1200 чол., або 2/3 усіх закарпатських педагогів. Особливо палкими прибічниками ідей українізму стали студенти університетів та гімназисти. Через те, що українці Закарпаття мали змогу відкрито висловлювати свої політичні та національні погляди, законспірована ОУН у 30-х роках не мала там сильного впливу. І хоч більшість українофілів почала підтримувати інтегральний націоналізм, значна їх кількість перебувала на прорадянських позиціях.

Карпато-українська автономія

Розмежування у середовищі карпато-українців відповідало чеським інтересам. Прага використала це як привід для того, щоб відтягнути момент надання регіонові автономії. Проте в 1938 р. у ситуації, яка склалася, позиція чеського уряду значно ослабла. Внаслідок Мюнхенського пакту нацистська Німеччина захопила частину Чехословаччини, яку населяли німці. З мовчазної згоди західних держав вона збиралася здійснити даліше роздроблювання Чеської держави. Словаки, підтримані німцями, здобули в межах Чехословацької республіки свою автономію. Бачачи, що уряд у Празі вагається, керівники трьох закарпатських фракцій об'єдналися і теж почали вимагати автономію. Чехам не залишалось нічого іншого, як погодитися на це. 11 жовтня 1938 р. Закарпаття здобуло право на самоврядування.

Хоч першу автономну адміністрацію очолювали русофіли, такі, як Андрій Бродій та Стефан Фенцік, вони були швидко дискредитовані, оскільки стало відомо, що ці люди — агенти Угорщини й Польщі. З метою їх заміни Прага призначила новий кабінет, на чолі якого став Волошин і який складався з українофілів. Уряд Волошина негайно здійснив ряд заходів, спрямованих на перетворення Закарпаття, або Карпато-України (такою була її офіційна назва), в автономну українську державу. Систему освіти, періодичні видання й адміністрацію було

українізовано. В лютому 1939 р. відбулися вибори до регіонального парламенту. Українофілів підтримали 86% усіх громадян, які мали право голосу. Тим часом було організовано Карпатську Січ. Незабаром там налічувалося 5 000 солдатів.

Тоді існували причини, які владно диктували необхідність появи збройної сили, бо через те, що Чехословаччина повільно розкладалася, сусідня Угорщина вимагала повернення її колишніх закарпатських земель. І справді, тоді, коли Карпато-Український уряд тільки-но формувався, угорські війська окупували східну частину цього регіону, примушавши українців перенести свою столицю з Ужгорода до Хуста. Впродовж свого короткого існування він відчував загрозу з боку Угорщини.

Створення українського уряду в Закарпатті мало великий вплив на західних українців, особливо тих з них, які мешкали у сусідній Галичині. Багато з них вбачало в цьому перший крок на шляху неминучого створення незалежної і об'єднаної України. Палаючи бажанням захистити першу українську державу і дати їй можливість здобути свободу, багато молодих інтегральних націоналістів з Галичини нелегально переходили кордон і вступали до лав Карпатської Січі. Проте думки керівників ОУН розділилися у питанні про те, яку політику треба в такий момент проводити. Коли молоді радикали з Галичини вимагали негайно перекинути всі сили на Карпато-Україну, їхні старші товариші, начальники, що перебували за кордоном і знали про плани німців, закликали їх до стриманості.

Причини обережної поведінки представників старшого покоління інтегральних націоналістів незабаром стали зрозумілими. Підписавши секретний пакт, Гітлер погодився на зайняття Угорщиною всього Закарпаття. 14 березня 1939 р. угорські війська вступили на його землю. Угорці мали величезну перевагу в живій силі та техніці. І все ж Карпатська Січ чинила хоробрий, але безрезультатний опір. 15 березня уряд Волошина символічно проголосив незалежну Карпатсько-Українську республіку. Через кілька годин цей уряд змушений був тікати з батьківщини.

Досвід карпато-українців був парадоксальним. З усіх західноукраїнських земель Карпато-український регіон був найменш розвинутий у соціально-економічному, культурному і політичному відношенні. Проте він єдиний вийшов на рівень самоврядування. Будучи короткочасним, існування українського уряду у Карпато-Україні мало вплив, подібний до того, яким користувалися українські уряди в 1917—1920 рр. Він сприяв перетворенню багатьох представників місцевого населення, особливо молоді, на національно свідомих українців. Цей епізод мав також важливі наслідки для німецько-українських відносин. Він був рельєфною ілюстрацією того, якою незначною мірою українці залежатимуть від доброї волі Гітлера.

* * *

Національна нерівність, труднощі соціально-економічного характеру і вражаюче посилення нацистської Німеччини та Радянського Союзу в міжвоєнний період призвели до розчарування демократією і поширення політичного екстремізму у Східній Європі. Ця радикалізація з часом дедалі більше охоплювала не тільки інтелігенцію, а й традиційно пасивне селянство. Хоч її масштаби і були обмежені, але модернізація підвищила рівень самоповаги селянства, його сподівань. Як ніколи раніше, вона підштовхнула останнє до політичної активності, особливо радикального гатунку. Західні українці, що зневірилися у своїх спробах здобути власну державність або самоврядування, особливо чутливо відчували такі тенденції. Хоч вони досить багато зробили на ниві «органічної праці», але інтегральний націоналізм ОУН став найбільш динамічним рухом, особливо серед молоді. На відміну від своїх соратників у Радянській Україні західні українці не пройшли кризь

швидкі соціально-економічні перетворення. Проте, незважаючи на їх жахливий рівень життя, не комунізм, дискредитований Сталіним, а інтегральний націоналізм захопив їхні розум й серце. Через це в поколінні, яке досягло повноліття на Західній Україні в 30-х роках, ідеї українського націоналізму досягли свого апогею, демонструючи суміш ідеалізму й фанатизму.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Л. Д. Федорова (Київ)

З історії створення Музею Києва (1837—1936)

У дні святкування 1500-річчя Києва, 26 травня 1982 р., відбулося відкриття експозиції Музею історії міста, організованого за рішенням уряду України в 1978 р. Нині в його колекції налічується понад 150 тис. справ, музей перетворився у великий заклад культури, що об'єднує більш як десяток пам'яток історії і культури міста.

Довгою і драматичною була історія створення музею. До його організації, розробки програми і формування колекцій причетно багато видатних діячів науки й культури України.

Першим музеєм історії Києва можна назвати Музей старовини при Київському університеті св. Володимира, що був відкритий у 1837 р. за ініціативою Тимчасового комітету з дослідження старожитностей у Києві. Першим завідуючим музеєм став у 1836—1838 рр. К. А. Лохвицький, який ще при відкритті університету подарував йому археологічні матеріали своїх розкопок Десятинної та Ірининської церков, а також Золотих воріт¹.

Це перше громадське сховище колекцій з історії міста, призначене для наукових цілей, не переросло в загальнодоступний музей. У 80-ті роки XIX ст. представники прогресивної інтелігенції Києва поставили перед міськими властями питання про створення такого музею.

Київське товариство старовини і мистецтв, Товариство заохочення мистецтв, Історичне товариство Нестора-літописця, відомі діячі науки і культури, меценати внесли свій вклад в організацію Київського художньо-промислового і наукового музею імені Государя імператора Миколи Олександровича. Він розпочав свою роботу в 1899 р., але не став муніципальним, як це планувалося.

У 1912 р. при музеї організується відділ «Старий Київ» і однойменна комісія, головою якої спочатку був В. Ю. Данилевич, а з грудня 1913 р.— В. С. Іконников, віце-головою — В. І. Щербина. У складі комісії працювали, зокрема, М. Ф. Біляшівський, Л. П. Добровольський, І. М. Каманін, В. С. Кульженко, І. А. Лінниченко, В. М. Перетц, М. І. Петров, М. І. Терещенко, В. В. Хвойка, Д. М. Щербаківський, І. М. Дьяков². Комісія підготувала й видала програму відділу, готувала «Известия», присвячені історії Києва; завдяки подарункам, пожертвуванням окремих осіб і субсидіям з міської казни утворилися значні колекції, представлені в експозиції музею³. Однак ця робота була припинена у зв'язку з початком світової війни.

У перші роки радянської влади знову порушується питання про організацію музею міста. Ініціаторами виступили академіки ВУАН О. П. Новицький — голова Всеукраїнського археологічного комітету і М. С. Грушевський — голова Історичної секції ВУАН.

На засіданні комісії політосвіти секції наросвіти Київської міськради 27 жовтня 1927 р. О. П. Новицький наголосив на «необхідності створення у Києві муніципального комунального музею у зв'язку з результатами розкопок для виявлення життя Києва з історичних ча-

¹ Держ. арх. міста Києва, ф. 299, оп. 1, спр. 3, арк. 6, 16, 28; спр. 6, арк. 23—25 (далі — ДАК).

² ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 27, арк. 16, 20.

³ Щероцький К. В. Київ: Путеводитель.— К., 1917.— С. 237—238.

сів»⁴. Основну роботу по організації цього наукового закладу взяла на себе Комісія старого Києва. Про це свідчать численні документи, що зберігаються у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Головою цієї комісії, що працювала з 1924 р., був М. С. Грушевський. В ній працювали також видатні дослідники Києва: чл.-кор. ВУАН В. І. Щербина, академік ВУАН О. П. Новицький — голова Всеукраїнського археологічного комітету; професор В. Г. Лякоронський — історик і археолог; В. Г. Кричевський — викладач Київського художнього інституту; О. М. Андріяшев — історик і архівіст; професор М. О. Макаренко — археолог і мистецтвознавець; професор І. В. Моргилевський — історик архітектури; Ф. Л. Ернст, історик мистецтва, й В. М. Базилевич, історик і літературознавець, — інспектор і секретар Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури, наукові співробітники Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка; Р. Р. Заклинський — директор Всеукраїнського історичного музею; П. П. Курінний — директор Лаврського музейного містечка; О. М. Сімзен-Сичевський — історик та юрист; С. В. Рклицький — бібліотекар-фахівець Всенародної бібліотеки України та інші. У тісному контакті з комісією працювали близько 50 відомих вчених.

Щорічно комісія проводила 8—10 прилюдних засідань, на яких її члени виступали з доповідями з досліджуваної тематики. Ними було видано ряд наукових збірників, наприклад: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», «Нові студії з історії Києва» (у зв'язку з 50-річчям наукової діяльності В. І. Щербини), «Київський збірник археології й історії, побуту й мистецтва». Відомий путівник по Києву під редакцією Ф. Ернста (1930 р.) також підготовлено за пропозицією комісії, яка у 1928 р. обрала підкомісію у складі М. С. Грушевського, М. П. Василенка, В. І. Щербини для вироблення його плану⁵. Планувалося також видавати доповнення до «Збірника матеріалів для історичної топографії Києва», який у 1872 р. опублікував В. Б. Антонович, літографований реєстр планів Києва XVII—XVIII ст.

У листопаді 1927 р. на засіданнях комісії обговорювалося питання про комплектування колекцій нового музею. Основою його фондів мали стати матеріали відділу «Старий Київ» Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка⁶.

Цікаво, що співробітники останнього позитивно поставилися до цього. На спеціальній нараді 8 лютого 1928 р. було обрано підкомісію на чолі з В. І. Щербиною для огляду збірок різних київських музеїв і добору експонатів⁷. У ній також активно працював директор історичного музею Р. Р. Заклинський.

Було вирішено сконцентрувати в музеї такі збірки київських пам'яток: Археологічного комітету; Межевого архіву (плани Києва); Сільськогосподарського музею (експонати комунального будівництва); Київського університету: археологічного музею й рукописного відділу; Арсеналу і Військового музею⁸. П. П. Курінний також пропонував новому музею деякі речі з Лаврського музею, директором якого він був⁹.

Особливий інтерес викликають два документи: «Характер експонатів музею» (розроблений О. П. Новицьким) і «У справі Музею міста Києва. Пояснююча записка» (автор — М. С. Грушевський)¹⁰. Фактично, це проект організації закладу, програма його діяльності й структура

⁴ ДАК, ф. Р—1, оп. 1, спр. 994, арк. 11.

⁵ Центр. наук. бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, X, 4234, 4256 (далі — ЦНБ АН УРСР, В. Р.).

⁶ ДАК, ф. Р—1, оп. 1, спр. 994, арк. 15.

⁷ ЦНБ УРСР, В. Р., X, 10089.

⁸ Там же, 10080, 10120, 1793, 10117.

⁹ Там же, 10083.

¹⁰ Там же, 10090, 10098.

збірок. Проект М. С. Грушевського було схвалено Укрнаукою, Наркомосвітою, Окрвиконкомом та міськрадою¹¹.

Ці проекти становлять для нас цінність тому, що нині співробітники Музею історії Києва працюють над науковою концепцією нової експозиції. Стара будувалася за історико-хронологічним принципом і відповідала марксистсько-ленінській періодизації, що у ряді розділів призвело до переважання загального матеріалу над регіональним. При цьому губилися не лише характерні риси розвитку Києва, а й музейний предмет як основа експозиції, адже іноді експозиція спиралася не на фондове зібрання, а на підручник з історії.

У проекті М. С. Грушевського чітко виділені три розділи музею:

1. Геологічний і археологічний.
2. Історичний (з XI ст. до революції).
3. Сучасне муніципальне будівництво.

Виходячи з цього, базувалися й структура фондів, і план наукових досліджень.

Одним із найскладніших виявилось питання про приміщення для музею. Воно підшукувалося в історичній частині Києва, в будинках, які були пам'ятками історії.

Поки нарком освіти та Київський ОВК обговорювали питання про приміщення й виділення коштів на його утримання, Комісія старого Києва і Комісія для організації муніципального музею міста Києва вжили ряд практичних заходів до його створення. Так, у 1930 р. для цих цілей Комісія старого Києва і Правобережжя виділила 1000 крб. й розпочала комплектування фондів. Одне з приміщень, де протягом 1927—1934 років працювала комісія (дві кімнати по вул. Короленка, 35), було відведено під експонати музею. Там були зібрані колекція фотографій старого і сучасного Києва (до 400 одиниць), картини і зарисовки старого міста, вироби Межигірської фабрики, старовинні меблі, рукописи, рельєфна карта Києва часів Ярослава Мудрого¹².

Та, на жаль, у той час музей міста так і не був створений. І причина цього полягала, мабуть, не в тому, що Наркомос, Укрнаука і Окрвиконком не могли домовитися про фінансування музею. І не в тому, що ОВК не розв'язав питання про виділення приміщення. Скоріш за все вона більш глибока. У той час в історичній науці починався новий етап, що характеризувався погромами на науковому, культурному та ідеологічному фронтах. Історики старої школи визнавалися провідниками буржуазної ідеології, а з «шкідливими» ідеями почалася боротьба. У звіті комісії за 1931 рік читаємо: «...Колектив комісії хоч почав... переозброюватися ще з осені 1930 року, але активніше приступив до цієї найважливішої в наших умовах, умовах розгорнутої боротьби на науковому фронті, з ворожими пролетаріату тенденціями в історичній науці — лише з весни 1931 р. після дискусії про соціологічні концепції в працях акад. М. С. Грушевського, коли вже цілий колектив остаточно усвідомив собі ту шкідливу роботу, що несвідомо провадив він і у своїй науковій роботі. Унаслідок цього всього частина робіт колективу, особливо та, матеріал до якої було зібрано ще в минулому році, а самі роботи закінчено на початок цього, були методично невтримані, навіть іноді виходили із засад буржуазної ідеології. Актуальність тем з погляду розгорнутого соцбудівництва країни так само була незадовільна. Комісія розпочала боротьбу проти буржуазних дослідників Києва та Правобережжя (Андріяшев, Грушевський, Клепацький, Щербина та інші). Ця боротьба провадилася як у формі виступів під час дискусії, так і в формі наукових статей, що їх співробітники комісії розпочали опрацьовувати в останньому кварталі р. 1931»¹³.

¹¹ Там же, 4258, 4234, 10103.

¹² Там же, 4418, 4235, 4344.

¹³ Там же, 4193.

Різно змінюються напрями наукових досліджень. У 1931 р. В. І. Щербину в комісії заступив С. В. Шамрай, який взяв для розробки тему: «Буржуазні концепції в розробці історії Київщини за часів феодалізму (праці акад. М. Грушевського, П. Клепацького, О. Андріяшева та інших)». Весь колектив комісії було прикріплено до КРЕЗу («Транс-сигнал») для розробки історії заводу.

Були визнані неактуальними теми, які розроблялися членами комісії: Відродження Київського осередку в XVII—XVIII ст. (М. С. Грушевський); Вивчення топографії старого Києва (XVIII—XIX ст.) і культурне життя Києва в XVII—XIX ст. (В. І. Щербина); Торговельно-промислове життя Києва в кінці XVIII і у першій половині XIX ст. (І. І. Щетківський); Київський полк на Гетьманщині (XVII—XVIII ст.) і селянські рухи на Київщині в середині XIX ст. (М. П. Істомін); Топографія старого Києва (X—XVII ст.) (В. Г. Кричевський) та інші¹⁴.

Переозброєння відбувалося й шляхом фізичного знищення «провідників буржуазної ідеології». Поряд з чистою в партії починається чистка і в наукових колах під гаслом боротьби проти класово ворожих концепцій та тенденцій. Вже в 1930 р. комісія по чистці апарату ВУАН звільнила з посад Г. С. Шамрай (сестру М. С. Грушевського), І. І. Щетківського, О. О. Грушевську (дружину М. С. Грушевського), О. М. Антонович (дружину В. Б. Антоновича); П. П. Курінного¹⁵.

Різкій критиці у пресі були піддані О. П. Новицький, П. П. Курінний, Ф. Л. Ернст, погляди яких було названо «теорією українського фашизму»¹⁶.

У 1931 р. заарештовано М. С. Грушевського, а після його смерті репресовано його родичів, яких він залучив до своєї роботи — брата Олександра, племінника С. Шамрая, дочку Катерину. У 30-ті роки така ж доля спіткала В. М. Базилевича, Ф. Л. Ернста, М. О. Макаренка, П. П. Кудрявцева; емігрували П. П. Курінний та В. Г. Кричевський.

Отже, було перервано кращі традиції вітчизняної історичної науки, киевознавства зокрема. Внаслідок реорганізації ВУАН 1934—1936 рр. Комісія старого Києва і Правобережжя, а з нею і Комісія по організації Музею міста Києва припинили своє існування.

Ліквідується і відділ «Старий Київ» Всеукраїнського історичного музею у зв'язку з початком реформування музейної справи під впливом вульгарно-соціологічної теорії, що з кінця 20-х р. утверджувалася в історичній науці. Зберігання пам'яток, ідеологічно пов'язаних з інтересами пануючих класів, вважалося необов'язковим і навіть шкідливим. Як визначалося у «Матеріалах та висновках бригади ЦК КП(б)У в справах обстеження наукової та експозиційної роботи київських музеїв», експозиція повинна висвітлювати основні закони розвитку суспільства, класову боротьбу і стан суспільних класів різних епох з точки зору інтересів робітничого класу і революційних завдань пролетаріату¹⁷.

Розробляючи наукову концепцію нової експозиції Музею історії Києва, творча група прийшла до висновку про необхідність введення до неї раніше не відображених тем: «Історія Музею міста Києва» і «Дослідники Києва», де обов'язково повинна бути представлена діяльність Комісії старого Києва і Правобережжя, Історичної секції ВУАН, члени якої внесли величезний вклад у розвиток краєзнавства, розробку організаційних і наукових основ музею міста.

¹⁴ Там же, 4264.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 1459, арк. 5—24.

¹⁶ Пролетарская правда.— 1934.— 17 груд.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 10, спр. 1393, арк. 20—24.

УРСР
Народний Комісаріат Освіти
Харків, вул. Артема, 29

11 грудня 1928 р. № 54/й
До Історичної секції ВУАН
акад. М. С. Грушевському

Зміст:

Про музей м. Києва

Вельмишановний Михайло Сергійовичу!

За Вашою невтомною науковою ініціативою Історична секція УАН висунула проект організації у м. Києві муніципального «Музею м. Києва». НКО звертається нині до Київського ОВК та Київської міськради з проханням розглянути цей проект історичної секції УАН та вирішити цю справу.

При тім визнаємо за потрібне Вас повідомити, що НКО вважає цю справу ділом в першу чергу й переважно Київського ОВК, Київської міськради та київських наукових та громадських закладів. Тому, не одмовляючися передбачити за своїм кошторисом у наступному році певну субсидію на організацію й утримання цього музею, НКО гадає, що треба, щоб насамперед місцеві київські органи визнали за потрібне організувати цей музей та забезпечити його відповідним приміщенням і асигнуваннями з місцевого бюджету.

Отже, гадаємо, що Ви не одмовитеся подати Вашу доповідь з проектом організації «Музею м. Києва» до Київського ОВК та Київської міськради.

Заст. наркому освіти Полоцький
Зав. Укрнаукою Коник

ЦНБ АН УРСР, В. Р., X, 10107.

УРСР
НКО
Українська Академія наук
Катедра історії українського народу
1929 р.

м. Київ
вулиця Короленка, 35
Музейна комісія при Комісії
Києва та Правобережжя

До уповноваженого Укрнауки
в Києві

У листопаді м-ці 1927-го року, коли на музейній нараді при уповноваженому Укрнауки в Києві виникло питання про утворення спеціального Київського муніципального музею, цю справу було передано для розроблення акад. М. С. Грушевському. За його провідом її розглядали в Комісії Києва та Правобережжя ВУАН, котра виділила спеціальну музейну нараду, що її на початку 1928-го року за пропозицією уповноваженого було перетворено в постійну комісію.

Ця комісія в швидкому часі виконала своє завдання: розробила докладний план організації муніципального музею, склала проект кошторису, намітила відповідні приміщення для музею. Але на цьому справа й стала; незважаючи на постанову Наркомосвіти про потребу такого музею й принципового погодження з цим і інших органів, переведено в життя організацію цього музею не було. Нарешті 11 січня цього року Канцелярія уповноваженого Головнауки відношенням за № 12 повідомила голову Музейної комісії акад. М. С. Грушевського, що ОВК і Миська рада визнали, що через запізнення з опрацюванням матеріалів організацію муніципального музею треба відкласти на по-

чаток наступного бюджетового року, за цей же час міськрада бере на себе обов'язок підготувати справу щодо приміщення для музею.

Тепер, зважаючи на те, що новий бюджетовий рік вже почався, Музейна комісія вважає за обов'язок нагадати Вам цю постанову міськради на випадок, що Ви захочете вжити заходів для її швидкої реалізації.

Голова Музейної комісії
при Комісії Києва та Правобережжя
Академік М. Грушевський

ЦНБ АН УРСР, В. Р., X, 10111.

До протоколу засідання 1-го Відділу ВУАН

17.III.30 р.

8 березня 1930 р.

Історична секція і Комісія старого Києва і Правобережжя ВУАН в особі свого голови акад. М. С. Грушевського вже з 1924 р. робили заходи щодо передачі ВУАН т. з. «Мазепиною» корпусу старої Київської Академії з метою його кращої консервації в сучасному вигляді під охороною ВУАН до того часу, коли можна буде перевести капітальну реставрацію цієї коштовної пам'ятки архітектури першої половини XVIII ст. Через те Катедра історії українського народу, одержавши повідомлення про існуючий тепер план перебудови цього будинку і, зокрема т. зв. «Конгрегаційної» залі, і утворення в ній низки приміщень на 2 поверхи для лабораторії II Відділу ВУАН, звертає увагу, що переведення в життя цього проекту мусить згубно відбитися на будинкові, як архітектурної пам'ятки визначної культурно-історичної ваги, що становить собою один з небагатьох зразків цивільного будівництва першої половини XVIII ст, які дійшли до нашого часу, і через те dokonче потребує пильного збереження і надалі.

Академік М. С. Грушевський

ЦНБ АН УРСР, В. Р., X, 10116.

До Укрнауки

12.XIII.1930 р.

Копія: До Історичної секції ВУАН

Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури одержала повідомлення про асигнування на «Стару Київську Академію» 1000 крб. У зв'язку з цим інспектура просить Вас дати вказівки — чи витратити ці гроші на утворення заповідника «Стара Київська Академія», що його проектує інспектура, на попередні заходи по організації «Музею міста Києва» в т. зв. мазепинському корпусі названої академії або на ремонт деяких пам'яток кол. академії, як наприклад сонячного годинника кінця XVIII ст. На думку інспектури, найдоцільніше використовувати названу суму по всіх трьох напрямках. У листі Укрнауки до ВУАН Укрнаукою запропоновано влаштувати до ювілею ВУАН виставку «Старого Києва» в названій корпусі. Уповноваженим Укрнауки т. Левитським було на цій підставі доручено директорові Всеукраїнського історичного музею т. Настевичу утворити відповідну комісію, але за відомостями інспектури ніяких кроків в напрямку до здійснення справи влаштування музею та виставки досі не зроблено. З названих причин інспектура просить Вас 1) запропонувати ВУАН з коштів

Ювілейної комісії провести ремонт будинку; 2) доручити уповноваженому Укрнауки в Києві призначити комісію у складі представників інспектури, історичного музею, ВУАН та Історичної секції ВУАН (з правом кооптації) для влаштування в названім будинкові Музею міста Києва; 3) дозволити витратити асигновані 1000 крб. на зазначену вище мету; 4) звернутись до ОВК й Міськради м. Києва, з проханням із свого боку підтримати організацію музею м. Києва, який значною мірою повинен стати Комунальним музеєм м. Києва і демонструвати не тільки минуле Києва, але і сучасний радянський Київ, комунальне господарство, населення, промисловість, транспорт тощо.

Київський крайовий інспектор охорони пам'яток культури
Ернст

Згідно: Секретар Базилевич

ЦНБ АН УРСР, Р. В. Р., X, 10114.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя — 12 крб., на квартал — 6 крб.

М. Ф. Дмитрієнко (Київ)

І. Н. Войцехівська (Київ)

150-річчя з дня народження В. С. Іконникова

У статті, присвяченій життю та науковій діяльності визначного представника вітчизняної історичної школи, педагога, автора праць з проблем джерелознавства, історіографії, історії науки, культури й освіти, археографії В. С. Іконникова, розповідається про наукову спадщину вченого, яка складається з понад 120 праць.

Серед славної когорти перших академіків України, що досліджували різні проблеми історичного минулого, особливе місце належить видатному вченому і педагогу Володимиру Степановичу Іконникову. За довгі роки творчого життя він зробив так багато, що залишається тільки дивуватися його працьовитості, зокрема на викладацькій та науково-організаційній ниві. Наукова спадщина вченого складається з понад 120 різних праць, які і сьогодні не втратили свого значення. Вона заслуговує на ретельне вивчення не тільки в плані дослідження розвитку вітчизняної історичної думки, а й в зв'язку з величезним інформаційним потенціалом, багатством ідей та науково опрацьованих джерел, цінним довідково-бібліографічним матеріалом, що відбиває процес нагромадження знань з історії Росії, України і Білорусії з давніх часів до XVIII ст. Праці вченого привертають увагу дослідників насиченістю фактичним матеріалом, першоджерела якого вже втрачені.

Діапазон наукових інтересів В. С. Іконникова охоплює проблеми джерелознавства та історіографії, історії науки, культури й освіти, археографії, історії суспільно-політичних рухів у Росії й на Україні. Його перу належать дослідження про життя й діяльність визначних державних і політичних діячів та ін.

Разом з тим В. С. Іконников заслуговує на вдячну пам'ять нащадків і як дбайливий вихователь гімназичної й студентської молоді. Це — людина-громадянин, яка сіяла в душах сучасників розумне і вічне впродовж усього свого життя, намагаючись передати у майбутнє естафету дбайливого ставлення до минулого, щоб не переривалася культурна традиція, що становить основу кожної з цивілізацій. В. С. Іконников робив усе для того, щоб історична спадщина збереглася, вивчалася і ставала відомою людям. Він був одним з організаторів і довгі роки керівником наукового історичного товариства, відомого своєю діяльністю та виданнями на весь слов'янський світ, сорок років головним редактором єдиного в ті часи періодичного наукового університетського видання на Україні. І тільки за те, що Іконников зробив для науки, міг би вже ввійти до муртирологу визначних імен, що становлять славу землі, яка їх зростила, виплекала, дала силу, а потім прийняла на вічній спочинок.

Ім'я В. С. Іконникова ввійшло майже до всіх енциклопедичних видань, де однозначно визнано його великі заслуги перед наукою. Проте, на нашу думку, ще далеко не повною мірою вивчена наукова спадщина вченого, чимало з якої досі зберігається серед архівних справ його особистих фондів у рукописах. Не створено і докладної бібліографії про В. С. Іконникова, за винятком невеликих статей, написаних за його життя й пізніше, до ювілейних дат. Та й у них часто не так вже справедливо і об'єктивно давалися оцінки зробленому вченим,

якого називали то буржуазним, то ідеалістом-еклектиком, або просто «вітчизняним істориком». Певна річ — він заслуговує на справедливу оцінку й тепле слово дяки. І про це ми не повинні забувати, відроджуючи сьогодні на Україні археографічні традиції, для встановлення яких багато зроблено саме ним. Росіянин за національністю, Володимир Іконников все життя прожив на Україні, служив вірно на ниві її освіти і науки.

Народився Володимир Степанович Іконников 9 (21) грудня 1841 р. у Києві, в дворянській родині майора у відставці, ветерана Вітчизняної війни 1812 р. Степана Михайловича Іконникова¹ й Агнії Володимирівни Рушковської. Крім Володимира, в сім'ї було ще три сини і дочка.

Батько майбутнього історика, який був родом з Петербурга, де і виховувався в І-у кадетському корпусі, протягом 1805—1812 рр. брав участь у багатьох битвах, у закордонних військових походах тощо. Вийшовши у відставку через поранення, він поселився з родиною в Києві. Відомо також, що Степан Михайлович цікавився всіма проблемами сьогодення. Можливо, що саме його розповіді про всі ці події й привернули увагу Володимира до історії.

Навчання Володимир Іконников розпочав у 1851 р., склавши іспит у 1-у Київську гімназію. Проте з відкриттям у наступному році Київського кадетського корпусу, він був туди зарахований, де і навчався на казенні кошти до повного закінчення курсу (1861 р.). Після його закінчення молодий Іконников вирішив поступити до університету св. Володимира. Пізніше, з глибокою вдячністю Володимир Степанович згадував свого наставника М. І. Пирогова, який був тоді попечителем університету і допоміг йому скласти додатковий іспит на історико-філологічний факультет².

Роки навчання в університеті (1861—1865) пригадувалися потім Іконникову як ціла низка сповнених хвилюючими відкриттями днів. Вже на другому курсі він представляє на Раді факультету курсовий твір «Нарис розвитку афінської Конституції до Клісфена». За одностайною думкою професури твір був рекомендований до друку (тут варто згадати, що то був час надзвичайної суспільної активності, мрій про конституційні права, пошуків виходу із складної ситуації). Проте готувати його до друку Іконников не захотів, бо був захоплений уже іншою ідеєю. Він вирішив спробувати виконати дослідження на здобуття нагороди — золотої медалі. Дебют був блискучим! Крім медалі за працю «Максим Грек» (твори якого у 3-х томах були видані в 1859—1862 рр. Казанською духовною академією і становили джерельну базу дослідження), Іконникову надали Пироговську стипендію, яку запровадили шанувальники таланту вченого, що залишив посаду попечителя університету. Пізніше цей твір був надрукований в «Университетских известиях» у розширеному варіанті як майбутня дисертація.

Будучи студентом, Іконников надрукував працю «Хто був перший самозванець?»³, приводом для написання якої було видання дослідження М. І. Костомарова⁴.

Після складання екзаменів з усіх предметів, що читалися на факультеті, Володимир Іконников 1 червня 1865 р. був удостоєний стипендії кандидата історико-філологічного факультету. А 5 жовтня того ж року він був зарахований у стипендіати для приготування на професорське звання по кафедрі російської історії. З того часу й бере початок його багаторічна педагогічна діяльність у середніх та

¹ Держ. арх. Київ. області: Фонд Київського дворянського депутатського зібрання. Особиста справа про дворянство С. М. Іконникова, ф. 782, оп. 1 (ч. 1), спр. 4898.

² Петрова (Іконникова) Ольга Володимирівна. Спогади // ЦНБ ім. В. Вернадського АН України. Відділ рукописів, ф. 46, спр. 663, зошит, 33 арк.

³ Университетские известия.— 1865.— № 2, 3.

⁴ Костомаров Н. Кто был первый Лжедмитрий: Историческое исследование.— СПб., 1864.— 63 с.

вищих учбових закладах Києва, Харкова, Одеси. Так, у 1865—1866 рр. Володимир Степанович викладав історію в Київській военній гімназії та історію загальної літератури в Київському інституті шляхетних дівчат.

Стипендіатом він залишався до 26 листопада 1866 р. Потім був переведений приват-доцентом у Харківський університет на кафедру російської історії, де і читав цей курс на історико-філологічному й юридичному факультетах протягом 1866—1867 рр., тобто до обрання у штатні доценти магістра Г. Карпова, який ще раніше був туди запрошений⁵.

1 грудня 1866 р. на урочистих зборах, присвячених вшануванню М. М. Карамзіна, Володимир Степанович виступив з доповіддю «Карамзін як історик». Слід зазначити, що у харківський період роботи Іконников постійно брав участь у читанні публічних лекцій. Зокрема, він не раз звертався в них до постаті Бориса Годунова. Відчитавши студентам курси і відекзаменувавши їх, Володимир Степанович переїздить до Одеси, як зазначається в його біографії, «у зв'язку із сімейними обставинами». Він одружився й одночасно витримав іспит на ступінь магістра. 6 жовтня 1867 р. його призначають викладачем географії в Одеську другу гімназію. Крім того, В. С. Іконников викладав російську історію та словесність у приватній жіночій гімназії міста.

3 грудня 1867 р. Рада Новоросійського університету затвердила його дисертацію «Максим Грек» і він отримав ступінь магістра російської історії. Треба відзначити, що ця праця була значно перероблена автором і двічі видавалась у Києві (1865—1866 рр., 1915 р.).

Докторську дисертацію «Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории» Іконников захистив через два роки після одержання першого наукового ступеня. 23 лютого 1869 р. Рада університету св. Володимира обрала його доцентом по кафедрі російської історії, яку він незабаром очолив.

У 1871 р. Іконникова обрано екстра-ординарним, а 5 листопада того ж року — ординарним професором Київського університету⁶. У той же період він отримав спеціальне відрядження до Петербурга, надане з метою ознайомлення з історичними документами, що зберігались у приватних архівах. Деякий час вченому довелося попрацювати і за кордоном⁷, в ряді відомих архівосховищ, де він виявив надзвичайно цінні історичні документи.

Життя й діяльність В. С. Іконникова тісно пов'язані з Київським університетом. Він упродовж багатьох років читав там загальні й спеціальні курси з історії Росії з найдавніших часів до новітніх та спецкурс з історіографії.

Сорок років, з 1873 р. до 1913 р. Володимир Іконников був головним редактором «Университетских известий», які на час заснування були єдиним науковим періодичним виданням на Україні. Щомісячник став одним з кращих наукових журналів у Росії, займав чільне місце серед університетських друків. Чимало сил В. С. Іконников віддавав редакторській роботі. Саме завдяки його заходам розширилася й була основною за обсягом і значенням «Неофіційна частина» журналу. Студенти і викладачі одержали змогу публікувати там свої наукові праці. Важливе місце в журналі відводилося бібліографії та критиці, що були виділені в окремий розділ. В. С. Іконников дбав і про те, щоб в ньому постійно з'являвся огляд нових видань з історії. Сам він періодично друкував цілі подачі про книги, які з'являлися в країні і за кордоном.

⁵ Историко-филологический факультет Харьковского университета 1805—1905 за сто лет.— Харьков, 1908.— С. 330.

⁶ Список лицам служащих в императорском ун-те св. Владимира (Прилож. к «Университет. известиям»).— К., 1894.— С. 6; Личный состав императ. ун-та св. Владимира к 1 мая 1907 г.— К., 1906.— С. 8.

⁷ Архів Президії АН України. Особиста справа академіка Іконникова В. С. Секретаріат. Особливий стіл, ф. 1, спр. 168/34.

Про великий авторитет В. С. Іконникова серед колег свідчить той факт, що з 1877 р. по 1880 р. та з 1883 по 1887 рр. його обирають деканом історико-філологічного факультету Київського університету⁸.

Величезна заслуга належить В. С. Іконникову в створенні в 1872 р. однієї з перших на Україні науково-дослідних організацій у галузі історії — Історичного товариства Нестора-літописця, що до 1921 р. функціонувало при університеті, а до 1929 р. — при АН УРСР. Володимир Степанович був одним з його фундаторів, а в 1874—1877 рр. та 1893—1895 рр. — головою Товариства. Його діяльність у ньому заслуговує на окреме дослідження.

В 1884 р. Іконников став членом установчого товариства по святкуванню 50-річчя Київського університету. До цієї події він підготував дві праці «Университетская типография» та «Редакция университетских известий»⁹. Цю подію ознаменовано появою чималої кількості видань, у створенні й написанні яких брав участь і В. С. Іконников. Це, зокрема, «Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира»¹⁰, «Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях имп. университета св. Владимира», «Академические списки имп. университета св. Владимира»¹¹.

Це був час плідної наукової й активної громадської діяльності вченого. В той період вийшли такі його праці, як «Критико-библиографический обзор литературы русской истории за 1874—1876 гг. (К., 1880); «История Московской Руси» (К., 1884); «Новые материалы по истории царствования Петра Великого» (СПб., 1881—1887); «Новые исследования по истории смутного времени Московского государства» (К., 1889); «Новые коллекции рукописей в России: Библиографические заметки» (К., 1890); «Один из образовательных проектов времени Петра Великого» (К., 1893) та багато інших.

Крім напруженої роботи, що приносила задоволення від зробленого, давала змогу обіймати відповідальні посади в наукових установах, бути знайомим з усіма здобутками на історичній ниві, не менш важливі події відбувалися і в особистому житті Володимира Степановича. В квітні 1884 р. народилася дочка Ольга, яка і була єдиною дитиною у В. С. Іконникова та А. Л. Родзевич, що ще в 1866 р. стала його дружиною¹². Ольга Петрова (Іконникова) залишила цікаві спогади про батька, його напружену творчу роботу. Листи¹³ В. С. Іконникова до дружини, що зберігаються в рукописному фонді ЦНБ серед епістолярії автора, розповідають про прекрасну душу вченого, про його чуйність і доброзичливість, характеризують Володимира Степановича як людину високої культури та широких енциклопедичних знань.

Однією з гострих проблем соціального плану в той час була проблема постановки й розвитку жіночої освіти в країні, як вищої, так і середньої. Не завжди однозначно сприймало суспільство прагнення жінок до знань. Навіть там, де працювали жіночі гімназії й курси, серед їх викладачів визначні вчені становили одиниці.

Ще у 1865 р. В. С. Іконников розпочав педагогічну діяльність у Київському інституті шляхетних дівчат. Викладав він загальну й росій-

⁸ Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 186.

⁹ Вміщені в «Историко-статистических записках об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834—1884) // Изд. под ред. проф. В. С. Іконникова. — К., 1884.

¹⁰ Библиографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834—1884) // Составлен и издан под редакцией проф. В. С. Іконникова. — К., 1884.

¹¹ Академические списки университета св. Владимира (1834—1884). — К., 1884.

¹² Петрова (Іконникова) О. В. Спогади // ЦНБ ім. В. Вернадського АН України. Відділ рукописів, ф. 46, спр. 663.

¹³ Там же. Відділ рукописів: Архів В. С. Іконникова, ф. 46, спр. 49132—49133, 49108—49131, 49088—49108, 49183—49192, 49134—49153; та ін.

ську історію, історію літератури. Ці курси Володимир Степанович читав і в жіночих гімназіях Одеси та Києва.

Починаючи з 1874 р., В. С. Іконников виступав з публічними лекціями, що торкалися різних історичних аспектів, стану жіночого питання як в Росії, так і за рубезжем¹⁴. Результатом його плідної роботи стала праця «Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее», опублікована тоді ж в «Университетских известиях». Згодом ця праця вийшла окремим виданням.

1876 р. ознаменувався в житті Володимира Іконникова подією, яку громадськість сприйняла як вияв високої свідомості, громадського вчинку, почуття відповідальності за жіночу долю в країні. Він увійшов до складу створеного при Київському університеті Комітету по влаштуванню в місті Вищих жіночих курсів. В. С. Іконников фактично став одним з фундаторів вищої жіночої освіти у країні. Саме завдяки його енергії, велетенським зусиллям через два роки на Україні розпочав освітньо-просвітницьку місію перший на її території вищий учбовий заклад для жінок — Київські вищі жіночі курси¹⁵. Незабаром В. С. Іконников став завідуючим цих курсів. Разом з ним тут працювали такі відомі історики, як В. Б. Антонович (читав курс російської історії) та Ф. Я. Фортинський (курс історії середніх віків)¹⁶.

Кінець XIX ст. характеризувався бурхливим розвитком науки і вищої освіти на Україні. Епіцентром його став Київський університет, де викладала тоді ціла плеяда відомих істориків, у тому числі й В. С. Іконников. Він був на той час уже почесним членом шести університетів країни¹⁷, членом практично всіх наукових історичних товариств, що існували тоді, і комісій.

5 листопада 1892 р. В. С. Іконникову було присвоєно звання заслуженого професора Київського університету¹⁸.

В 1914 р. Іконникова обрано академіком Російської Академії наук по відділу російської мови та словесності.

В. С. Іконников жив і творив у складний для батьківщини час. Після війни світової розпочалася війна громадянська, в ході якої знищувалося беззастережно багато що з досягнень старого ладу. Натомість висувалися гасла будувати нечуване досі, страшне своєю безкомпромісністю та жорстокістю і водночас привабливе ідеєю загальної рівності, численних свобод суспільство. Однак відкинути всі досягнення буржуазної наукової думки було неможливо, оскільки для виховання вчених — служителів нового культу потрібні довгі роки. Тому новій владі довелося використовувати досвід буржуазних спеціалістів, представників чужих їй за поглядами та ідеологією учених старої школи. Як відомо, звання академіків Російської Академії наук радянська влада залишила за її членами.

В результаті перерозподілу наукових сил в Українській Академії наук було створено новий відділ — історико-філологічний. Саме в ньому стали працювати вчені старої формації, зокрема й В. С. Іконников.

Його вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки змушена була визнати й радянська влада. 5 березня 1920 р. за поданням

¹⁴ Архів Президії АН України. Особиста справа Іконникова В. С., ф. 1, спр. 34, арк. 6.

¹⁵ Женское образование // Энциклопед. словарь А. Брокгауза и И. А. Эфрона.— Т. 1, XI—а.— СПб., 1894.— С. 871; Сарбей В. Г. Один з перших істориків-академіків АН УРСР // Укр. іст. журн.— 1966.— № 12.— С. 131.

¹⁶ Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве.— К., 1881.— С. 11.

¹⁷ Особиста справа акад. Іконникова В. С. // Архів Президії АН України, ф. 1, спр. 34, арк. 6.

¹⁸ Личный состав императорского ун-та св. Владимира.— С. 8; Большая энциклопедия.— СПб., 1896.— Т. 10.— С. 30.

голови історично-філологічного відділу, академіка А. Ю. Кримського В. С. Іконнікова обрали академіком УАН¹⁹.

В особистій справі Володимира Степановича, що зберігається в архіві Президії Академії наук України, виявлено протокол зібрання Української Академії наук № 91 від 14 березня 1921 р., де, зокрема, є такий пункт: «Проведено через потайне балотування вибори проголошеного на попередньому спільному зібранні академіка В. С. Іконнікова на дійсного академіка по кафедрі російської історії... Обрано академіка В. С. Іконнікова одноголосно»²⁰.

Перу В. С. Іконнікова, як уже згадувалося, належить значна кількість наукових досліджень — від тритомних великих монографій, до статей, рецензій, бібліографій, нарисів тощо. Причому їх тематика була найрізноманітнішою. Він — автор праць з історії науки, культури, освіти, спеціальних історіографічних і джерелознавчих творів та ін. Проте багата спадщина В. С. Іконнікова маловідома вченим через те, що значна її частина залишилася лише на сторінках періодичних і малотиражних наукових видань, що стали бібліографічною рідкістю. Серед тих видань публікації на сторінках журналів «Киевская старина», «Вестник Европы», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Университетские известия», «Древняя и новая Россия», «Русский архив», «Русская старина» та ін.

Серед узагальнюючих праць В. С. Іконнікова історіографічного плану слід згадати «Исследование о главнейших направлениях в науке русской истории в связи с ходом образованности» (1869); «Скептическая школа в русской историографии и ее противники» (1871); «Русская историческая наука в двадцатипятилетие. 1855—1880» (1880). Необхідно зазначити, що ряд його праць з'явився друком і за кордоном.

З 1870 р. по 1917 р. у журналі «Русская старина» Іконніков публікував огляди на нові видання, бібліографічні есе, рецензії на історичну літературу. Ці публікації досі становлять інтерес через свою інформативність та детальний аналіз джерел і літератури.

Питання освіти минулого і сучасного привертало увагу В. С. Іконнікова з перших років його науково-педагогічної діяльності. Так, уже на початку 70-х рр. він виступив у пресі з оцінкою книги М. Ф. Владимирського-Буданова «Государство и народное образование в России в XVIII в.»²¹. Написав ряд узагальнюючих праць і статей з історії університетської освіти в Росії, звернув увагу на історичні постаті, які в більшій або меншій мірі пов'язували свою діяльність з розвитком освіти, цікавились її історією.

Він звертав увагу й на роботу наукових товариств, що сприяли пропаганді та розробці історії, поширенню знань з історії свого краю. Цим проблемам В. С. Іконніков присвятив свій виступ «Задачи Киевского отдела Военно-исторического общества в связи с историей края»²², в якому йшлося передусім про історію України та долю Києва в ній. У виступі він також зазначав, що товариству, крім журнального органу, треба мати власну бібліотеку, архів, музей. Все це сприятиме реалізації освітньо-культурних завдань товариства²³, підвищенню загального рівня історичних знань та їх поширенню.

Дві найважливіші праці, що вийшли майже одна за одною, В. С. Іконніков присвятив історії Києва та Київщині. Це — «Киев в 1654—1655 гг.: Исторический очерк»²⁴ та «Крестьянское движение в Киев-

¹⁹ Архів Президії АН України, ф. 1. Особиста справа Іконнікова В. С.— 168/34 р., арк. 1.

²⁰ Там же, арк. 6.

²¹ Добровольський Л. П. В. С. Іконніков про Київ та місцеве минуле // Записки історико-філолог. відділу ВУАН.— 1929.— Кн. 25.— С. 226; Университетские известия.— 1874.— № XI.— С. 1—24.

²² Военно-исторический вестник.— 1909.— № 1—2.— С. 1—9.

²³ Добровольський Л. П. Назв. праця.— С. 227.

скої губернії в 1826—1827 гг. в зв'язи з подіями того часу» (СПб., 1905). В них учений порушив гострі соціальні й політичні питання, а також висвітлив ряд аспектів проблеми національно-визвольної боротьби українського народу. Радикальні за змістом, ідейно загострені вони дещо випадають із загального ритму його ліберальних, важених праць.

Крім того, пізніше В. С. Іконников виступив в Історичному товаристві Нестора-літописця з доповіддю «К перебуванню імператора Петра Великого в Києві»²⁵, а у Воєнно-історичному товаристві — з доповіддю, присвяченою 200-річчю Полтавської битви²⁶.

Праця В. С. Іконникова на науковій і педагогічній ниві неодноразово відзначалася державними нагородами. Так, упродовж ряду років його нагороджено орденом св. Володимира III ступеня, св. Анни II ступеня, св. Станіслава II та I ступеня²⁷.

Широкий суспільний резонанс одержав його виступ 27 жовтня 1910 р. на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця, присвячений 800-літньому ювілею літописного зводу Нестора Печерського, ім'я якого носило Товариство.

Історичну музу В. С. Іконникова приваблювали у широкому спектрі історичних проблем життя, погляди, вчинки визначних державних, політичних і громадських діячів. Серед досліджень, що безпосередньо торкаються питань суспільно-політичних рухів, становлення поглядів певних прошарків суспільства у різні періоди, присвячено чимало біографічних нарисів про таких визначних осіб, як М. І. Новиков, М. П. Рум'янцеv, М. В. Скопін-Шуйський, О. Л. Ордин-Нащокин та ін.

До цього жанру, за характером і викладом змісту належить одна з найбільших праць вченого, серйозне й скрупульозне дослідження «Граф Н. С. Мордвинов» (СПб., 1873). В його основі — документи, знайдені В. С. Іконниковим у рукописах приватної поміщицької бібліотеки на Полтавщині, у містечку Решетилівка. Рукописи допомогли йому знайти інші джерела і, зрештою, висвітлити за фактами наявної інформації, розшуканої у тих джерелах, інші боки епохи Катерини II.

Як кульмінаційний момент, а можна сказати, і вінець всієї творчості вченого, з'являється фундаментальна праця В. С. Іконникова «Опыт русской историографии», що за життя автора була видана з 1891 по 1908 рр. у двох томах, чотирьох книгах (т. 1, кн. 1—2, 1891—1892; т. II, кн. 1—2.—К., 1908). Третій том не виданий і знаходиться у рукопису, незадовго до смерті переданий автором на збереження в архів Академії наук СРСР.

За обсягом чотири книги мали 3,5 тис. сторінок, а все видання повинно було мати понад 5 тис. І Однак на перешкоді був паперовий голод, відсутність друкарських фарб, малий попит на наукову літературу тощо. А чекати на слухний час вже не вистачало життя.

Про те, як було зустрінуте видання науковою громадськістю, свідчать численні ґрунтовні оцінки та рецензії на цю працю, в яких давалася їй не тільки висока оцінка, а й висловлювалися однодушна повага до її автора²⁸, захоплення його працездатністю, талантом, врешті, особистістю вченого, який здатний був звершити такий науковий подвиг. За цю працю (її першу частину) Академія наук нагородила В. С. Іконникова повною премією імені колишнього міністра народної освіти

²⁴ Киевская старина.— 1904.— Т. IX—XII; Іконников В. С. Київ у 1654—1655 рр.— К., 1904.— 362 с.

²⁵ Военно-исторический вестник.— 1910.— № 5—6; Чтения в обществе Нестора-летописца.— 1911.— Кн. 22.

²⁶ Киевлянин. — 1909.— № 5—7; Добровольський Л. П. Назв. праця. — С. 229.

²⁷ Личный состав императорского университета св. Владимира к 1 мая 1907 г.— К., 1906.— С. 8.

²⁸ Добровольський Л. П. Назв. праця.— С. 229.

ти графа С. С. Уварова. Друга частина праці, яку автор навіть не подавав на конкурс, була відзначена Золотою медаллю графа О. С. Уварова²⁹, згідно з одностайним рішенням Московського археологічного товариства.

Завдяки глибокій ерудиції, енциклопедичності В. С. Іконникова, використання ним величезної кількості бібліографічно-довідкового матеріалу, ця праця користувалася широкою популярністю у його сучасників-колег, вчених вузівської науки. Вона використовувалась у різних напрямках розвитку історичних знань. Не втратила вона значення і донині, як багатий довідково-бібліографічний посібник. Обминути його не може жодний вчений, досліджуючи історію науки. До останніх днів життя В. С. Іконников працював над написанням наступних томів свого «Опыта русской историографии». Смерть, що сталась у Києві 26 листопада 1923 р., зупинила ту працю назавжди.

Треба зазначити, що досі немає фундаментального наукового дослідження, присвяченого спадщині В. С. Іконникова. Так сталося, що його творчість, більша її частина все ще залишається поза увагою істориків.

Матеріали, що зберігаються в архівах та рукописних фондах бібліотек, дають можливість простежити життєвий і творчий шлях цієї непересічної особи, що все своє життя присвятила науково-педагогічній діяльності на ниві історії й зробила вагомий внесок у розвиток історичної науки на рубежі ХІХ—ХХ ст.

У Центральній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського Академії наук України зберігається особиста бібліотека В. С. Іконникова, придбана у нього ще у 1919 р. Вона налічує 20 тис. томів книжок і 3 тис. брошур. Проте і досі ніхто не переглянув їх на предмет виявлення маргінальних комплексів, окремих авторських або читацьких написів, дарчих або власницьких записів. Навіть добір літератури, аналіз її складу, напряму, тематики підніме завісу над таємницею принципів збірки, розкаже про власника, його вподобання, пристрасті, прихильності його друзів і шанувальників. Документи і книги вміють говорити — треба лише захотіти та навчитися слухати мову джерел, віддавши на це свій дорогоцінний час, як це робив для своїх попередників В. С. Іконников, дбаючи про майбутнє науки.

Одержано 23.09.91.

В статье, посвященной жизни и научной деятельности видного представителя отечественной исторической школы, педагога, автора трудов по проблемам источниковедения, историографии, истории науки, культуры и просвещения, археографии В. С. Иконникова, рассказывается о научном наследии ученого, насчитывающего более 120 трудов.

²⁹ Там же; Энциклопедический словарь Русского библиографического института «Гранат». — 2-е изд. — Т. 21. — С. 515.

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК ПРАЦЬ НАУКОВОГО КОНГРЕСУ У 1000-ЛІТТЯ ХРИЩЕННЯ РУСИ—УКРАЇНИ.

Мюнхен, 1988/1989. — 1002 с.

28 квітня — 2 травня 1988 р. у Мюнхені відбувся науковий конгрес, присвячений 1000-літтю запровадження християнства в Київській Русі. Конгрес зібрав українських учених з діаспори, які представляли 28 наукових установ зарубіжного українознавства. На ньому було заслухано 38 доповідей, що і визначають основний зміст ювілейного збірника, надісланого до редакції «Українського історичного журналу» головою Ділової Президії Комітету цього представницького форуму проф. д-ром Володимиром Яневом.

У короткому огляді, звичайно, неможливо з достатньою повнотою охарактеризувати всі доповіді, виголошені на конгресі. Та й з огляду на перспективу публікації частини цих матеріалів (звичайно, за згодою їх авторів і редколегії збірника) на сторінках нашого часопису, це було б недоцільним. Отже, спробуємо розглянути коло найголовніших проблем, які порушувалися й обговорювалися на конгресі та відповідно відбилися на сторінках його наукового збірника.

Збірник відкривається доповіддю «Християнські риси кн. Володимира Великого», яку виголосив о. Ізидор Патрило — о. Борис І. Балик. На основі середньовічних писемних джерел у ній зроблено спробу створити узагальнений образ великого князя київського Володимира Святославича як християнина. Не можна не відзначити оригінальність поставленого в ній питання.

У доповіді Володимира Косика «Міжнародні взаємини України — Руси від IX до XIV ст.» розкривається багатогранний зміст зв'язків Київської держави із зовнішнім світом. Відзначаючи поліетнічний характер останньої, автор підтримує думку академіка Б. О. Рибакова щодо визначення її політичної форми як ранньофеодальної імперії. Її метрополію становила територія Середнього Подніпров'я, тобто власне Русь. Розглядаючи взаємини між Києвом та константинопольською патріархією, вчений справедливо наголошує на тому, що вищі церковні ієрархи православ'я віддавна розглядали руську метрополію як непорушну цілісність. Київські митрополити виступали послідовними прихильниками єдності церковної організації «всея Руси» не тільки в період існування відносно єдиної Давньоруської держави, а й після її упадку. Симптоматично, що слова «всея Руси» у титулатурі київських митрополитів з'являються за феодальної роздробленості, в умовах децентралізації країни. Як зазначає дослідник, титул «митрополит Київський і всея Руси» вперше згадується у Лаврентіївському літопису під 1230 р. Об'єктивно, стверджує вчений, церква була «...першим і головним поборником єдності митрополії, що належала до різних держав і була поділена кордонами, а тим самим і політичної єдності всієї території колишньої імперії...» (с. 53—54).

Про «апостольське походження української церкви» йшлося в доповіді о. Петра Б. Т. Біланюка. Спираючись здебільшого на історичні перекази про «ходіння» апостола Андрія, він доводить, що Володимиру Святославичу не варто було запозичувати християнське віровчення десь-інде. Започатковане Андрієм Первозванним у далекому

минулому, воно, на думку автора, жило безперестанно, хоча до 988 р. й не було державною релігією Русі.

Значна частина доповідей, виголошених на конгресі, була присвячена з'ясуванню обставин запровадження християнства на Русі, формування організаційної структури руської церкви та її взаємовідносин з державою. Наприклад, Олекса Горбач докладно розглянув гіпотези «про шляхи християнізації України в світлі мовознавчо-філологічної критики». На його думку, є вагомі підстави говорити про моравський вплив на утвердження церковної ієрархії на Русі. У доповіді о. Івана Хоми «Церковна організація на Русі княжих часів» висловлюється думка про те, що з початку свого існування й до 1037 р. руська церква була самостійною і незалежною від влади константинопольського патріарха. Теодор Богдан Цюцюра в своїх студіях щодо проблематики державності та статусу церкви у Київській Русі дійшов висновку що «...взаємини між церквою і державою не мають паралелів ані у візантійському й західноєвропейському минулому, ані в пізніших часах,— може за винятком гетьманської України» (с. 858).

Про вплив християнства на розвиток писемної культури та освіти у Києві в X—XI ст. ішлося у доповіді Любомира Винара. Разом з тим доповідач порушив важливі питання методології й історичної термінології, що є ключовими для об'єктивного відтворення історичного процесу в Східній Європі за доби раннього середньовіччя. Джерела та шляхи розвитку права церкви у Київській Русі розглянули в своїй доповіді о. Мелетій Войнар і Глен Ков. Суспільно-економічні взаємовідносини держави й церкви у Київській Русі проаналізував на основі «Уставу» князя Володимира Святославича Микола Богатюк.

На конгресі обговорювався цілий ряд проблем історичного розвитку українського православ'я. Так, у доповіді Ярослава Пеленського «ідеологічна боротьба за київську спадщину: початки і ранні наслідки» висловлюється думка про те, що традиції цієї спадщини відродилася на українських землях тільки наприкінці XVI—на початку XVII ст. (с. 703). Про державне та церковне життя на гетьманській Україні йшлося у доповіді Ярослава Падоху «Церква й держава в добу гетьманщини». Взаємовідносини між державою і церквою у гетьманській Україні були відмінними, на його думку, як від західноєвропейської (католицької), так і від східноєвропейської (православної) моделі. Головними елементами такої відмінності були «...майже повна незалежність церкви від державної влади та переможний вплив світського громадянства на церковні справи, зокрема, на вибір нижчої й вищої церковної ієрархії, включно до митрополита» (с. 726).

У доповіді Аркадія Жуковського проаналізовано спробу знайти порозуміння між православною і католицькою церквами на Україні у першій половині XVII ст. Марко Антонович розглянув становище української православної церкви у XVIII та XIX ст. Тимофій Міненко виголосив доповідь на тему: «Змагання за незалежнення української православної церкви в XX ст.». Проблеми українського католицизму обговорювалися у доповідях Олександра Барана й Софії Сенік.

В своїх доповідях учасники конгресу торкалися не лише проблем історії християнської конфесії на Україні. Так, Ярослав Білінський проаналізував сучасний стан української православної церкви у республіці. Про взаємовідносини церкви і держави в нашій країні йшлося у доповіді Зіновія Соколюка.

Ряд доповідей був присвячений християнській тематиці в українській літературі та мистецтві. Оригінальністю постановки питання характеризується, наприклад, доповідь Андрія Горняткевича, який підготував цікавий матеріал про християнські мотиви в українських думках. Ярослав Розумний дослідив християнські елементи в українській поезії XX ст. Про «вияви релігійності в українській совєтській літературі: 1953—1988 рр.» йшлося у доповіді Леоніда Рудницького. Надзвичайно

цікавою, на наш погляд, була проілюстрована оригінальними кольоровими репродукціями доповідь Святослава Гординського «Українська ікона на тлі універсалізму візантійського стилю».

Не можна не згадати й історіософську за рівнем осмислення конкретно-історичного матеріалу доповідь проф. Володимира Янева «Ідеал української людини на підставі першоджерел літератури». Вона спонукає до серйозних роздумів науковців над цією проблематикою.

Безперечно, матеріали, вміщені у збірнику праць цього ювілейного конгресу, ще будуть аналізуватися та обговорюватися науковцями. Однак не буде перебільшенням сказати, що вони є значним внеском у національну скарбницю наукових знань про історичне минуле України.

В. М. РИЧКА (Київ)

Шановні читачі

Якщо вам несвоєчасно або зовсім не доставляють чергові номери «Українського історичного журналу», просимо скарги надсилати не до редакції, а до заст. начальника ПО «Київський головпоштамт» на адресу: 252001, Київ 1, вул. Хрещатик, 22.

С. О. Євельчик (Київ)

Зустріч з канадським істориком Джоном-Полем Химкою

13 вересня 1991 р. у відділі історії України XIX—початку XX ст. Інституту історії України АН України відбулася зустріч з професором університету провінції Альберта (м. Едмонтон, Канада) паном Джоном-Полем Химкою, який перебуває нині на Україні. Канадський історик добре відомий як дослідник історії українського національного руху XIX ст. Проф. Химка відповів на запитання, що стосувалися його наукового доробку, зокрема, таких англомовних монографій, як «Соціалізм у Галичині: Виникнення польської соціал-демократії й українського радикалізму (1860—1890-ті рр.)» (1980) та «Галицькі сільські жителі й український національний рух у XIX ст.» (1988, ця книга була відзначена у США премією фундації Антоновичів). Дж.-П. Химка розповів також про свої творчі плани, пов'язані, зокрема, з вивченням теми «Греко-католицька церква й український національний рух».

Відбувся обмін думками про поточні завдання та перспективи дослідження історії України вітчизняними й зарубіжними українознавцями. Дж.-П. Химка і співробітники відділу погодилися з тим, що центром вивчення політичної й ідейної історії України XIX—початку XX ст. мають стати не університети США і Канади, а вітчизняні науково-дослідні установи. Адже нині, коли для істориків України немає «закритих тем», вони починають активно вивчати величезний масив архівних матеріалів. Зі свого боку, наголосив проф. Химка, науковці української діаспори мають всіляко сприяти підвищенню методологічного рівня розробок вчених України, ознайомленню молоді з новітніми досягненнями світової історичної, політологічної та соціологічної думки. Було обговорено також питання комп'ютеризації архівної і бібліотечної справи, необхідності перевидання українською мовою найважливіших англомовних праць зарубіжного українознавства.

На закінчення зав. відділом, д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей розповів про основні напрямки і перспективи наукової роботи відділу. Зокрема, він розповів про роботу співробітників відділу над фундаментальною працею «Історія українського національного руху кінця XVIII—початку XX ст.».

Зустріч проходила у дружній і діловій атмосфері.

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1991 р.

У пошуках історичної правди («круглий стіл»)

10

СТАТТІ

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

Історія України: спроби нового бачення	4
Коваль М. В. 1941—1945 роки. Україна	6
Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921—1941 рр.)	8, 9
Кульчицький С. В. Новітня історія України	10, 12
Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст.	5
Смолій В. А. Українська козацька держава	4

Новий погляд на проблему

Виязан М. А. (Москва), Микора В. І. (Москва), Тиморін А. О. (Москва). Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР	10
Гамрецький Ю. М. Універсали — визначальні віхи історії Центральної Ради	8, 9
Ковалюк В. Р. (Львів). Західна Україна на початку другої світової війни	9
Кульчицький С. В., Максудов Сергій (Кембрідж, США). Втрати населення України від голоду 1933 р.	2
Курносів Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму	12
Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки XX ст.)	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7
Солдатенко В. Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні	7
Універсали Центральної Ради	8, 9

Маловідомі сторінки історії

Гриневич В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри	5
Руденко Н. М. Армія фашистського агресора: обличчя ворога	6
Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна	2, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12
Яковлева Л. В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921—1923 рр.	8

Методологія та методика історичних досліджень

Дзюбко І. С., Циганков П. А. (Москва). До питання про предмет політології	7
Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті	5

До 500-річчя виникнення українського козацтва

Смолій В. А. Традиції визвольної війни 1648—1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.)	1
---	---

До 100-річчя української еміграції в Канаді

Євтух В. Б., Ковальчук О. О. Українські канадці: проблеми соціально-демографічної інтеграції	8
--	---

100-річчя української еміграції в Канаді

Євтух В. Б., Ковальчук О. О. Етнокультурна діяльність українських канадців: здобутки і проблеми	9
---	---

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)	4, 5, 7
---	---------

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)	8, 9, 10, 11
---	--------------

150-річчя з дня народження М. П. Драгоманова

Сарбей В. Г. До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання	9
---	---

* * *

Головко О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва	11
---	----

Канцелярук Б. І., Паталай О. В. Актуальні проблеми національної політики в СРСР	4
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
Беляков Г. Ф., Белякова О. Г. Польська історична література про українське козацтво	5
Ганжуров Ю. С. Преса України другої половини 50-х — початку 60-х рр. як об'єкт кліометричних досліджень у сучасному джерелознавстві	12
Захарова І. В., Сарбей В. Г. Перший український підручник із стародавнього сходознавства	2
Колесник В. Ф. Робітничий клас України в роки перших п'ятирічок в історичній літературі другої половини 50-х — на початку 80-х років	8
Пonomаренко М. Ф. (<i>Золотоноша</i>). Черкаси: таємниця топоніма	4
Черніков І. Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926—1931 рр.)	2
ІНТЕРВ'Ю	
Кондуфор Ю. Ю. Сьогодення Інституту історії України АН УРСР	7
Рудич Ф. М. Інститут політичних досліджень: проблеми та перспективи	5
ПОВІДОМЛЕННЯ	
<i>Маловідомі сторінки історії</i>	
Дукельський С. ЧК — ДПУ	1, 3
Зінченко А. Л. (<i>Вінниця</i>). З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII — першій половині XIX ст.	1
Малиновська О. А. Трудова еміграція з Югославії (60—80-ті роки)	1
Пиріг Р. Я. З історії Державного Політичного управління України	1
Шип Н. А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст.	3
<i>З історії політичних партій України</i>	
Лебеденко О. М. Анархісти на Україні в 1903—1908 рр.	11
<i>Українці за рубезем</i>	
Віднянський С. В., Сюсько І. М. (<i>Ужгород</i>). Русини-українці в Чехо-Словаччині: процес національного самоусвідомлення	5
Чернявський С. В. Американці українського походження: демографічна й соціально-економічна характеристика (за оцінками вчених США)	4
<i>З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін</i>	
Німчук В. В. Давньоруські печатки «дніслово»	3
* * *	
Гусева С. О. (<i>Одеса</i>), Цобенко М. М. (<i>Одеса</i>). З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920—1930 рр.)	2
Дашкевич Я. Р. (<i>Львів</i>). Василь Капніст — український політичний діяч Іванова Л. Г. Роль інтелігенції України у формуванні етносоціальної свідомості у 30-ті — 40-ві роки XIX ст.	7
Кабузан В. М. (<i>Москва</i>), Наулко В. І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення	8
Лещенко О. Л. З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні	6
Неженцев Ю. І. З історії громадської діяльності наукової інтелігенції України в умовах «диктатури пролетаріату»	10
Санцевич А. В. Співвідношення наукового та художнього методів відображення дійсності	7
Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845—1847 рр.)	7
Сухомлинська О. В. Міжнародні зв'язки педагогів України у 20-х — на початку 30-х рр.	3
Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV — середина XVII ст.)	10
Якименко М. А. (<i>Полтава</i>). Земельна оренда на Україні в період капіталізму	11
Трибуна молодого автора	
Безотосний М. Т. Легка промисловість України (1919—1925 рр.)	2

Даниш М. (<i>Братіслава, ЧСФР</i>). Українські студенти в Братіславському ліцеї у XVIII ст.	3
Кагамлик С. Р. Роль Київської Академії у зміненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст.	3
Кулінська С. Ю. (<i>Чернігів</i>). Деякі питання вітчизняної урбаністики періоду капіталізму	1
Манжосов В. А. (<i>Донець</i>). Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917—1919 рр.	10
Меркатун І. П. Антираелігійна кампанія 50—60-х років на Україні	10
Пиріг П. В. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст.	12
Шарпатий В. Г. М. О. Скрипник як діяч української радянської культури (1927—1933 рр.)	9

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Баханов К. О. (<i>Бердянськ</i>). Лабораторно-практичні роботи з історії в середній школі	4
Варшавчик М. Я. Вузівський курс політичної історії ХХ ст.: предмет, метод, завдання	1
Варшавчик М. Я. Особливості політичного розвитку Росії наприкінці ХІХ ст.	7

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Греченко В. А. І. К. Дашковський: нарис політичної діяльності	10
Котляр М. Ф. Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису	10
Романичев М. М. (<i>Москва</i>). Маршал Б. М. Шапошников	6
Савельєв В. Л. Сторінки політичної біографії М. В. Підгорного	1
Савельєв В. Л. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»?	4
Якупов Н. М. (<i>Одеса</i>). Командарм І. Ф. Федько	11

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Вянокур І. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Корнілов В. В. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Ю. Й. Сіцинський	3
Йоффе Е. Г. (<i>Мінськ</i>). Володимир Іванович Пічета	10
Киян О. І. (<i>Кіровоград</i>). Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича	2
Рячка В. М. С. В. Юшков	7
Сас П. М. Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу	1
Сас П. М. Історик українського козацтва О. Рігельман	5
Юшкова Є. С. Спогади про батька	7

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського	
Грушевський М. С. Велика, Мала і Біла Русь	2
Рячка В. М. Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України	2

* * *

Боршак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція	8, 9, 11
Матях В. М. Публікація журналу «Киевская старина»	3
Ролле Й. І. Жінчини при Чигиринском дворі во второй половине XVII века	3, 4
Русіна О. В. «Записки» НТШ	8

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Бабин Яр (вересень 1941—вересень 1943 рр.)	9, 12
Баграмян І. Х. Доповідна про київське оточення	6
Дневник воєнних дій російської армії під Полтавою	2, 3
До історії міжнародних процесів на Україні	1, 2
Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941—1942 рр.)	5, 8, 10
Мицик Ю. А. (<i>Дніпропетровськ</i>). Перший український історико-політичний трактат	5
Панашенко В. В. Шлях армії Карла XII на Україну (1709 р.)	2
Пересторога України	5
Перші дні Великої Вітчизняної війни	5, 6, 11
Поранення і смерть М. Ф. Ватутіна	11, 12

Шульмейстер Ю. О. (<i>Львів</i>). До відновлення історичної правди	6
ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ	
Ванєєв Г. І. (<i>Севастополь</i>). Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр.	6, 11, 12
Волковийський В. М., Левенець Ю. А. П. А. Столітин: з життя та державної діяльності	2, 4, 8, 9, 11
Кондрацький А. А. Поляки в X—XIX ст.	12
Шкляев І. М. (<i>Одеса</i>). Мишко Япончик	2
<u>Шульмейстер Ю. О.</u> «Бюро» доктора Візенталя	10, 11
СПОГАДИ	
Коваленко Ю. П. Я був солдатом у сорок першому	12
Хвиль М. М. (<i>Полтава</i>). Як селяни писали листів Сталіну	1, 7
ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	
Гунчак Тарас (<i>США</i>). Україна ХХ сторіччя в зарубіжних архівах	10
Магочий Павло (<i>Торонто, Канада</i>). Українське національне відродження. Нова аналітична структура	3
Майборода О. М. Нова праця історика з діаспори	4
Максудов С. (<i>США</i>). Демографічні втрати населення України в 1930—1938 рр.	1
Приймак Т. (<i>Канада</i>). Конституційний проект М. Грушевського з 1905 р.	1
Субтельний Орест (<i>Торонто, Канада</i>). Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи	2
Субтельний Орест (<i>Торонто, Канада</i>). Україна. Історія	4, 6, 7, 8, 9, 11, 12
ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ	
Горбик В. О., Бурдоносова Т. І. Охорона історичних пам'яток у США, Великобританії й Канаді	10
ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ	
Гонтар О. В. (<i>Одеса</i>). Деякі питання міжнародних відносин на Україні в 20-ті роки	7
Гуньовський І. М. (<i>Львів</i>). Картографічні матеріали в архівах Львова	3
Пекарська Л. В. Про долю Мартинівського скарбу	6
Стависький В. І. До питання про загальноруське літописання 40-х років XIII ст.	8
Федорова Л. Д. З історії створення Музею Києва (1837—1936)	12
Яковлева Т. Г. (<i>С.-Петербург</i>). Загибель Івана Богуна	5
НАШ КАЛЕНДАР	
Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н. 150-річчя з дня народження В. С. Іконникова	12
Савичев М. П. Декабристи Муравйови-Апостоли (До 170-річчя створення Південного товариства декабристів)	3
ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО	
Степанков В. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Богдан Хмельницький і проблеми державності України	9, 11
З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ	
<i>До 500-річчя виникнення українського козацтва</i>	
Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах	3, 5, 7
* * *	
Драгоманов М. П. Пропаший час: Українці під Московським царством, 1654—1876	9
Іванова Л. Г. М. П. Драгоманов і історія України	9
Костомаров М. І. Мазепинці	1, 2
Ричка В. М. Унікальна антологія історичних свідчень про Україну	3
Січянський Володимир. Чужинці про Україну	3, 4, 6

ОГЛЯДИ

- Плохій С. М. (Дніпропетровськ). Варшавські українознавчі записки . . . 8
Ричка В. М. Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України . . . 12

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Алексеев Ю. М., Вертегел А. Г. Культурные и общественные связи Украины со странами Европы . . . 8
Ауліх В. В. (Львів). Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период . . . 7
Березовчук М. Д., Андрусишин Б. І. Г. А. Печенко, А. П. Реент. Бесстрашный бронепоезд . . . 1
Бондар М. М. Археология Украинской ССР. Библиографический указатель (1918—1980) . . . 1
Буравченков А. О., Верстюк В. Ф. А. Г. Кавтарадзе. Военные специалисты на службе Республики Советов . . . 2
Велігодський В. М. (Сімферополь). В. М. Волковинський. Армія і народ: 20—30-ті роки . . . 6
Головко М. Л., Рященко Д. С., Сушко О. О. Народное ополчение защищает Родину . . . 9
Гошуляк І. Л. Д. Д. Лаппо. Юозас Варейкис . . . 2
Діброва С. С., Прилущкий В. І. Д. В. Табачник, В. А. Головенько, О. А. Корнієвський. Чорні роки комсомолу України . . . 9
Зайцев О. Ю. (Львів). Прикарпаття під прапором Рад . . . 1
Зінченко Ю. І. С. А. Гратинич. Массово-политическая работа Компартии Молдавии (1944—1950) . . . 3
Зубалій О. Д., Траф'як М. В. (Тернопіль). А. Е. Гаврилюк. Социальное обеспечение решения продовольственной проблемы . . . 2
Зубалій О. Д. Комуністична партія України: з'їзди і конференції . . . 7
Камінський Є. Є. З. Когут. Російський централізм і українська автономія. Імперське поглинення гетьманства. 1760—1830 рр. . . 11
Калінцев Ю. О. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді . . . 6
Картунов О. В. О. В. Шамшур. США: буржуазное государство и практика национальных отношений (60—80-е годы) . . . 11
Кічий І. В. (Луцьк). Н. Ф. Бугай. Чрезвычайные органы Советской власти . . . 6
Котова Е. В. В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси . . . 3
Кочерга Л. К. Т. И. Ростунов. Внимание: воздушная тревога . . . 10
Король В. Ю., Сургай Г. І. М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносос, В. Г. Сарбей. Історія України . . . 11
Кравець М. М. (Вінниця). А. В. Санцевич. Методика исторического исследования . . . 1
Кравець М. М. (Вінниця), Мазило І. В. (Вінниця). Я. С. Хонигсман. Братская помощь трудящихся Западной Украины испанскому народу в борьбе с фашизмом (1936—1939 гг.) . . . 11
Кравченко В. В. (Харків). Л. В. Горина. Марин Дринов — историк и общественный деятель . . . 2
Кузьминець О. В. М. М. Карабанов. Политическое ядро трудовых коллективов . . . 4
Лазоренко Ю. І. Бібліографія праць про пам'ятки історії Великої Вітчизняної війни . . . 2
Лемешонок В. І. (Мінськ). А. С. Чайковский. За нами Большая земля . . . 8
Лисенко М. М. Н. П. Савичев. Первые благовестители свободы . . . 10
Майборода О. М. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До 100-річчя прибуття перших українських переселенців до Канади . . . 9
Муковський І. Т., Савчук П. О. (Рівне). Сила, победившая фашизм . . . 7
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1990 р.) . . . 3, 10
Репринцев В. Ф., Стронський Г. Й. (Тернопіль). П. Жаронь. Польське населення у Радянському Союзі під час другої світової війни . . . 11
Ричка В. М. Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. Як козаки воювали . . . 1
Сарбей В. Г., Федьков О. М., М. А. Якименко. Сорочинська трагедія . . . 3
Сиволоб Ю. В. И. Е. Ворожейкин. Соревнование: от прошлого к настоящему . . . 2
Станчев М. Г. (Харків), Епштейн А. І. (Харків). В. М. Волковинський, С. В. Кульчицький. Християн Раковский. Політичний портрет . . . 1
Тахтаулова А. В. (Харків). Г. В. Папакин. От марта до сентября: штрихи к портрету Александры Коллонтай . . . 9
Терещенко Ю. І. И. В. Хмель. Аграрные преобразования на Украине. 1917—1920 гг. . . 11

Шевчук В. П. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів	5
Шульга І. Г. (Вінниця). В. Є. Задорожний. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях	2

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Зубарева А. І. (Донецьк), Титлянова Н. І. (Рязань). Відновити правду про одного з героїв Горлівського повстання 1905 р.	2
Тонкошкурів В. Г. До питання про якісний склад партії	2

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

Музафаров Р. (сміт Приморське Кримської обл.). Про статтю А. С. Чайковського «Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами»	11
--	----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Асатуров С. К. Координаційна нарада Ради Центру німецьких історичних досліджень	6
Бекетова В. М. (Дніпропетровськ), Чернов Є. А. (Дніпропетровськ). Наукова конференція, присвячена 135-річчю з дня народження Д. І. Яворницького	2
Брайченко О. Д. (Кіровоград). Обговорення проблем історичного краєзнавства	6
Віднянський С. В., Євсеєнко І. В. Договір про наукове співробітництво між Інститутом історії України АН УРСР та Історичним інститутом Словацької АН	4
Гаврилів Б. М. (Івано-Франківськ). Відзначення ювілею академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича	9
Горбул О. Д. Вшанування доктора іст. наук, професора П. М. Шморгуна у зв'язку з його 70-річчям	3
Горобець В. М. Республіканські наукові читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку»	7
Гранчак І. М. (Ужгород), Зимомря М. І. (Ужгород). Наукова конференція «Інтелектуальна Закарпаття XIX ст. і розвиток гуманітарних наук у контексті міжслов'янських взаємозв'язків»	7
Єкельчик С. О. Перші міжнародні Драгоманівські читання в Інституті філософії АН УРСР	1
Єкельчик С. О. Зустріч з канадським істориком Джоном-Поєм Химкою	12
Знаменська М. В., Шевченко О. В. Зустріч в Інституті історії України АН УРСР з болгарським ученим, професором Г. Бояджиевим	3
Ковальський М. П. (Дніпропетровськ), Журба О. І. (Дніпропетровськ). Друга науково-краєзнавча конференція «Острог на порозі 900-річчя»	10
Колодезева С. П., Шиловцева В. С. Захист докторських дисертацій В. Й. Борисенком і В. Ю. Королем	2
Колодезева С. П. Захист докторських дисертацій О. Г. Цветковим та І. А. Хижняком	9
Лихолобова З. Г. (Донецьк). Всесоюзна наукова конференція «Неп — ідеї, практика, уроки»	4
Моравська Л. В. (Львів). Круглий стіл «Історія релігій на Україні»	9
Озерова М. Б. Професор Богдан Кравченко — гість Інституту історії України АН УРСР	6
Озерова М. Б. Зустріч у редакції з політологом з Німеччини д-ром Романом Сольчаником	2
Руденко Н. М., Франчук Є. І. (Луцьк). Наукова конференція «Рік 1941: трагічне і героїчне»	10
Сарбей В. Г., Зяплатников Л. Т. (Горлівка). Конференція з проблем історії революції 1905—1907 рр.	4
Сарбей В. Г. Перші «Нечкінські читання»	7
Соса П. П. (Черкаси). Читацька конференція «Українського історичного журналу»	8
Супруненко О. Б. (Полтава). Науково-практична конференція, присвячена 70-річчю Роменського краєзнавчого музею	2, 5, 6, 9
Теми дисертацій і монографій	2, 5, 6, 9
Терентьева Н. О. XVIII Міжнародна літня школа по вивченню грецької мови, історії та культури	1
Терентьева Н. О., Ісип Є. В. Науково-практична конференція «Греки України: пошук та формування національної культури»	6
Турченко Ф. Г. (Запоріжжя), Олійник О. Л. (Запоріжжя). Республіканська наукова конференція «Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму»	4

Щербак В. О. Міжнародна наукова конференція, присвячена 500-річчю українського козацтва	10
Маркіна Валентина Олексіївна	1

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1991 р	12
---	----

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- К созданию труда «История Украины. Краткий очерк»*
Кульчицкий С. В. Новейшая история Украины (Окончание) 3
Новый взгляд на проблему
Курносоев Ю. А. Насилье — главный аргумент большевизма 16
Малоизвестные страницы истории
Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (Продолжение) 28

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Ганжуров Ю. С. Пресса Украины второй половины 50-х — начала 60-х гг. как объект клиометрических исследований в современном источниковедении 39

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Широг П. В. Экономические связи Черниговщины в середине XVII в. 49

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Бабий Яр (сентябрь 1941 — сентябрь 1943 гг.) (Окончание) 53
Ранение и смерть Н. Ф. Ватутина (Окончание) 66

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Ванеев Г. И. (Севастополь). Последние дни обороны Севастополя 1941—1942 гг. (Продолжение) 74
Кондрацкий А. А. Поляки на Украине в X—XIX в. 83

ВОСПОМИНАНИЯ

- Коваленко Ю. П. Я был солдатом в сорок первом 97

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

- Субтельный Орест (Торонто, Канада). Украина. История (Окончание) 102

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Федорова Л. Д. Из истории создания Музея Киева (1837—1936) 134

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Дмитриенко М. Ф., Войцеховская И. Н. 150-летие со дня рождения В. С. Иконникова 141

ОБЗОРЫ

- Рычка В. М. Юбилейный сборник трудов научного конгресса в 1000-летие крещения Руси-Украины 149

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Екельчик С. А. Встреча с канадским историком Джоном-Подем Химкой 152

* * *

- Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1991 г. 153

НОВІ КНИГИ

Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России.— М.: Политиздат, 1991.— 286 с.

Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків.— К.: Дніпро, 1991.— 335 с.

Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана.— К.: Рад. письменник: Журн. «Київ», 1991.— 316 с.

Византийская Таврика: Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византинистов).— К.: Наук. думка, 1991.— 207 с.

Горбачева Р. М. «Я надеюсь...» — М.: Книга, 1991.— 191 с.

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К.: Т-во «Знання» України, 1991.— 240 с.

Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки.— К.: Либідь, 1991.— 342 с.

Дегтярев П. А., Ионов П. П. «Катюши» на поле боя.— М.: Воениздат, 1991.— 236 с.

Дитерихс М. К. Убийство Царской Семьи и членов Дома Романовых на Урале: Ч. I.— М.: Скифы, 1991.— 416 с.

Дойчер И. Троцкий в изгнании.— М.: Политиздат, 1991.— 590 с.

Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України.— Львів: Вид-во НТШ, 1991.— 230 с.

Запорожский коксохимический: Очерк истории з-да.— Днепропетровск: Січ, 1991.— 207 с.

Из истории Византии и византиноведения: Межвуз. об.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1991.— 160 с.

Історія Русів.— К.: Рад. письменник, 1991.— 318 с.

Коваль В. С. Довкола радянсько-польської війни 1939 року.— К.: Ін-т історії України, 1991.— 77 с.

Малышев А. И., Таранков В. И., Смиренный И. Н. Бумажные денежные знаки России и СССР.— М.: Финансы и статистика, 1991.— 494 с.

Махно Н. Воспоминания: Кн. 2—3; Репринт. воспроизв. изд. 1936, 1937 гг.— К.: Украина, 1991.— 348 с.

Махно Н. Под ударами контрреволюции: (Апрель — июнь, 1918 г.).— К.: Украина, 1991.— 163 с.

Махно Н. Украинская революция: (Июль — дек., 1918 г.).— К.: Украина, 1991.— 184 с.

Мельгунов С. П. Красный террор в России, 1918—1923. — Симферополь: Таврия, 1991.— 255 с.

Михайлюк О. Г., Кічій І. В. Історія Луцька.— Львів: Світ, 1991.— 190 с.

Последние дни императорской власти: По неизд. документам.— Минск: Высш. шк., 1991.— 112 с.

Провокатор: Воспоминания и документы о разоблачении Азефа. — Л.: СПРУ Фонда возрождения Ленинграда, 1991.— 348 с.

Россия и Испания: Документы и материалы, 1667—1917: Т. I. 1667—1799. — М.: Междунар. отношения, 1991.— 470 с.

Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в соврем. о-ве.— М.: Политиздат, 1991.— 366 с.

Семененко В. И. В трудных поисках истины: по страницам советской и зарубежной литературы о Л. Д. Троцком и «троцкизме».— Х.: Основа, 1991.— 21 с.

150 лет Киевскому медицинскому институту.— К.: Здоров'я, 1991.— 263 с.

Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь: Таврия, 1991.— 94 с.

Тютюкин С. В. Июльский политический кризис 1906 г. в России.— М.: Наука, 1991.— 232 с.

Февр Л. Бои за историю.— М.: Наука, 1991.— 629 с.

Фоменков И. К., Коваленко А. Я. Криво-рожстрой: Крат. очерк истории треста.— Днепропетровск: Січ, 1991.— 198 с.

Чумаков И. Р., Яценко А. К. «Океан»: Слово о [Николаевском судостроит.] заводе.— Одесса: Маяк, 1991.— 181 с.

Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Ист.-социол. очерк.— К.: Наук. думка, 1991.— 171 с.

Шумилов М. М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х — начале 80-х гг. XIX века.— М.: Прометей, 1991.— 218 с.

Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. — М.: Наука, 1991.— 189 с.

Южная Русь и Византия: Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византинистов).— К.: Наук. думка, 1991.— 168 с.

Анонс!

У 1991—1992 рр. «Український історичний журнал» друкує:

Теоретичні статті: побутова історична свідомість на порозі змін: ста соціально-економічні перетворення 30-х років у СРСР; українське село економічного застою; Б. Хмельницький і державне будівництво на Україні буржуазія на Україні; Бернштейн та його версія соціалізму;

— **питання вітчизняної історії** у дослідженнях зарубіжних авторів: Г. Гельфанда, О. Прицака, Т. Гунчака, Р. Сольчаника, В. Косика, С. Величенка, І. Стебельського;

— **статті, що проливають нове світло на історичний процес:** сталінізм утворення Кримської АСРР; М. С. Грушевський в еміграції; антицерковні настрої на Україні 50—60 рр.; охорона пам'яток культури та історії за рубіжком державних кордонів України; депортація кримсько-татарського народу у 1944; Альенде і Аугусто Піночет; про мобілізацію до Червоної Армії на Україні у 1945 рр.; слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі; селянські рушення на Україні (1921—1923 рр.);

— **розповідь** про українських січових стрільців; «Бюро» доктора Візен

— **архівні документи** про розкуркулювання на Україні; події вересня 1939 року на Західній Україні в новому світлі; воєнні події 1941—1942 рр. на Україні; оборони Севастополя; київські музеї під час фашистської окупації; молдавські партизани про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; щоденник коменданта Полтави І. Келіна (1709 р.); документальні свідчення ірландського вченого Б. Кері про Україну XVIII ст.; топографічний опис Харківського намісництва (1788); логія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею; місія старого Києва і Правобережжя;

— **цикл розвідок** з історії запорізького козацтва до його 500-річчя; стосунки України істориків з діаспори у США і Канаді; православна церква у 20-х роках

— **науково-публіцистичні нариси** про Б. Шапошникова, М. Підгорного, П. Стояніна, Г. Григор'єва, М. Кривоніса, князя Ізяслава; гетьманство в Франції; В. Косіор; М. Томський;

— **спогади:** трагедія Бабиного Яру; окупаційний режим та підпілля в Україні у СРСР у Києві в 1941—1943 рр.; «Спогади» Д. Дорошевка;

— **портрети істориків минулого** — М. Грушевського, Ф. Вовка, В. П. В. Пичети, В. Пархоменка, С. Шелухіна та ін.

— **новий погляд на проблему:** етнічна картина Півдня України за 1897 р.; українсько-польські відносини; українці в Чехо-Словаччині; київські взаємовідносини XI—XII ст.; національна програма М. Драгоманова; академія на Україні; автокефалія православної церкви на Україні; невенський собор Києво-Печерської лаври; поранення і смерть генерала; євреї на Україні, в СРСР та світі; шлюб та подружнє життя в Київській Україні; українські анархісти в революції 1905 р.; національне питання в СРСР в 60-х роках

— **твори** В. Липинського «Україна на переломі», М. І. Костомарова «Хмельницький», «Іван Выговекний»; історія України в публікаціях журналу «Славянская старина».

ПЕДЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ!»